ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒՐՖԱՅԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՄԷՆ ԱՆՈՅՇ

ԱՅՐՈՒԱԾ ՔԱՂԱՔԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

878

891.99

Ա-61

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒՐՖԱՅԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

891.981
891.99
Ա 61

ԱՐՄԷՆ ԱՆՈՅՇ

ԱՅՐՈՒԱԾ
ՔԱՂԱՔԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

A 80151

ՀԱԼԷՊ, 1948

ՏՊ. ՆԱՅԻՐԻ

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՈՒՐՖԱ

Մեր նախնիք հերոսները աստուածացրին եւ պաշտեցին:

Հեթանոս՝ նրանք Ցարալեզներին ապաւինեցին, որ լիզելով կենդանացնեն ճակատամարտում ընկած իրենց հերոսներին:

Քրիստոնեայ՝ նրանք Քրիստոսի եկեղեցուն ապաւինեցին եւ իրենց հայրենիքի համար ընկած հերոսներին սրբացրին:

Ո՞ւմ ապաւինենք այսօր:

Հեթանոս աստուածները վաղուց են մեռել եւ մեր քրիստոնեայ Աստծուն մեր մեկ միլիոն նահատակները ի զուր կանչեցին տարագրութեան բոսոր անգթութեան մէջ: Արդե՞օք նա էլ մեռաւ...

Ո՛չ, անհնար է կարդալ այս գիրքը եւ լուռ մնալ: Իրար ձուլող, իրար կրծող զգացմունքների յորդումը խեղդում է մեզ: Չգիտես ի՞նչ

անել, աղօթե՞լ… Բայց ո՞ր աստծուն: Ցասկոտե՞լ, բայց ո՞ւմ դէմ: Ինչո՞ւ համար: Արցունքն ու թուլութիւնը անարգանք են նրանց, որոնք ահեղ բախումների մէջ յուսաբեկութիւն ու լալ չգիտցան, եւ խիզախօրէն ինկան ցեղիդ համար, քեզ համար:

Ո՛չ լաց, ոչ աղօթք, այլ մեր հոգիների խորանի մէջ բազկատարած ու երկիւղած պաշտամունք նրանց, որոնք իրենց կեանքի գինով ուսուցին մեզ, թէ ո՞վ է թուրքը, ի՞նչ է թուրքը, ի՞նչ է ազատութիւնը, եւ սերունդներու համար իմաստութեան խորհուրդը կնքեցին իրենց նուիրական արիւնով:

Ու կ’ուզեի տիեզերքին շեփորել Ուրֆայի հերոսամարտը…

Ա՜հ, ի՛նչ տարերային, ի՛նչ փոթորկաշունչ ընդվզումներ, Եղեռնը հեզնող ի՜նչ գեղեցկութիւններ ու մահու երքիջ, աղեխարշ ու հերոսական, ահարկու, ողբերգական:

Մեծ տառապանքի եւ մեծ արիութեան այս ցնցող տեսարանների առջեւ հոգիդ է մրրկում եւ ցեղային հպարտութեան մի հզօր, անպարփակ զգացմունք հեղեղի պէս զարկւում ու սրբում է մեր բեկումի դառնութիւնը, ապրած մեր նուաստացումների կսկիծը, եւ տարագիր մեր տրտում գոյութեան վրայ մեծ հաւատքի եւ մեծ յոյսի ճաճանչները սփռում:

Ո՛չ, Ուրֆայի հերոսները ծնող ցեղը չի կարող կորչել: Եւ այս բոլորը կ’ուզեի ճչալ աշխարհին, բարեկամին ու չարեկամին, բոլոր փարիսեցիներին ու Պիղատոսներին, բոլոր նրանց, որոնց պարանոցին մեր արդար արիւնը կարմիր օղակով է դրոշմուած: Եւ վիրաւոր զազանի

պէս հոգիդ է մռնչում անհնարին ցաւ ու ցասումով, վասնզի այնքան զոհերից ու արիւնից, այսպիսի ահեղ ողբերգութիւնից յետոյ, Նորէն Հայաստանի մեծ մասը եւ Ուրֆա, ոճրածին թուրքի ոտների տակ են...

Պատմութիւնն ի՞նչ է: Բարբարոսութի՞ւն, ուխտադրուժ տմարդութի՞ւն, թէ՞ արդարութեան եւ իրաւունքի յաղթանակ: Այս հարցի պատասխանը պիտի տան մեր յետնորդները եւ դրա համար է, որ պիտի սերտեն, որպէս ամէն յուսաբացի աղօթք, Ուրֆայի հերոսամարտի մեծ Դասը:

Եւ արդ, ո՛վ իմ վտարանդի եւ բախտակից եղբայրս, ուր եւ լինես, ինչ վիճակում եւ լինես, աղաչում եմ, դու որ Սարդարապատն ու Ղարաքիլիսան գիտես, կարդա՛ Ուրֆայի հերոսամարտը, որպէսզի ճակատդ աւելի բարձր եւ թիկունքդ աւելի շիտակ պահես օտարների առաջ եւ ցեղիդ առնական առաքինութիւնը տարփողես հօրիզոնից հորիզոն եւ զաւակիդ առջեւ չկարմրես, երբ նա մեր աւեր հայրենիքի քարտէսի վրայ կռանայ իր անմեղ աչքերի մէջ ահեղ հարցականով:

Պատմութիւն, ազգ եւ հայրենիք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ իրար յաջորդող անթիւ սերունդների հերոսական թանձրացումն:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Ա.

Հնադարեան քաղաք մը. հին, մաշած փողոցներով, քրքրուած և ուռած պատերով։ Արևելքէն Արևմուտք չոքած ուղտի մը նման, անշեղ կը նայի արևելքին ու կարծես կ'աղօթէ հաւատացեալի մը պէս։ Հիւսիսէն հարաւ, գորշ թռչունի մը պէս, կը տարածէ իր թևերը, որոնք կ'երթան փռուիլ ջրառատ պարտէզներու վրայ, ուրկէ անդին կը տարածուին հարթ ու ընդարձակ անդաստանները։

Ամրան փոշին կ'իջնէ ամբողջ փողոցին վրայ, կ'իջնէ մարդոց դէմքերուն ու պեխերուն և կը տեղաւորուի հոն, երկար ժամանակի մը համար։ Ճանճերը, աղտոտ ու աներես, բզզալով կը թառին ասդին անդին, գետին թափած բանջարեղէններուն, մեծ սնտուկներու մէջ լեցուած խաղողին, յոգնած աւանակներուն և տաքէն թմրած ու մրափող խանութպանի դէմքին վրայ։

Ձմրան, ցեխի տիրապետութիւնն է ամէն կողմ, բացարձակ ու միահեծան։ Մարդիկ կ'անցնին սակայն շատ ու համարձակ։ Ինչ փոյթ, որ ցեխը կը բարձրանայ մինչև իրենց ուսերը. անոնց հոգիները զերծ են այն միւս ցեխէն, որ շնորհն է քաղաքակրթութեան և Մեայուն չպա-

րը արդի մեծ քաղաքներուն։ Այնտեղ ցեխը նստած կ'ըլլայ մարդոց հոգիներուն վրայ. տարբերութիւնը այն է, որ հոն ցեխը ծածկուած կը մնայ օսլայուած շապիկներու, արդուկուած տափատներու և փայլուն կօշիկներու տակ...

Ընթերցո՛ղ, ելլենք Արեւելեան բլուրը և միասին դիտենք հնադարեան այս քաղաքին համայնապատկերը։

Դէպի Արեւելք, վարը, Թրքական թաղն է՝ իրարու կպած գորշ տուներով, նեղ ու անարեւ փողոցներով։ Մէջէ մէջ մինարէներն են, որոնք իրենց գլուխները ցցած դէպի երկինք, հաւատացեալներու մաղթանքներն ու փափաքները Ալլահին կը տանին։ Աջ կողմդ Հայոց եկեղեցին է, իր գմբէթով ու խաչով. աւելի հեռուն, արեւին տակ կը փայլի քաղաքին աւանդապահ լճակը, խոշոր աչքի մը պէս բացուած։

Նայի՛ր դէպի ձախ,— քաղաքի հիւսիսային դուռն է, ուրկէ դուրս գետակը աղմկելով կ'անցնի։ Գետակին մօտ գտնուող լայն հրապարակը հնօրեայ այս քաղաքին պազարն է, իր անհամար բարիքով ու խռնուած այլազան բազմութեամբ։ Հոս են քիւրտն ու զազան, իրենց բարձր, խրոխտ հասակով, վայրագ այլ խելացի աչքերով։ Հոս է Թափառաշրջիկ արաբը. գզգզուած ու կիսամերկ, յափըշտակելու միշտ պատրաստ դիրքով. հոս են հրեայ ազաքը, իրենց ասեղներով ու լուցկիի տուփերով. հոս է հայը, աշխատաւոր մարդու կոշկոռ ձեռքերով, և վերջապէս հոս է Թուրքը, յաւիտենական կողոպտիչը այս հսկայ բազմութեան։ Դէմքերու, տարազներու եւ բարքերու խառնիխուռն ամբոխ մը, որ կը պոռայ, կը շարժի, կ'ալեկոծի։

Դարձի՛ր դէպի ետեւ, տե՛ս սպիտակ ճամբան, որ կը կապէ այս քաղաքը արտաքին երկիրներուն։ Այս ճամբուն աջ կողմի բլուրին վրայ կը բարձրանայ Հայոց հընամեայ վանքը։

Ընթերցո՛ղ, իջնենք այս բլուրէն. միայն զգո՛յշ, որ

չայթաքիս, որովհետեւ կածանը քարքարոտ է։ Իջնենք հիւսիսային կողերէն։ Բլուրի գագաթէն մենք տեսանք արդէն այս գետակը. նայէ՛ կիններուն, տես ինչպէս կը թափեն իրենց բուրդը։ Մտիկ ըրէ, ներդաշնակ համերգ մը չէ՞ կիններուն, ջուրին ու թակերուն ձայնը։ Նայէ՛ անոնց մորթին, սպիտակ է, ինչպէս յստակ ջուրը այս գետակին. դիտէ՛ անոնց հասակները, սլացիկ են ինչպէս բարտիները այս ջուրերու եզերքին։

Անցնինք։ Հոս կօշկակարներու շուկան, ափի մը չափ նեղ, բայց երկայն. նայէ՛ անկէ, հազիւ կը նշմարուի միւս ծայրը։ Աշխատաւոր, բարի մարդիկ են բոլորն ալ. կը տքնին օրն ի բուն, խաղաղ և երջանիկ կեանքի մը ի խնդիր։ Ամէն առտու, արեւին հետ, խաչակնքելով անոնք կը բանան իրենց խանութները և իրիկունը, մէկ մէկ, երկու երկու, ստուերներու պէս լուռ կը քակուին և կը դիմաւորեն իրենց յոգնած ամուսինները։ Զոյգերը կը նային իրարու խանդաղատանքի խոշոր աչքերով, ուր կը գծագրուի իրենց փոքրիկներուն պայծառ պատկերը.

Նայիր անոնց դէմքերուն. այնտեղ վիշտ ու տառապանք կայ, կամք ու աշխատանք։ Տարիներու չարքաշ կեանքը բնազդ դարձած է իրենց մէջ. տարիներու ժառանգութեան արիւնը։

Հոս անցք մը, քառակուսի բացուածք մը, մէջտեղը պզտիկ շատրուանով.— սանրագործներու շուկան է։

Նայի՛ր այս պատանիին և անոր դէմքը տեղաւորէ մտքիդ մէկ անկիւնը։ Սանրագործ Մկուչն է, խիզախ ու արի։ Ամբողջ շուկան յարգանքով և խորհրդաւոր վախով կը նայի անոր վրայ. ո՛չ ոք ուրիշ բան մը գիտէ իր մասին. շուկացիներուն պարզ է միայն, որ Մկուչը դեռ հինգ տարի առաջ դպրոցական տղայ էր. 14 տարեկան։ Գէշ օրեր էին, սարսափի ու արհաւիրքի օրեր։

Իրիկուն մը, երբ Մկուչի հայրը գործէն տուն կը վերադառնար, լուռ ու վաստակաբեկ, թուրքի մը կողմէ

սպաննուեցաւ։ Պատանին ձգեց դպրոցը և գնաց շարունակելու հօրը գործը։

Ան հիմա 19 տարեկան երիտասարդ է, խոշոր, սեւ աչքերով, նուրբ ու պրկուած շրթունքներով, ջղուտ կազմուածքով։ Շուկացիք այսքան միայն գիտէին, բայց իր ընկերները ծանօթ էին անոր կեանքի մանրամասնութեան։ Անոր հոգին պարզ ու հասկնալի գիրք մըն էր իր մտերիմներուն համար։ Բայց այս մասին յետոյ։ Անցնինք։

Ահա երկաթագործներու շուկան։

Կը լսե՞ս աշխատանքի համերգը, կշռայթաւոր և հուժկու, մուրճերու համաչափ զարկը՝ սալերուն վրայ, կը տեսնե՞ս թուխ ու զուսպ դէմքերը, այս ուշադիր ու շեշտակի նայուածքները, որոնց մէջէն աշխատանքի և յաղթութեան գոռ երգը կը լսուի։ Կեցի՛ր այստեղ, մի՛ վախնար օճախէն ցայտած կայծերէն։ Նայէ՛ վարպետին, տե՛ս իր արագ շարժումները, իր աչքերու ղեկավարող արտայայտութիւնը, իր սօթթուած թեւերը, յորդառատ քրտինքը, որ ծորան-ծորան կ՚իջնէ թաւամազ կուրծքին։

Մի՛ քաշուիր, մի՛ վախնար կայծերէն։ Լաւ նայէ վարպետին դիմացը կեցող երիտասարդին ու մտքիդ մէջ ամուր դրոշմէ անոր պատկերը։ Անիկա Սաքօ Նայիմեանն է։ Կ՚աշխատի հօրենական խանութին մէջ, բայց նոյն ատեն զինագործ է։ Շրջակայ գիւղացիները ծանօթ են իրեն որպէս նշանաւոր պայտար. ուրիշներ կը ճանչնան զինքը որպէս շրջուն առեւտրական։ Թիւրքերը կը հիանան վրան և անոնց կիները, մասնաւոր յափշտակութեամբ ու լափող աչքերով կը նային այս գեղեցիկ ու կտրիճ տղուն։ Անցնինք սակայն։

Հոս պղնձագործներու մութ շուկան է. յոգնեցա՞ր այս աղմուկէն։ Ահա հնամեայ քաղաքին ոսկերիչները։

Այստեղ մարդիկ աւելի ուշադիր են ու լուրջ. կ՚աշխատին լամբի լոյսին տակ։ Երբեմն սրախօսութիւններ կը նետեն խանութէ խանութ։ Յանկարծ կը քակուի

ծիծաղի մը կծիկը։ Այս ծայրէն սկսած ծիծաղը, եկեղեցիին ողջոյնին պէս կը հասնի մինչեւ միւս ծայրը։ Դուրս գանք այս տեղէն, անցնինք դանակագործներու նեղ ու ծուռ շուկայէն, որմէ վերջ լճակը տանող ծառուղին է, որ կը բացուի մեր առջեւ։ Ելլենք այս բարձունքէն վեր. մտնենք հայկական թաղերը։

* * *

Հայկական թաղերը կը գտնուին քաղաքին արեւմտեան կողմը։ Հոս կեանքը կ՚ընթանայ աշօթքի մը պէս մաքուր։ Տարիներու աշխատանքը, ընտրելի մը ճշդումով, կ՚առաջնորդէ այս թաղամասի կեանքը. բոլորը գործ ունին, բոլորը աշխատանք ու մտահոգութիւն ունին հոս։ Էրիկ մարդիկը շուկայ են, իրենց առեւտուրին կամ արհեստին, կիները իրենց տան անհատնում գործը ունին, անոնք կը պատրաստեն ձմրան պաշարը, ցորեն կը լուան, կը մաքրեն, կը խաշեն, երկանաքարերով սագ կ՚աղան, կարկառ կը պատրաստեն, ծեծած կը շինեն, հայկական հարիսային համար։ Դպրոցական տղաք վարժատուն հաւաքուած կ՚ըլլան, թափանցելու համար ուսման գաղտնիքներուն։

Այստեղ, փողոցները աւելի մաքուր են, թէեւ ձմրան ցեխը հոս ալ իր տիրապետութիւնը կը տարածէ, ինչպէս ամրան փոշին, որ երբեմն կը ստիպէ քեզ աչքերդ գոցել, կենալ վայրկեան մը և ապա շարունակել ճամբադ։ Հոս տուները աւելի բարձր են ու լայն տարածութեան վրայ, թաղային կրպակները աւելի մաքուր, թէեւ հոս ալ ճանճերը կը թառին բանջարեղէններու և պտուղներու վրայ։ Եւ սակայն, հոս չկայ այն մասնաւոր հոտը, որ յատուկ է թրքական թաղերուն. հոս չկան գինետունէն դուրս վռնտուած գինովներու նման իրարու վրայ ինկող տուներ, խլինքոտ տղաներ, դռներուն առջեւ սլքտացող մուրացկաններու բազմութիւններ։ Հոս չկան այլանդակ երեսներով և կասկածելի հիւանդութիւններով վարակուած-

ները, կաղերու, կոյրերու, հաշմանդամներու և ցաւագարներու անշնորհք ամբոխը։ Հոս չկայ մզկիթներու դռներուն առջեւ յամեցող աղկաղկ ու ծոյլ մարդոց ջոկերը։

Հայկական այս քաղաքը բլուրի մը վրայ թառած, թռչունի մը պէս, ամփոփուած է ինքն իր մէջ։ Ինքնապաշտպանութեան ուժեղ բնազդով, ան թառած է հոս, այս բարձունքին վրայ։ Բաժնուած է հինգ թաղամասերու, բոլորն ալ իրարու նման, իրենց մեծ ու յստակ բակերով, մաքուր ու յղկուած քարերով, թաղային յորդառատ աղբիւրներով։ Նոյն մարդիկն են դրեթէ, որ կ՚անցնին միշտ նոյն փողոցներէն, նոյն սերունդը, մէկը միւսին յաջորդող և մէկը միւսին այնքան նման։

Թաղամասի հարաւային կողմը բարձրացած է Հայոց հոյակապ եկեղեցին։ Առաջ անցնինք, ընթերցո՛ղ. ուշադրութեամբ նայէ այս սքանչելի տաճարին, ամբողջ արեւելքի մէջ Հայոց եկեղեցիներուն երկրորդն է ան իր մեծութեամբ, իր գեղեցկութեամբ, արուեստով, հայկական հզօր ճարտարապետութեամբ. հայ վարպետներ իրենց ցեղին ոգին դրած են հոն, այս պատերուն ու քարերուն մէջ, այս մարմարեայ տանիքին վրան և հայելիի պէս փայլող հսկայական սիւներուն մէջ։ Դարերէն եկած շունչ մը կը խլրտի, կը շարժի։ Այս եկեղեցին կառուցուած է հազարաւոր հրկիզուած գիւղերու վրայ, անոր շաղախը արիւնով է, կարմիր ու յորդ արիւնով։ Ահա թէ ինչո՛ւ ան այնքան առինքնող է և պատկառելի։

Տարիներ առաջ, Մեծ Դէպքին, բազմութիւնը ճարահատ, լեցուած էր այս եկեղեցիին մէջ։ Կատղած խուժանը յարձակեցաւ, և անկարող գրաւելու զայն, իր մոլուցքին մէջ գազազած, հարիւրաւոր թիթեղներով քարիւղ թափեց և այրեց եկեղեցին ու հազարաւոր հաւատացեալներ անոր մէջ։ Հայ վարպետները այրուած եկեղեցիին տեղը շինեցին նորը, աւելի գեղեցիկը։

Նայէ՛ դէպի վեր. ան բարձր է երկինքի մը չափ, մօ-

տիկ Աստուծոյ և հեռու մարդոց քինախնդրութենէն։ Տե՛ս այս կամարները. հոս նախնիքներու ոգիներ պահուած են, որ երբեմն դուրս կու գան իրենց թաքստոցէն, տխրութեամբ կը նային յետնորդներուն և ապա կրկին կը քաշուին սրբնազարդ կամարներուն տակ։

Նայէ՛ կեդրոնական դրան հսկայ քանդակին. արուեստագէտը, իր մանուկներուն հետ իր հոգին մաշեցուցած է անոր վրայ, այդ գիծերուն մէջ անդլուսրելու համար պապերուն հաւատքը։

Ներս մտնենք։ Ի՛նչ, կը դողա՞ս.— ատիկա անծանօթ ու բնական սարսուռն է բոլոր հայ եկեղեցիներուն, առաջին հաղորդութիւնը հայոց Աստծուն հետ։ Նայէ՛, դիմացդ խորանն է՝ կիսամութին մէջ, օրօրուող նաւու մը նման։ Հեռո՞ւ է շատ, չե՞ս կրնար զանազանել. բայց հոգիւ կը բաւէ հայկական թաղամասի բնակչութեան։ Կիրակի օրերը այս եկեղեցին կը լեցուի. երիտասարդ, ծեր, կին ու պառաւ, բոլորը կու գան մասնակցելու Քրիստոսի պատարագի խորհուրդին։ Երբ պատարագիչը, սկիհը վերցուցած, իր բամբ ձայնով «Առէք կերէք» կը գոչէ, եկեղեցին կը թնդայ, սիւները կը շարժին իրենց կամարներուն վրայ, դարերը կը վերնան վայրկեանի մը համար ու բոլոր սերունդները կը միանան իրարու։ Վերը, վերնատան մէջ, դպրացական աղջիկներն ու մանչերը կը ցնցուին անիմանալի սարսուռով.

«Արի Աստուած հարցն մերոց
Որ ապաւենդ ես նեղելոց...
Հաս յօգնութիւն ծառայից քոց
Լե՛ր օգնական ազգիս հայոց։»

Ժողովուրդը իր հոգիին ամբողջ պոռթկումով կը կանչէ իր հայրերուն Աստուածը, որ ապաւէն տայ իրեն, վերջ դնէ իր տառապանքին։

... «Եւ հիւանդաց բժշկութիւն
Ազգիս հայոց սէր միութիւն։»

Դուրս ելլենք։ Ա՛յ, այս չորրորդ դռնէն։ Յոգնեցա՞ր։ Տե՛ս, սա դիմացի բարձր շէնքը, մանչերու վարժարանն է․ հոս խաղավայրն է, անդին երեւցող ընդարձակ բացատը մարզավայրն է, ճիշդ դիմացդ՝ Առաջնորդարանը, ձախիդ երեւցող երկյարկանի շէնքը՝ աղջկանց բաժինը, անոր քովինը՝ մանկապարտէզը, աջիդ ինկող կիսաւարտ շէնքը՝ քաղաքի երկրորդական վարժարանը պիտի ըլլայ։

Ահա դուրս կու գան տղաքը․ անոնց բացուառ աչքերուն մէջ ցեղին իմացականութիւնը կը կայծկլտայ։ Կանգնին կարգապահ, անոնց տոփիւնին տակ այս հնամեայ հողը կը դողայ, կը ստանայ նոր եռանդ։ Այս հողին տակը պառկողները նոյնքան խանդավառ են հիմա, որքան արմենական ցեղի այս հպարտ տղաքը։ Գիտե՞ս, այստեղ առաջ գերեզմանատուն էր։ Այս հողին տակ պառկած են քաղաքին նախահայրերը։ Նորը կու գայ ու կ՚անցնի հինին վրայէն, իրեն հետ բերելով նոր ոգի, նոր գաղափար․ եւ հինները, այստեղ պառկողները, ուրախ են որ այդպէս է, ուրախ են որ կը շարունակուին իրենք իրենց զաւակներուն մէջ, նոյն պատկերով, բայց նոր շունչով։

Ահա աղջիկներն ալ դուրս ելան, չորք չորք․ անոնք չունին մանչերուն հպարտ կեցուածքը, հայու դարաւոր ամօթխածութիւնը նստած է իրենց հոգիին մէջ։ Կը նային գետին ու կ՚անցնին, ստուերներու պէս, անձայն ու խուսափող։ Ահա իրենց վարժուհիները, տետրակներու տրցակներով կը շտապեն։ Նայէ՛ այս մէկին, բարձրահասակ այս աղջկան որ կու գայ բոլորէն վերջ։ Նայէ՛ իր սեւ աչքերուն, իր դունատ դէմքին, իր մեղրամոմի նման նուրբ ձեռքերուն։

Դեռ չվերջացան․ ահա լրացուցիչ դասարանի տղաքը, լուրջ ու խոհուն աչքերով, որոնք հեռուներն են միշտ, դժուար ու հերոսական պայքարներու ետեւէն, արծիւներու նման, իրենց անպարփակ հոգին անհունին տանելու բուռն տենչանքով։ Ի՜նչ հրապուրիչ ու վճռական դէմքեր

կան անոնց մէջ, ի՜նչ բաց ու պայծառ ճակատներ, որոնց ետև կը հասուննայ մտածումը յարգառատ ու լուսաւոր, ինչպէս սերմը հայրենական անպարագիծ անդաստաններու։

Ահա Ինկլիզեանց Մխսին, թուխ ու համաչափ դէմքով այդ հպարտ տղան, ահա Ադամեանց Յարեթը, երազկոտ ու օրօրուն նայուածքով։ Որքան շատ են այս տղաքը, որքա՜ն շա՜տ։

Մեր մայրերու բեղմնաւոր արգանդներն են որ կը ծնին այսքան առատօրէն. անոնք իրենց ծոցին մէջ կը սնուցանեն այս տղաքը, կու տան անոնց իրենց արիւնը անօրինակ գրգանքով։ Բեղմնաւորութեան բարի աստուածն է, որ օրհնած է հայ կինը, թխսելով անոր արգանդին մէջ յաւիտենական հունտը մարդկային լուսագոյն տիպարին։

Մայրերը հպարտ են իրենց զաւակներով, կը նային անոնց աչքերուն ու հոն յստակօրէն կը տեսնեն իրենց պատկերը, կը տեսնեն շարունակութիւնը իրենց հոգիին, կը լսեն հին սերունդներէն մնացած յաւիտենական մեղեդին, որ կը կրկնուի, խոր ու յստակ։ Օ՜հ, այդ մեղեդի՜ն, անցեալը ապագային կապող այդ լուսաւոր հունչը դուն կրնաս լսել միշտ, եթէ կենաս հայ տղու մը դիմաց ու նայիս անոր անյատակ աչքերուն։

Տե՛ս, հոն վարժարանի մարմարեայ սանդուխներուն վրայ կեցած է մէկը, երազկոտ կը նայի հեռուն. ան ալ նոյն այդ քաղցր մեղեդին է, որ կ՚ունկնդրէ իր հոգիին մէջէն։ Այս երազկոտ, միջահասակ ու նուրբ շրթունքներով երիտասարդը վարժարանի տնօրէնն է՝ Վիգէն Սարեանը։

Ան եկած է հեռաւոր, ձիւնապատ լեռներէն, ուր ձգած է իր հայրենական տունը և պառաւ մայրը։ Թերեւս այս պահուն, անոր հոգիին մէջ ծննդավայրին յիշատակն է որ կ՚արթննայ և կամ պառաւ մայրը, դողդոջուն ու ոսկրա-

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ցած ձեռքերով։ Որքա՜ն կ'ուզէր, որ մայրը ըլլայ իրեն հետ, մասնակից իր ուրախութեանց, իր վիշտերուն, մենութեան մէջ մեծցող իր մեծ սիրոյն։ Բայց ո՞ր հայ պատանը կամովին կը լքէ հայրենական երդիքը, ուր սերունդներու կախարդական ստուերն է նստած, ուր ամէն մէկ անկիւն իր տէրն ունի, թէեւ յաւիտենապէս մեկնած, բայց իր ստոյգ ներկայութեամբ միշտ առլցուն։ Պառաւը նախընտրեց մնալ առանձին, լքեց իր զաւակը, կառչած մնաց իր օճախին·

Սարեան արցունքը աչքերուն բաժնուեցաւ հայրենական երդիքէն։ Կ'երթար իր պարտականութիւնը կատարելու՝ լոյս ջամբելու հայ տղաց լուսարաղձ մտքերուն։

Իր կեանքը անցաւ զրկանքի ու չքաւորութեան մէջ. հայրը սպաննուեցաւ երբ ինը տարեկան էր դեռ։ Քամեց որբութեան բոլոր դառնութիւնը, ցմրուր պարպեց, կեանքի ամբողջ թոյնը, բայց չընկճուեցաւ։ Իր հոգին, ցանկապատերու շուքին ինկած հունտի նման, բարձրացաւ հետզհետէ ու ժպտեցաւ լոյսին, արեւին։ Ծնած ժողովուրդի ծոցէն, մեծցաւ այդ ժողովուրդի հոգիով, տառապեցաւ անոր հետ ու այդ տառապանքին մէջ ուռճացաւ իր հոգին, բացուեցաւ ինչպէս ծաղիկները իր բարձրաբերձ լեռներուն։

Յաջողութեամբ աւարտեց Մեծ Բարերարին հիմնած վարժարանը, և զինուած գիտութեան զէնքերով ու հայրենական աւանդութիւններով, ուխտեց ծառայել իր ժողովուրդին։ Այն ատեն 21 տարեկան էր։

Երեք տարի մնաց գիւղաքաղաքի մը մէջ. Սարեան սիրեց այդ արի ու չարքաշ բնակչութիւնը, սիրեց լեռն ու առուն, դաշտերուն մէջ արածող հսկայ եզները։ Եւ երբ բաժնուեցաւ այս քաղաքէն, իրեն հետ տարաւ յիշատակներու անմոռանալի երգը։

Չորրորդ տարին է, որ եկած է այս հնամեայ քաղաքը, այս աւանդապահ ու արի ժողովուրդին մէջ։

Տե՛ս, հայեացքը հեռուն է․ հոգիին մէջ կը շարունակուի նոյն տխրական մեղեդին, խառնուած հայրենական քաղցր յուշերով, պատանեկութեան օրերու անվերադարձ յիշատակներով։ Կը նայի հնամեայ քաղաքն այս երկնամերձ եկեղեցիին, որ այնքան նման է անոր, այն միւսին, որուն կամարներուն տակ օրօրուած է իր ապերջանիկ մանկութիւնը։ Կը նայի հայկական այս վերամբարձ գըմբէթին, որ այնքան նման է յեղակարծօրէն դէպի երկինք սլացող մեծ տեսիլքին։ Կը զգայ, որ իր հոգին ալ, այդ տեսիլքին հետ, կը բարձրանայ դէպի վեր, դէպի անմատչելի բարձունքները։

Ընթերցո՛ղ, ձգենք Սարեանը իր տեսիլքին հետ, մենք դեռ կը հանդիպինք իրեն։ Կը լսե՞ս Տէր Խորէնի թաւշային ձայնը, որ կ'արձագանգէ այս թափուր եկեղեցիին մէջ։ Երեկոյեան ժամերգութիւնը կը կատարէ ան․ ժամաւորները քիչ են՝ ծերունիներ ու պառաւներ հատ հատ, որոնք կը ծնրադրեն պաղ քարերուն վրայ։

Արարողութիւնը կ'աւարտի։ Մէկ մէկ դուրս կու գան ժամաւորները, կը քալեն երկիւղած։ Դուրս կու գայ նաեւ Տ․ Խորէնը՝ Աստուծոյ խորհուրդը աչքերուն։ Եկեղեցին կը մնայ մինակ՝ ոգիներուն հետ, որ կը թեւածեն հիմա սուրբերու աժգունած ու խոնաւ պատկերներուն առջեւ՝ մոմերու պլպլացող լոյսին տակ։

Ուշ է արդէն․ արեւը կը թեքի վանքի բլուրին ետին։ Հայկական թաղամասը կը լեցուի շուկայէն վերադարձող բազմութեամբ․ կեդրոնական փողոցներու անկիւնները, խումբ-խումբ, կը խօսակցին օրուան անցքերուն շուրջ։ Հետզհետէ, տուներուն մէջ ճրագները կը վառին, փողոցները կ'ամայանան ու մութը, կամաց կամաց, կը տեղաւորուի անկիւնները։ Գիշերը կ'իջնէ քաղաքին վրայ, սեւ ու վիթխարի թռչունի մը նման։

Բ․

Հոն, ուր կը վերջանայ հայկական թաղամասը ու կը

սկսի արեւմտեան բլուրը տանող արահետը, ուր առանց յոգնելու անընդհատ կը դառնայ Թաղին Ջրաղացը. Խաղաղօրէն կը հանգչի հին շէնք մը: Դուրսէն, երբ նայիս, կը մտածես, թէ խարխլած ու կիսաւեր տուն մըն է, իրարու վրայ ինկած սենեակներով, մութ ու անհաղորդ: Առու մը կ'անցնի պղտոր ջուրերով, որուն եզերքը քանի մը փշոտ ծառեր կը սպասեն պարտասած համբորդներու նման:

Տէր Խորէնի հօրենական ժառանգութիւնն է այդ տունը: Դուրսէն թէեւ անշուք, և սակայն գեղեցիկ է ան. բաժնուած երեք յարկաբաժիններու, իւրաքանչիւրը, մարմարեայ առանձին բակերով: Զնտանէ մը ներս մտնողի անհաճոյ ու ճնշուած տրամադրութեամբ, գլուխդ ծռած ներս կ'իյնաս. և ահա ինքզինքդ կը գտնես ընդարձակ բակի մը մէջ: Երեք անցքեր կը բաժնեն շէնքին երեք առանձին բաժինները:

Աւելի քան 200 տարուան շէնք մըն է այդ տունը. տասնեակ սերունդներ անցած են անկէ. իւրաքանչիւրը իրմէ մաս մը ձգելով, գացած, միացած է իր նախորդներուն: Նախապէս մէկ յարկաբաժինով ցածլիկ տուն մըն էր. Տէր Խորէնին մեծ հայրը՝ վարպետ Արուշը՝ նորոգեց զայն, անոր վրան աւելցուց երկրորդ բաժինը, իսկ իր որդին, Տէր Յովհաննէս, շինել տուաւ նաեւ երրորդը:

Այս յարկին տակ, ծնած է Տէր Խորէնը: Այս լուսաւոր բակին մէջ անցած է իր անհոգ ու զուարթ մանկութիւնը, այստեղ, իր հօրը ծունկերուն առջեւ, քակած է այբ-բէն-գիմի առաջին գաղտնիքը: Հոս, այս տունին ու այս Թաղին մէջ անցած է իր երազկոտ ու կանխահաս պատանեկութիւնը: Որքա՜ն սիրելի են իրեն այս քարերն ու պատերը, այս անցքերն ու դռները, պղտոր ջուրով այս առուն ու անոր քովը ի վեր բարձրացող ծառերը: Անոնք, բոլորն ալ նոյնացած են իրեն հետ, անբաժան մասնիկներն են իր հոգիին:

Աջ կողմի սանդուխը կը տանի տէր հօրը առանձնասենեակը, միջակ մեծութեամբ և պարզ կահաւորումով, ուր անծանօթ այցելուին ուշադրութիւնը կը գրաւէ ընկոյզի փայտէ շինուած գրադարանը՝ գրքերով լի։ Գրադարանին վրայ Քրիստոսի խաչելութեան նկարը կը հանգչի, որուն երկու կողմէն առանձնաբար կը հսկեն մեր երկու ուսուցիչները՝ Սահակ Հայրապետը՝ իր լոյս ու պայծառ ճակատով, Մեսրոպ Մաշթոցը՝ իր տառապած դէմքով, իր ասորական մօրուքով։ Սենեակի ձախ կողմի պատուհանին առջև, գրասեղանի մը վրայ, շրջանակի մէջ, կը մտածէ Թոլսթոն մուժիկի տարազով։

Գրասեղանին առջև նստած է Տ. Խորէն քահանան։ կը կարդայ։ Ան արդէն 65 տարեկան է, բայց աշխոյժ ու խանդավառ երիտասարդի մը նման։ Իր սպիտակ ու թաւ մօրուքը, հին դարերէն եկած առաքեալի մը երևոյթը կու տան իրեն. որոնց աչքերը կը յայտնեն հոգիին անյագ ծարաւը։

Անշշուկ կը գոցէ գիրքը, կը նայի ժամացոյցին։ Ժամանակն է արդէն. շուտով կու գան իր հիւրերը։ Դուրս կը նայի պատուհանէն։

Ամառուան պայծառ ու խաղաղ գիշերը կը հսկէ քաղաքին վրայ, որ լռութեան մէջ կը քնանայ հանդարտ։ Տուներու ճրագները մարած են արդէն. միայն քանի մը հատը, հոս ու հոն, կը սպասեն, տարաժամ ճամբորդներու։ Մերթ ընդ մերթ կը լսուի շուներու հաջոց և դրացի Ջրաղացին միօրինակ ու լալկան ձայնը։ Հեռուն, մեծ մզկիթի մինարէին լոյսերը կը փալփլին տակաւին, յիշեցնելու համար Մարգարէին ներկայութիւնը՝ թմրած քաղաքին վրայ։

Կը գոցէ պատուհանը, կ՚իջեցնէ վարագոյրները ու կրկին կը նստի գրասեղանին առջև, գլուխը ձեռքերուն մէջ, աչքերը յառած խաչելութեան նկարին։

Լուռ, անխօս սաւերի պէս ներս կ'իյնայ Նայիմեան Սաքօն. կը նստի դուռին քով, բազմոցին վրայ։ Յայտնի է, որ այցելուն անսովոր հիւր մը չէ. ան այս սենեակին սովորական յաճախորդն է։

Տէր հայրը գուրգուրանքով կը նայի այս երիտասարդին վրայ, որ իր հոգեզաւակն է, իր մտածումներուն և զգացումներուն հարազատ ծնունդը։ Դպրոցական գրասեղաններէն մինչև իր այս կատարեալ երիտասարդական տարիքը. (Նայիմեան արդէն 37 տարեկան է) Տ. Խորէն քահանան եղած է Սաքօն առաջնորդողը, դարձուցած է զայն քաղաքին ղեկավարը։

Նայիմեան, պարզ բառերով կը պատմէ իր նախկին ուսուցչին քաղաքի կարևոր անցքերը, կը գծէ դէմքեր, մինչ Տէր հայրը նայելով Սաքոյին, կը յիշէ անոր խենթ պատանեկութիւնը, անոր առաջին խանդավառութիւնները։ Հպարտ է Տէր հայրը իր հասցուցած աշակերտով։

Ներս կը մտնէ քաղաքի երրորդութեան բենեամինը՝ Վիգէն Սարեան։ Սովորական բարևէն վերջ, կը նստի գրասեղանին առջև, աջ կողմը։

Ան աւելի անգոյն է այսօր. իր սև, խոշոր աչքերը կը վառին տարօրինակ բոցով, նուրբ շրթունքները կը դողան յուզումնահար։ Ամբողջ արտաքինը կը ցոլացնէ իր հոգիին ուժեղ ցնցումը։ Նայիմեան և Տ. Խորէն վարժ են անոր տագնապներուն, գիտեն նաև անոր սիրոյ պատմութիւնը, այդ պատճառով ալ, առանց անդրադառնալու անոր անհատական ապրումներուն, սկսան իրենց գործին, իրենց հերթական խորհրդակցութեան, որ շաբաթը անգամ մը կ'ունենային այս մեկուսի ու խորհրդաւոր սենեակին մէջ։

Այդ գիշերուան հարցը ծանր էր ու դժնդակ. յայտարարուած էր Ընդհանուր Պատերազմը։ Ինչ կրնար ըլլալ վաղը, համաշխարհային այս սպանդը ինչպէս պիտի ան-

դրադառնար իրենց ժողովուրդին վրայ։ Երեք մարդիկը, կը խօսէին հոգիւ լսելի և զուսպ բառերով. շփոթութիւնը ակներև էր, իւրաքանչիւրը կ՚աշխատէր աւելի շատ լսել քան խօսիլ, կ՚ուզէր խօսակցին բառերէն հանել յուսադրիչ եզրակացութիւններ։

— Թուրքիան, որո՛ւն դէմ ալ ըլլայ այս պատերազմին մէջ, ստիպուած է ներքին ճակատը պահել խաղաղ, խօսեցաւ Սարեան, շեշտելով բառերուն բոլոր վանկերը։ Ան պարտաւորուած է նկատի ունենալ հայկական ոյժը և հայ ղեկավարութեան քաղաքական փորձառութիւնը։ Թուրքը ի՞նչ շահեցաւ հայկական ջարդերէն. — ներքին ճակատին վրայ՝ անվստահութիւն և տկարութիւն, իսկ արտաքին աշխարհի մէջ՝ վարկաբեկում ու անտեղի և վնասակար միջամտութիւն։

— Ճիշդ այդ արտաքին միջամտութիւնէն ազատելու համար, ան պիտի աշխատի օգտուիլ առիթէն և թաղել Հայկական Հարցը։ Նոյիմեանն էր որ կը խօսէր։

— Այնքան անխե՞լք պիտի ըլլայ Թուրք ղեկավարութիւնը, չըմբռնելու համար, որ երեք միլիոն հայութիւնը պատկառելի ոյժ մըն է պատերազմի ատեն։ Բոլորը կ՚աշխատին իրենց ուժերը համախմբել, աւելի երկար դիմանալու համար։

— Բայց անոնք, իբրև անխելքութիւն պիտի չընեն ատիկա, այլ իբրև պետական մեծագոյն իմաստութիւն։ Ի՞նչ է այսօր Թուրքիոյ վիճակը, տնտեսութիւնը. քաղաքակրթութիւնն ու մշակոյթը սեփականութիւնն է ուրիշներուն։ Չէ՞ք կարծեր, որ Թուրքը պիտի ուզէ ազատիլ այն տարրերէն, որոնք իրական տէրն են պետութեան։

— Այդ քաղաքականութիւնը փորձուած և անյաջող գտնուած է, Օսմանեան կայսրութիւնը մինչև երէկ կ՚երթար այդ նոյն ճամբով. — խեղդել ամէն ստեղծագործ աշխատանք, աւերակ դարձնել, այդ աւերակներուն վրայ

հաստատելու համար իր զինուորական տիրապետութիւնը։ Բայց պետական արդի առողջ ըմբռնումը կը հաստատէ, որ տարբեր համայնքները կրնան իրարու հետ ապրիլ համագործակցութեամբ՝ դառնալով միեւնոյն հայրենիքին հաւասար քաղաքացիները։ Եւ ես կը մտածեմ, որ Թուրք ղեկավարութիւնը, ձախողած իր ջարդի քաղաքականութեան մէջ, պիտի երթայ այս նոր ճամբէն։

Տէր Խորէն քահանան ուշադիր կը հետեւէր երկու երիտասարդներու վիճաբանութեան. ի վերջոյ շտկուեցաւ, կռթնելով աթոռի յեցակին, և հատիկ հատիկ ու ծանր.

— Ինչ որ ալ ըլլայ Թուրք ղեկավարութեան ըմբռնումը պետական կեանքի և հայ ժողովուրդի մասին, համաշխարհային այս պատերազմը ճակատագրական պիտի ըլլայ մեզի համար։ Եթէ փորձենք ըլլալ Թուրքին հետ, ընդդէմ եւրոպական պետութիւններու, այդ երկիրները պիտի դառնան թշնամի մեր դատին, իսկ այդ կը նշանակէ վտանգել Թուրքի եղբայրութեան։ Դժբախտաբար այդ վստահութիւնը վերցուած է մեր հոգիէն, վերցուցած է ինքը, Թուրքը՝ իր դարաւոր արիւնոտ քաղաքականութեամբ։ Իսկ եթէ ըլլանք Թուրքին դէմ, պիտի մեռնինք մինակ, վասնզի համաշխարհային այս հրդեհի առեն, ամէն մարդ պիտի մտածէ իր տան մասին։ Կը կատարենք մեր քաղաքացիական պարտականութիւնը, իբր քաղաքացի Օսմանեան պետութեան, իսկ իբրև հաւաքականութիւն, կը մեռնինք մեկուսի։ Բայց ամէնէն հիմնականը, կ'աշխատինք պահել մեր ժողովուրդը զգոյշ և արթուն։ Ասիկա մեր պատմութեան մեզի տուած իրական դասն է. կը մեռնինք պատրաստ։

Կէս գիշերը վաղուց անցած էր։ Դուրսը, քաղաքը, ամփոփուած ինքն իր թեւերուն տակ, կը քնանար խաղաղ ու անվրդով, մանուկի մը նման, անգիտակ իր ճակատագրին։ Բլուրէն եկող շուներու կաղկանձը կը տարած-

ունէր ամայութեան վրայ ու անկիւններուն մէջ կտոր կտոր կը կորսուէր։

Սարեան, պատուհանին վարագոյրը վերցուցած՝ կը նայէր դուրս, հեռուները։ Ամրան աստղածորան խաղաղութիւնը կ'իջնէր իր պանդուխտ ողու հոգիին, կ'իջնէր հին ու մոռցուած յիշատակի մը նման, ու հանդարտ կը տեղաւորուէր հոն։ Նայիմեան իր լայն ու կռչկոտ կապած ձեռքերով, կը խաղար քովի մեծ կատուին հետ։ Երիտասարդին դէմքին՝ դաշտերու անպարագիծ հանդարտութիւնը կար։ Տէր Խորէն, լուռ ու մտախոհ, կ'ունկնդրէր իր հոգիի ձայնին, կը սպասէր աստուածներու պատգամներուն։ Ան կորսուած էր այս աշխարհէն, չէր տեսներ չորջը։ Շատ ուշ աչքերը վերցուց, նայեցաւ հիւրերուն, ամփոփեց եզրակացութիւնները, թելադրեց Սարեանին որ գրէ։ Յետոյ ընկերացաւ անոնց, մինչեւ տան ցած ու անձուկ դուռը եւ վերադարձաւ սենեակը։

Ժամը երեքն էր արդէն. հանուեցաւ ծեր մարդու դանդաղ շարժումներով, երկնցաւ անկողնին վրայ՝ քնանալու համար։ Բայց չկար խաղաղաւէտ անդորրութիւնը քունին։ Ան կ'ուշանար բացակայ այլ համբուրելի ճամբորդի մը պէս, որ չի գար։

Դուրսը՝ գիշերը կ'երթար իր վախճանին, պարտասած ճամբորդի մը նման. ստուերները կը սկսէին դողդղալ եւ արդէն քաղաքը կը լեցուէր աքաղաղներու սուր կանչերով։

Տարբեր թաղերու մէջ, երեք մարդիկ, արթուն էին դեռ։ Տէր Խորէն յուսահատ քնանալէ, արդէն հագուած՝ կը սպասէր ժամու կոչնակին. Սարեան, պանդուխտի իր անխնամ սենեակը կը չափչփէր, տենդահար աչքերով. Նայիմեան հօրենական տան մառանը իջած, կը մաքրէր հրացանը։

Գ.

Սարեան, լուսադէմին հազիւ կրցաւ քնանալ, ան-

հանդիստ ու մղձաւանջային քունով մը։ Երբ արթնցաւ կէսօր էր և աչքերը ուռած էին։

Իր մտատանջութեան պատճառը գիշերուան վիճաբանութիւնը չէր անշուշտ, այդպիսի անքուն գիշերներ ու ժողովներ սովորական էին իրեն համար. վաղուց իր միտքն ու մարմինը վարժուած էին այդ կեանքին։ Այդ ապրումները իրեն համար դարձած էին հոգեկան պահանջ, առանց ատոնց իր կեանքը անիմաստ պիտի դառնար։

Իր միտքը Ակող տառապանքը անձնական էր. երկու աչքեր կը նայէին իրեն, երկու սեւ և խորունկ աչքեր կը հետապնդէին զինքը ամէն տեղ, ժողովներու թէ դասախօսութեանց, դուրսը թէ պանդուխտ տղու իր սենեակին մէջ, երկու սեւ ու գիշերուան պէս մութ աչքեր դամուած կը մնային իր աչքերուն...

* * *

Անիկա պատահեցաւ այնքան անսպասելի ու յեղակարծ, որ չկրցաւ բացատրել։ Դպրոցի ամավերջի հանդէսն էր ու ինք կը խօսէր իր հուսկ բանքը։ Յանկարծ նկատեց, որ երկու աչքեր սեւեռած են իր հայեացքին ու յամառօրէն կը մնան հոն։ Ուզեց չնայիլ, հեռացնել զանոնք իրմէն, բայց ի զուր... անոնք կը նայէին նոյն յամառութեամբ։ Սովորականէն կարճ եղաւ իր բանախօսութիւնը, անցաւ ներս. բայց այս անգամ ինք սկսաւ փնտռել, զգաց որ անոնք իրեն հետ էին. մնացած իր աչքերուն վրայ, չարչարող յիշատակի մը պէս, որ կը կառչի ու չի հեռանար։

Հանդէսը վերջացաւ։ Սարեան ակամայ սպասեց դուռին առջեւ, մօտէն տեսնելու համար զայն։ Զարմանալի է։

Անիկա ծանօթ էր իրեն. գրեթէ ամէն օր կը հանդիպէր անոր, ամէն օր կը տեսնէր, բայց երբե՛ք, չէր զգացեր ինչ որ այսօր զգաց։ ինչո՞ւ մինչեւ հիմա չէր նկատած անոր աչքերուն անսահման խորութիւնը, չէր տեսած այն բոցը որ կը ժայթքէր այդ աչքերէն։

Բարեւեց, ամչկոտ ու չինկնած պատանիի մը նման, որ անակնկալ կերպով յանցանքի վրայ կը բռնուի: Ներս գընաց կրկին ու իրեն թուեցաւ որ աղջիկը գիտէ ամէն ինչ:

Բեմին ետեւը, պատուհանին առջեւ կեցաւ, սկսաւ դիտել բազմութիւնը, որ խռնուած էր դպրոցի բակին մէջ: Յանկարծ ձայն մը, անսպասելի երգի մը նման, ցնցեց իր հոգին.

— Կարելի՞ է, Պ. Սարեան:

Դարձաւ: Իր դիմացը կեցած էր Նուարդը:

— Այո՛, օրիորդ: Ու կեցաւ, չկրցաւ շարունակել:

— Մեր խումբի աղջիկները կը փափաքին, որ օր մը խօսիք իրենց:

— Խօսի՞մ, շատ լաւ, ի՞նչ նիւթի մասին կ՚ուզեն որ խօսիմ:

— Նիւթը դուք ընտրեցէք, որոշեցէք նաեւ թուականը եւ յայտնեցէք մեզի:

— Շատ բարի, օրիորդ: Ուրիշ փափաք մըն ալ ունի՞ք:

Կ՚ուզէր որ շուտով հեռանար. կը ճնշուէր անոր ներկայութենէն: Բայց աղջիկը կեցաւ եւ շարունակեց.

— Կ՚ուզէի շնորհաւորել ձեզ, Պ. Սարեան, ձեր հուսկ բանքին համար:

— Շնորհակալ եմ, օրիորդ,— ըսաւ մեքենաբար: Աղջիկը քաղցրութեամբ ժպտեցաւ ու գնաց դուրս:

Սարեան, անակնկալի եկած, կը նայէր անոր ետեւէն: Անոր նուրբ ու սլացիկ մարմինը կ՚օրօրէր միտքը: Կարծես նոր կը տեսնէր, նոր կը նկատէր անոր առատ մազերը, համաչափ քայլուածքը...: Այս բոլորը նորութիւններ էին իրեն համար. մինչդեռ ինք այդ աղջիկը կը ճանչնար տարիէ մը ի վեր ու ամբողջ ինը ամիս եղած էր միեւնոյն դպրոցին մէջ, աշխատած էին միասին: Բայց հակառակ տարւան մը մօտիկութեան, Սարեան նոր կը

նկատէր որ այս սեւ աչքերով աղջիկը այնքան գեղեցիկ է։

Աղջիկը հեռացած էր արդէն, բայց անոր ձայնը կը կրկնուէր իր սրտին մէջ, հին երգի մը նման։ Պատուհանէն կրկին նայեցաւ դէպի դուրս. բազմութիւնը ցրուած էր արդէն։ Իրիկուան խաղաղութիւնը կ՚իջնէր ընդարձակ բակին վրայ։ Դուրս ելաւ. իրեն հետ զոյգ մը սեւ ու գեղեցիկ աչքեր, որոնք յամառօրէն կառչած կը մնային իր տենդահար նայուածքին։

* * *

Ընդոստ ոտքի ելաւ։ Ինչո՞ւ այս բոլորը, ինչո՞ւ այս արգելքը իր ճամբուն վրայ։ Դեռ այնքան ծրագիրներ ունէր ինքը, այնքան կիսաւարտ գործեր հերթի կը սպասեն։ Այնքան գաղափարներ՝ մտքին մէջ, զիրար կը հրմշտկեն։ Ու յետոյ այն պառաւը, որ անհամբեր կը սպասէ իր հեռաւոր զաւկին, փակած հայրենական երդիքին։ Ո՛չ, աւելորդ է այս զգացումը, պերճանք մը իր կեանքին համար ու պատճառ, գուցէ, յիմար անակնկալներու։

Կը նայի հայելիին. վերջին օրերու ընթացքին փոխուած է բոլորովին։ Տժգոյն է, աչքերուն կապոյտ ծիրը կը յայտնէ իր անօրինակ տառապանքը, իր սպիտակ գիշերներուն ամբողջ դառնութիւնը։ Վաղը, երբ վարժարանը վերաբացուի, ինչպէ՞ս պիտի մօտենայ իր աշակերտներուն քայքայուած ոգիով։

Արեւը ողողած է ամբողջ սենեակը։ Արդէն կէսօր է եւ դեռ ինքը կը ծուլանայ։ Շուրջը կը ներկայացնէ իր հոգեկան պատկերը, անկարգ, թափթփած. հագուստը նետուած աթոռի մը վրայ, քովը բացուած գիրք մը։ Գետինը, ասդին անդին, ցանցնուած են թերթեր, պատռտուած թուղթի կտորներ։

Տանտիրուհին, տեսնելով որ արդէն ոտքի է պարոնը, ներս մտաւ եւ մայրական գորովով, առաջարկեց որ ճաշի իջնէ։ Ծանր գինովութենէ մը սթափածի պէս, նոր միայն նկատեց, որ ուշ է։ Հագուեցաւ շտապ ու իջաւ վար։

Իրիկուան դէմ եկան իր վերջին շրջանաւարտ տղաքը. խօսեցան, կատակեցին, բարձր և ուրախ ծիծաղով լեցուցին իր մինակ մարդու միննուար սենեակը։ Իւրաքանչիւրը խօսեցաւ իր ապագային մասին. ծրագիրներ, երազներ իրար կը խաչաձեւէին։ Սարեան կրկին գնաց հայրենական տունը. յիշեց իր որբ ու ապերջանիկ պատանեկութիւնը, իր մեծ մեծ երազները, ընկերները, որոնցմէ ոմանք, առանց հրաժեշտի անվերադարձ մեկնած են հիմա. ուրիշներ դեռ կը մնան և իրենց հոգին, փերթ-փերթ, կը բաշխեն ամէնուն, առանց ակարկութեան և տրտունջի։

Տղոցմէ մէկը առաջարկեց միասին պտոյտ մը ընել դէպի վանք։ Ուրախ բացագանչութիւններով առաջարկը ընդունուեցաւ. խումբը դուրս ելաւ, բռնեց թաղամասի արեւելեան բլուրէն իջնող ճերմակ ճամբան։

Տապէն պապակած դաշտերուն ու պարտէզներուն վրայ խաղաղօրէն կ'իջնէր իրիկուան զով շունչը. քաղաքը կը սկսէր հանդարտիլ, հանգստանալ օրուան խոնջէնքէն։ Խումբը զուարթ տրամադրութեամբ կը յառաջանար։ Ոմանք կը վիճէին, ուրիշներ սրամտութիւններով կը ծիծաղէին լիաթոք, առողջ ծիծաղով։ Սարեան կը հետեւէր անոնց պատանեկան զուարճանքներուն, ինքն ալ կը մասնակցէր ու կը ծիծաղէր նոյն վարակիչ ծիծաղով։

Վանքին ծերունազարդ վանահայրը՝ ժպիտը երեսին՝ դիմաւորեց այս «խենթ տղաքը»։ Անոնց վարակիչ զուարթութիւնը թափանցեց նաեւ իր հոգիին. առաջնորդեց հիւրերը վանքին պարտէզը, իսկ ինքը առանձնացաւ Սարեանին հետ։

Երբ հայր սուրբը մնաց մինակ իր երիտասարդ հիւրին հետ, սկսաւ խօսիլ կամաց, գրեթէ շշուկով.

— Նայիմեանը հոս պիտի գար այսօր, տէր հայրը առաւուն տեղեկացուցած էր ինծի, բայց մինչեւ հիմա չերեւցաւ։

— Հայր սուրբ, Սաքօն չի սիրեր լոյս աչքով այցելութիւններ տալ, այս գիշեր անպատճառ կու գայ։ Միայն ուշադրութիւն ըրէք, որ վանքի ծառայողները ո՛եւէ կասկած չունենան անոր յաճախակի այցելութեան մասին։

— Ամէն ինչ կարգադրած եմ,— շշնջաց վանահայրը ու վայրկեան մը մտածելէ յետոյ կրկին սկսաւ, շփելով իր ճերմակ մօրուքը եւ չեշտակի նայելով իր խօսակցի աչքերուն։ — Պոլսէն եւ Երզրումէն նոր լուրեր ունի՞ք։

— Ո՛չ, նոր տեղեկութիւններ չկան, կը յուսանք յառաջիկայ շաբթուան ընթացքին ստանալ։

Ներս մտաւ հայր սուրբին հաւատարիմ սպասաւորը, պէքեար Գէվօն, բերելով տեղական դառնահամ սուրճը՝ զոր հաճոյքով կը խմէր իր հայրենակից պարոնը։

Գէվօն Երզրումի գիւղերէն էր. ոչ ոք գիտէր թէ ինչու եկած էր այս հնամեայ քաղաքը եւ երկար տարիներէ ի վեր կը ծառայէր հայր սուրբին։ Ան, այս քաղաքին մէջ, շատ կը սիրէր Սարեանը, կը նայէր անոր վրայ հպարտութեամբ, անոր գործը կը նկատէր իրենը, անկէ կ'առնէր իր գիւղին, իր լեռներուն կարօտը։

— Ինչպէ՞ս ես, հայրենակից,— խօսեցաւ Սարեան, խօսքը ուղղելով Գէվոյին, որուն աչքերը կարօտով յառած էին իր աչքերուն։

— Մեր վիճակը յայտնի է պարոն, ես կ'աղօթեմ, որ լաւ ըլլաս դուն, ու ես ալ քեզի նայելով ուրախանամ։

— Գիւղէն նամակ կ'առնե՞ս։

— Չէ՛... — Ու գլուխը կախեց սրտաբեկ։ Որմէ՞ն նամակ պիտի առնէր, հողէն ու քարէ՞ն։ Մարդ մարդասանք չունէր. բոլորը գացած էին, բոլորը՝ մէկը միւսին ետեւէն եւ այնքան շուտ։

— Գէվո՛, այս գիշեր Նայիմեանը հոս պիտի գայ, սպասէ մեծ դրան առջեւ, առաջնորդէ շիտակ իմ խուցս։ Հայր սուրբին ձայնը սթափեցուց Գէվօն իր տխուր յիշատակներէն։ Վեր նայեցաւ ապշահար՝ սուրճի մատուցարա-

նը ձեռքը։ Նոյիմեան անունը շուարեցուց Պէքերը, ո-րովհետեւ կը զգար, որ այդ մարդը, առանց լուրջ պատ-ճառի վանք չէր գար։ Գլուխը երերցուց իբր հաստատա-կան նշան ու դուրս ելաւ։

— Եթէ այս փորձանքէն կարենանք անվնաս դուրս գալ... — շարունակեց ծերունին ընդհատուած խօսակ-ցութիւնը։

— Մեր ժողովուրդը շատ փորձանք տեսած է, հա՛յր սուրբ, կ՚անցնի այս մէկն ալ։

— Այո՛, որդիս, բազում տառապանքներու մէջէն ան-ցած է այս ժողովուրդը. հաւատանք Աստուծոյ եւ մեր ցե-ղին առաքինութեան։ Ինչպէ՞ս են քաղաքի մեր աղաները, վտանգի մը պահուն կրնա՞ն ամուր կենալ։

— Կան կարողներ, մանաւանդ նորերուն մէջ, բայց անշուշտ պէտք ունին թրծուելու վտանգին մէջ։ Եւ յե-տոյ՝ մեծագոյն արին մեր ժողովուրդն է, չարքաշ ու աշ-խատասէր բազմութիւնը։ Անշուշտ ունինք նաեւ շահամոլ-ներ, բախտախնդիրներ...

Խօսակցութիւնը հասած էր հետաքրքրական կէտի մը եւ անշուշտ դեռ պիտի երկարէր, եթէ աղաց աղմուկը չգար ազդարարելու մեկնումի ժամը։

Վերադարձը եղաւ շատ աւելի հաճելի։ Մութը արդէն սկսած էր տեղաւորուիլ անկիւններու։ Ծղրիթներուն միօրի-նակ երգը օրօրի մը պէս կը գգուէր աղաց մտքերը։ Սպի-տակ ճամբան, գօտիի մը նման կը փաթթուէր բլուրին կողերուն, ուրկէ անդին հայկական թաղամասի կիրակնա-մուտի իրիկունն էր։ Հովը կը շոյէր անոնց ճակատները ու մեղմ սօսլովը կը պտըտէր թուփերուն մէջ, յետոյ կրկին դուրս գալու, կրկին շարունակելու համար նոյն չարաճճի շոյանքը։

Արդէն մօտեցած էին քաղաքին, ճրագները կը պլպը-լային հեռուն, տուներուն մէջ։

* * *

Սարեան, երբ ներս մտաւ փողոցի երկփեղկ դռնէն, խունկի հոտը, սիրելի բարեկամի մը պէս, դիմաւորեց զինքը։ Կիրակմուտք էր։ Վարպետ Օհանի տունը այդ խունկով կը հաղորդակցէր իր մեռելներուն հետ. կը հրաւիրէր անոնց հոգիները շաբաթը անգամ մը, միանալու ողջերուն, հսկելու անոնց տունին ու գործին, մասնակցելու անոնց ուրախութեանց ու վշտերուն։

Սարեան, մտնելով պանդուխտ մարդու իր սենեակը, իրեն թուեցաւ թէ ներկայ են հոն բոլոր անդարձ մեկնողները։ Իր հայրն ու պապերը, յստակ լիճի մը պէս, կապոյտ աչքերով իր փխրուն քոյրը, որ այնքան շուտով հրաժեշտ տուաւ այս աշխարհին, այսպէս կիրակմուտքի իրիկուն մը՝ խունկի մշուշի մը մէջ։ Սարեան կարծեց տեսնել իր ընկերները, որոնք այնքան շուտ, այնքան շուտ գացին։ Լացի անզուսպ փափաք մը ուռեցուց սիրտը, արցունքը հաւաքուեցաւ խոշոր աչքերուն մէջ։

Յիշեց, որ կիրակմուտքի իրիկուններուն, հայրը «Լոյս զուարթ» կ'երգէր, որքան գեղեցիկ էին այն օրերը, ինքը կծկուած հօրը ծունկերուն քով, մտիկ կ'ընէր անոր, կ'ուզէր որ վերջ չունենար այդ երգը, շարունակուէր անվերջ։ Հիմա իր պանդուխտի սենեակին մէջ, փորձեց ինքն ալ երգել, երկնցաւ անկողնին վրայ, նայելով առաստաղին և սկսաւ մեղմ յուզումով.

Ալէլուիա, ալէլուիա
Լոյս զուարթ...

Բայց ոչ, չհանդարտացաւ իր հոգին։ Հօրը երգածը ուրիշ էր, անանուն և անբացատրելի քաղցրութիւն մը ունէր անիկա, գաղտագողի կը տեղաւորուէր հոգիիդ մէջ ու չէր հեռանար։ Եւ կրկին վարար գետի մը նման, ուռեցաւ կուրծքը, արցունքը բարձրացաւ աչքերուն։ Տա՛ք, այրող արցունքնե՛ր...

Վարէն լսուեցաւ վարպետ Օհանի ձայնը, կերկերու-դողդոջ, որ լեցուց ամբողջ սենեակը.

Լոյս զուարթ, սուրբ փառաց անմահի
Հօրն Երկնաւորի, սրբոյ կենարարի
Յիսուս, Քրիստոս:

Այդ թաւամազ լանջով աշխատաւորը կ՚երգէր իր հոգիին ամբողջ յոյզովը, իր ձայնին միացնելով ցեղին դարաւոր հառաչքը։ Սարեան կ՚ունկնդրէր անոր երգը յափշտակուած և յուզումնահար։ Իրեն կը թուէր, թէ անոր ձայնին մէջ ինքն էր որ կ՚երգէր, ինքն էր որ կը տառապէր։ Այնքան մօտիկ էր անիկա իրեն, այնքան նոյնացած իր վշտին, իր թափառական սրտին։

Դ.

Նոյն ժամուն, Թաղամասի հարաւային կողմէն, Թըրքական թաղի կռնակէն, երկու անծանօթներ կ՚ուղղուէին դէպի վանք։ Անոնք կը քալէին կողք կողքի, բայց անխօս, անշշուկ, նման զոյգ և անբաժան ստուերներու։ Երբեմն պատահական անցորդներ կու տային պայմանադրական բարեւը ու կը շարունակէին իրենց ճամբան։

Անոնք հագուած էին միատեսակ, մութ գոյն շալվար, սեղնագործուած պլուզ, կախուած ծոպերով, կապած էին իրենց մէջքին լայն ու նախշուած պարսկական գօտի։ Ուսերէն մինչեւ ոտքերը կ՚իջնէր սրմայով բանուած մաշկեակ (մաշլահ)։ Գլուխնուն գանուար արախչինին վրայ փաթթած էին տեղական ապածոյէ եազմաներ, որոնց մէկ ծայրը, գեղեցիկ հիւսքով մը կ՚իջնէր դէպի ձախ ականջը։

Հանդիպողը պիտի ենթադրէր, որ շրջակայ արտաք ցեղապետի մը տղաներն են, որ քաղաք կ՚երթան սատուռնական գիշերներու համար։ Կամ պիտի մտածէին, թէ թուրք ուստապետներ են, որոնք իրենց գիւղերէն կը վերադառնան և պարզ քմահաճոյքի համար հագած են գիւղական տարազ։

Կը քալեն անոնք վարժ մարդու քայլուածքով. Հակառակ տիրապետող մթութեան, կը յառաջանան ճշդիւ որոշելով մացառներն ու քարերը, փոսերն ու թումբերը։ Անոնց աչքերը, վառուած ածուխներու պէս կը փայլին մութին մէջ։ Յայտնի է, որ ճամբան ծանօթ է իրենց այնպէս՝ ինչպէս իրենց տուներուն մարմարեայ սանդուխները։ Ամառուան ամպոտ գիշեր է, տաք ու խեղդող։ Լուսինը մերթ ընդ մերթ կ'երեւի ամպերուն մէջէն, յետոյ կրկին ծածկուելու համար։ Ծառերուն տերեւները անշարժ կը սպասեն գիշերուան զեփիւռին։ Բայց գիշերուան հաճելի շունչը կ'ուշանայ, մեծ անձկութեամբ սպասուած ճամբորդին պէս, որ չի գար։ Գետնէն, հողէն ու քարերէն տաքութիւն մը կը բարձրանայ, կը լեցնէ մեր ճամբորդներուն ռունգերը։ Բայց անոնք կը շարունակեն իրենց ճամբան, առանց նկատի առնելու տաքն ու խաւարը. կը յառաջանան նոյն չափ քայլերով, կ'աճապարեն շուտով հասնելու համար իրենց տեղը։

Նայիմեանն ու Մկուչն են, որ կու գան շրջանի Հ. գիւղէն և կ'երթան Հայոց վանքը՝ Անոնք անընդհատ երեք ժամ քալած են. արեւմուտէն վերջ, երբ ստուերները կ'երկարին և երբ դժուարութեամբ դէմքերը կարելի կ'ըլլայ որոշել, անոնք քաղաքէն ճամբայ ելան, գիւղ հասան երբ թանձր մութ էր արդէն։ Աղբիւրին եզերքը, աւերակ ջրաղացին քով, հազիւ վայրկեան մը հանգստացած, մէյմէկ գլանիկ ծխեցին, մինչեւ որ գիւղացի բարի ծերուկը, քանդուած պատերուն մէջէն հանեց և յանձնեց իրենց, ինչ որ նախապէս կարգադրուած էր։ Նայիմեան, վարժ մարդու աչքերով, քննեց թանկագին իրերը. երկուքը տուաւ Մկուչին և միւս երկուքն ալ ինք խրեց իր լայն գօտիին մէջ։

Կը քալեն հիմա անոնք, արագ ու լուռ, կը քալեն առանց ուշադրութիւն ընելու խեղդող օթին ու տիրապետող խաւարին, բեռնաւորուած զոյգ տասնոցներով։ Ով

կրնայ կասկածիլ իրենց վրայ կամ ո՞վ կրնայ յանդգնիլ մօտենալ։ Պատահական անցորդներու իրաւունքն է Ալլահին բարեւը։ Այսքան միայն։

Լուսինը կրկին երեւցաւ ամպերուն մէջէն։ Արդէն կարելի է յստակօրէն տեսնել կածանը, ուրկէ հիմա վար կ՚իջնեն անոնք։ Լուսնի լոյսին տակ կը տեսնուին անոնց պրոնզէ դէմքերը, որոնք կամք և վճռականութիւն կ՚արտայայտեն․ անոնց քայլերուն տակ կը դողայ հողը, երբեմն քարեր կը՛ գլորուին վար, կ՚իյնան ամայութեան մէջ խուլ աղմուկով։

Արդէն վանքին արեւելեան բարձունքին վրայ են հիմա․ անոնց յաղթ ստուերները ինկած են դիմացը երկարող սպիտակ ճամբուն վրայ, որ կը կապէ հնադարեան այս վանքը հայկական թաղամասին։ Կ՚իջնեն հանդարտ, և ահա կանգ կ՚առնեն վանքին հսկայ դարպասին առջեւ։

Դրան քով, քարէ նստարանին վրայ, պէքճար Գէվօն, կը մրափէ։

— Կը քնանա՞ս, Գէվօ՛, գինո՞վ ես դարձեր, որ նըստած տեղդ կը փլիս։

Նայիմեանի ձայնէն վեր թռաւ Պէքճարը, աչքերը շփելով։ Ինքը գինո՞վ․ ո՛չ։ Բայց անշուշտ խմած է քիչ մը, ինչպէս ամէն իրիկուն, այնպէս, իր հոգերը մոռնալու համար միայն։ Չէ՛, գինով չէ ինք, բայց իրենք շատ ուշացան, կը կմկմայ Գէվօն, մինչ օղիի հոտը կը խառնուի նորեկներու շնչառութեան։

— Այսօր չափն անցած ես, Գէվօ՛։

Պէքճարը նայեցաւ ձայնին կողմը, իր գինովի պղտոր աչքերը յառած։ Ձայնը ծանօթ էր իրեն, բայց ո՞վ էր այս գեռաբոյս պեխերով ջահելը․

— Հա՛, դո՞ւն ես, Մկո՛ւչ, եթէ Պ․ Սաքային հետ չըլլայիր, պիտի չճանչնայի և այն ատեն պէկին լակոտը կը տեսնէր թէ ինչ փորձանք կու գար գլխուն։

— Հայր սուրբը արթո՞ւն է,— խօսեցաւ Նայիմեան,

անոր ուսին պզտիկ հարուած մը տալով։

— Պատուիրեց որ ձեզի սպասեմ, ինքն ալ արթուն պիտի ըլլայ։

Դուռը հաստ նիգերով ամրացնելէ վերջ, Պէքեարը առաջնորդեց հիւրերը վանահօր խուցը։

Ծերունին պատուհանին առջեւ, աթոռի մը վրայ նստած, համրիչ կը քաշէր ու կ'երգէր կամաց, յաղթելու համար քունին, որ կը ծանրանար յոգնած կոպերուն վըրայ։

— Աստուած օգնական հայր սուրբ։

— Աստուած պահապան։

Ոտքի ելաւ ծերունին, ընդունեց հիւրերը, յետոյ դառնալով հաւատարիմ ծառային.

— Գէվօ՛, դուն գնա պառկէ՛, վաղը կիրակի է, կըրնանք այցելուներ ունենալ։

Պէքեարը խոնարհութեամբ դուրս ելաւ։

Հայր սուրբը հիւրերը կ'ազդուրելէ յետոյ մէյմէկ բաժակ գինիով, առաջնորդեց զանոնք ներքնայարկի գաղտնի մառանը։ Ծերունին կը քալէր առջեւէն, ամուր բռնած ձէթի ճրագը, զոր հազիւ կը լուսաւորէր իրենց անցքը։ Անոր ետեւէն կու գար Նայիմեան, որուն կը հետեւէր սանդրագործ Մկուշը։

Իջան վերի խարխլած սանդուխներէն, դարձան դէպի աջ, մառանի ետեւի դռնէն անցան խորանին հակառակ կողմը։ Հոն, Նայիմեան առաջ անցաւ. իր հուժկու բազուկներով տեղէն խախտեց երկու քարեր։ Երեւցաւ նեղ սանդուխ մը։

Հայր սուրբը կրկին առաջ անցաւ և ճրագը միշտ ձեռքին՝ սկսաւ զգոյշ քայլերով իջնել սանդուխներէն։ Քանի մը աստիճաններ իջնելէ յետոյ, լոյսը վեր բռնեց, որ միւսներն ալ իջնեն։ Այսպէս շարունակելով իրենց ստորերկրեայ արշաւը, իջան 27 աստիճաններէն վար։

Հայր սուրբը լայն շունչ մը առաւ, թէեւ դժուար էր շընչել այս նկուղին մէջ, ուր օդը քիչ էր եւ խոնաւ։ Ծերուկը հազիւ կրնար ոտքի վրայ մնալ։

— Կը տեսնէ՞ք, որդիք, ծերացած եմ այլեւս, շուտ շուտ կը յոգնիմ։

— Ոչ՛, հայր սուրբ, դեռ առոյգ ես, դեռ կրնաս քանի մը բաժակ օղի մէկէն պարպել,— կատակեց Նայիմեան։

Հասած էին քառակուսի տեղ մը, որ միջակ սենեակի մը մեծութիւնը ունէր. պատերը եւ յատակը ծեփուած կիրով։ Քով քովի դրուած էին փեթակի նման սնտուկներ, ինչպէս նաեւ զանազան մեծութեամբ տուփեր. բոլորն ալ սեւ մոմլաթով ծածկուած։

Հայր սուրբը, ճրագը ձեռքը, կեցաւ մէջտեղը։ Երկու երիտասարդները բացին սնտուկները. քննեցին, մաքրեցին, իւղոտեցին զէնքերը եւ կրկին փաթթելով նոր մոմլաթներու մէջ, տեղաւորեցին իրենց տեղերը։ Անոնց վրայ աւելցան նաեւ չորս տասնոցները։ Նայիմեան, իր ծոցի փոքրիկ տետրակին մէջ արձանագրեց բոլորը։

Այնպէս ինչպէս որ եկած էին, կրկին բարձրացան սանդուխներէն, ելան վեր, խորանին ետեւի կողմը։ Նայիմեան, ընկերոջ օգնութեամբ, քարերը տեղաւորեց, շտկեց, ամրացուց։

Դուրս ելան, երեքն ալ եւ ազատ ու լիաթոք շնչեցին։ Արդէն կէս գիշեր էր. հակառակ հայր սուրբի պնդումներուն, երիտասարդները չուզեցին քիչ մը հանգստանալ։ Դուրս եկան վանքին մեծ երկաթապատ դարպասէն եւ ուղղուեցան քաղաք։

Ե.

Ամառուան պայծառ ու զով կիրակի էր։ Արեւէն շատ առաջ, բակի խնձորենիին ու կեռասենիին վրայ թռչունները կ՚երգէին տարփավառ։ Ամբողջ բակն ու սենեակները լեցուած էին անոնց ուրախ ճռճռոցով։ Սեւ կուրծքով

ճնճղուկ մը, յամառօրէն կը հետապնդէր իր էգը։ Սուր կտուցը կը քսէր անոր կտուցին, կը հոտուըտար, կը դառնար անոր շուրջը արուի հպարտութեամբ։ Մայր ծիծեռնակը, բոյնէն դուրս կը խաղար իր ձագերուն հետ. կը կտցահարէր զանոնք, կը չարչարէր, սորվեցնելու համար անոնց դիմանալու և պաշտպանուելու արուեստը։

Թռչուններու ուրախ երգին խառնուած էր շատրուանին միօրինակ ձայնը։ Ցայտող ջուրի կաթիլները կ՚իյնային շրջապատի մարմարներուն և ծառերուն վրայ, մերթ ընդ մերթ թռչկոտող թռչուններուն, որոնք անակնկալ ցնցումներէն դողահար, կը փախէին իրենց բոյներէն։

Ընդարձակ տունը քունի մէջ էր դեռ. գոցուած էին բոլոր դռները և իջեցուած պատուհանին մութ վարագոյրները։ Տան հաւատարիմ շունը, խոհանոցին առջեւ, դունչը առջեւի երկու թաթերուն վրայ դրած, կը մրափէր։ Երբեմն գլուխը վեր կ՚առնէր, կը փախցնէր ճանճերը ու կրկին կը մտնէր՝ նոյն դիրքին մէջ։

Հետզհետէ լոյսը սկսաւ պայծառանալ, տեղաւորուիլ գետինը, իջաւ բոլոր անկիւնները, բոլոր անցքերը։ Առտըւան յստակ լոյսին տակ երեւան եկաւ տունին ամբողջ գեղեցկութիւնը, մարմարեայ բակը, ձախ կողմի պարտէզը, վերի յարկին պատշգամը, ուրկէ կը տեսնուէր քաղաքին կապոյտ լճակը, շուրջի բարտիներով։

Արեւի ճառագայթ մը ինկաւ դիմացի պատին վրայ. Թռչունները սկսան երգել աւելի խանդոտ։ Հաւատարիմ գամբռը շտկուեցաւ, ելաւ տեղէն, գնաց դէպի դուռը և հետաքրքրութեամբ նայելով ասդին անդին, վերադարձաւ նախկին տեղը։

Թռչուններու զուարթաձայն երգէն արթնցաւ Նուարդ, կռթնեցաւ բարձերուն։ Անոր պատուհանը կը նայէր պարտէզին վրայ, ետ ըրաւ վարագոյրը։ Առտուան զով օդը ներս խուժեց պատուհանէն։ Աղջիկը հիացած կը դիտէր

թռչուններուն չարաճճի խաղերը. տակաւ ուրախութիւնը վարակեց զինք, սկսաւ մեղմ ձայնով երգել հայրենական քաղցր երգ մը։

Արեւը ներս սողաց պատուհանէն, ինկաւ իր դէմքին, իր անխնամ, քրքրուած երկար մազերուն։ Հետզհետէ հասաւ կիսաբաց կուրծքին։ Առտուան արեւին հաճելի տաքութիւնը գաղտուկ սարսուռ մը տուաւ ամբողջ մարմինին։ Յանկարծ շիկնեցաւ, ամչցաւ ինքնիրմէն, իր անփական զգացումէն։

Դուրսէն անընդհատ կը լսուէր թռչուններու երգը. անոնց կտուցներուն փոքրիկ հարուածները, անոնց միօրինակ ու ներդաշնակ ճիւճիւը։ Ոսկի եղաւ։

Հիմա կեցած է հայելիին առջեւ, իր երիտասարդական թարմութեամբ։ Իր մարմինին բոլոր գիծերը կ'երեւին սպիտակ շրջազգեստին մէջէն։ Սեւ մազերը թափուած են երկու կողմերը։ Կը նայի ու երջանկութեամբ կը ժպտի։ Հայելիին մէջէն կը ժպտի իրեն դիմացինը, այտերէն վար, ձեւացնելով երկու փոսիկներ. երկու խոշոր նուշի պէս բացուած աչքեր կ'երազեն երկար թարթիչներու հանդարտ ստուերին տակ։ Ուղիղ ու կանոնաւոր քիթ մը կ'իջնէ լայն ճակատէն վար, երկու նուրբ ու սեղմ շրթունքներ կը դողդղան հեռաւոր համբոյրի կարօտէն։ Կը ժպտի կրկին, երջանիկ ու հպարտ։

Փողոցէն անցնող կաթնավաճառ կնոջ ձայնը կը սթափեցնէ զինքը։ Կը նայի ժամացոյցին։ Դեռ ժամանակ կայ. դասախօսութիւնը նշանակուած է ժամը 10ին, մինչդեռ ժամը եօթն է դեռ։ Երեք ժամէն պիտի տեսնէ զայն, պիտի լսէ անոր ձայնը, որ այնքան յուզումներ արթնցուցած է իր հոգիին մէջ։ Հետզհետէ յստակօրէն կը գիտակցի, թէ որքան խորունկ կը սիրէ։

Այդ սէրը տարիէ մը ի վեր տեղաւորուած է սրտին մէջ, բայց ինք գաղտնի պահեց զայն ամբողջ տարի մը,

վստահեցաւ միայն սրտին։ Այս աւանդապահ քաղաքին մէջ մահացու մեղք կրնար համարուիլ այդ սէրը։ Կար նաեւ միւս պարագան։ Այս վերջինը ցնցեց երիտասարդ աղջկան մարմինը։ Տժգունեցաւ։ Իր ծնողները արդէն նշանած էին զինքը, շատ առաջ, երբ դեռ հինգ տարեկան էր. իր ճակատագիրը գծած էին ուրիշները ու ինք պարտաւոր էր հետեւիլ։

Իր նշանածը՝ Արամ Վարդանեան՝ քաղաքի յայտնի գերդաստաններէն մէկուն զաւակն էր։ Ժընեւէն վերադարձաւ երկու ամիս առաջ, բժշկական վկայականը ձեռքը։ Նուարդին համար այս բաց կապոյտ աչքերով հաճոյակատար ու վեհանձն տղան. յարգելի դէմք մըն էր միայն. այսքան։ Իր սիրտը կը պատկանի միւսին։

Անցած է տարի մը այն ճակատագրական օրէն, երբ այս սէրը թաքուն անցքերէ անցնելով, թափանցեց իր սրտին։ Այսպէս՝ սեպտեմբերի պայծառ օր մըն էր, երբ ներկայացաւ անոր, դպրոցական խնդրի մը համար. մտաւ սենեակէն ներս թեթեւ, պարզ հոգիով. նայեցաւ անոր խոր աչքերուն, նայեցաւ և յանկարծ աչքերը կախեց գետին, յանցաւոր աշակերտի մը նման։ Խօսակցութիւնը վերջացաւ. սենեակէն դուրս ելաւ անբացատրելի քաղցր դողով մը։ Սիրտը կը ճնշուէր, կ'ուռէր, կը փրփրէր։

Անկէ վերջ, օրերուն հետ, բարձրացաւ իր հոգիին ճնշումը։ Մենութեան մէջ, երբեմն լալու անդիմադրելի պահանջ մը կ'ունենար, տեսակ մը անորոշ տրտմութիւն, որ կը ճնշէր կուրծքը և կը մնար հոն ժամերով, օրերով ու շաբաթներով։ Կ'ուզէր հանդիպիլ անոր, առիթներ կը ստեղծէր խօսելու անոր հետ, բայց այդ առիթը գտնելէն անմիջապէս յետոյ, կը խուսափէր անկէ, կը վախնար անոր աչքերուն նայելու, կ'ուզէր փախչիլ։

Տարուան ընթացքին, երբեմն իրեն կը թուէր թէ ան ալ միեւնոյն ճնշումին տակ է։ Յաճախ կը կարծէր թէ ահա պիտի խօսի ան, պիտի ըսէ իրեն անսպասելի բառեր,

պիտի փարատէ իր թախիծը։ Օր մը, իրեն թուեցաւ թէ ահա պիտի բացուէին անոր շրթները, ըսելու համար այնքան անձկութեամբ սպասուած խօսքը։

Գարնան բուրումնաւէտ իրիկուն մըն էր, երբ ծառերէն ու թուփերէն, ծաղիկներէն ու հողէն կը բարձրանար սիրոյ արբշիռ շունչը։ Իրենք երկուքով կեցած էին բակի ագասիաներուն տակ։ Դարձեալ ինքն էր, որ մօտեցած էր անոր պատրուակով մը, բայց յանկարծ սպառած էին բառերը և ինք շփոթահար կեցած էր անոր դիմաց, աղաչական աչքերով։

Որքան յստակ կը յիշէ հիմա այդ բոլորը. գարնան գինովցնող երեկոն, թռչուններուն երգը, ագասիան, անոր խորունկ աչքերը, երգող ձայնը և իր պայթելու աստիճան բաբախող սիրտը։ Պահը գինովցուցած էր զինքը. ուզած էր խօսիլ, ըսել ամէն բան, մէկդի նետել իր հոգիին վրայ ծանրացող ճնշումը ու թեթեւնա՜լ, թեթեւնալ։ Բայց յանկարծ շփոթած էր կրկին, խօսակցութիւնը չլրացած, հեռացած էր, հեռացած անակնկալ կերպով։

Եւ հիմա, կռթնած մահճակալի յենակին, աչքերուն առջեւէն կ'անցնի իր մէկ տարուան կեանքը։ Որքան տարբեր էր այդ կեանքը իր անցուցած միւս օրերէն, որոնք հիմա հեռաւոր մշուշներու մէջ թաղուած երազներու պէս կը թուին իրեն։ Կը յիշէ իր մանկութիւնը և սիրտը կ'ուռի, կը բարձրանայ։

Որքան գեղեցիկ են հեռաւոր մշուշներու մէջ թաղուած այդ անվերադարձ օրերը։ Սիրտը կը ճնշուի, կ'ուռի, կը բարձրանայ, արցունքներ կ'իջնեն աչքերէն, կ'իջնեն յորդառատ ու խոշոր կաթիլներով։

Ցնցումը կը սթափեցնէ զինքը. կը շտկուի, կը ցատկէ տեղէն։ Հայելիին մէջէն կը տեսնէ իր կարմրած աչքերը։ Կը ժպտի յանկարծ արցունքներուն մէջէն ու այս անգամ հոգիին մէջ կ'արթննայ իր վճռական կամքը, գեղեցիկ բաշերը հովին տուած նժոյգի մը պէս։ Կ'ըմբոստա-

նայ իր թուլութեան դէմ. կը կենայ պատրաստ, արխա-ցած ու հպարտ։

Դուրս պիտի գայ այս անորոշ, այս տանջող կացու-թենէն. պիտի ըսէ անոր որ կը յորդէ զինքը, բայց չի սիրեր, իսկ միւսին՝ պարզ բառերով պիտի յայտնէ բոլորը։

Հիմա հայելին կը ցոլացնէ անոր պայծառ ճակատը, վճռական աչքերը։ Անձրեւէն վերջ արեւին պայծառ կա-խարդանքը կայ անոր հայեացքին մէջ։

* * *

Ժամը ինն էր արդէն, երբ Նուարդ վար իջաւ եւ գնաց սեղանատուն, առտուան նախաճաշը ընելու։ Երկար տառապանքէ վերջ իր վերջնական որոշումը տուած մար-դու մը հանդարտ ու յստակ նայուածքը ունէր։ Իր կի-րակնօրեայ մութ գոյն հագուստը վեհութիւն մը կու տար իր կերպարանքին եւ գրաւիչ թախծութիւն մը՝ իր սեւ աչքերուն։

Երբ սեղանատունէն ներս մտաւ, մայրիկը նստած էր Պ. Արամին հետ։ Ընտանիքի միւս անդամները իրենց նա-խաճաշը վաղուց վերջացուցած էին։ Բժիշկը տան աղայ կը համարուէր. կու գար շատ յաճախ ու ժամերով կը մնար։ Մայրիկը, այս սպիտակ մազերով առոյգ պառաւը, մասնաւոր գուրգուրանք ունէր իր փեսացուին հանդէպ. զայն կը համարէր իր զաւակներէն մէկը եւ հպարտ էր անով։

Աղջկան երեւումը սեղանատան շէմին վրայ, հրճուան-քի ճառագայթներով փայլեցուց երկու խօսակիցներուն աչքերը։ Պարզ էր, որ անոնք կը խօսէին իր մասին եւ կը սպասէին որ շուտով գար։

— Աղջիկս, — դարձաւ պառաւը Նուարդին, որ կը սեղմէր հիւրին ձեռքը, — բժիշկը ժամ մըն է եկած է, քեզի լուր չըրի գիտնալով որ երէկ գիշեր շատ ուշ քնա-ցար։ — Ու դառնալով Արամին աւելցուց.

— Երէկ գիշեր հիւրեր ունէինք, անկէ յետոյ ալ Նուարդին ճրագը երկար ատեն վառուած էր դեռ։

— Կը կարդայի,— պատասխանեց Նուարդ, քաղաքավար ու ժպտուն։

Աղջիկը սկսաւ նախաճաշի։ Պառաւը ուրախութեան լայնաբաց աչքերով մերթ աղջկան կը նայէր, մերթ Արամին։

— Բայց դուք շատ կը կարդաք, օրիո՛րդ, չափազանց աշխատանքը կը խանգարէ ձեր առողջութիւնը։ Այսօր գունատ կը տեսնեմ ձեզ։

— Գունա՞տ,— շփոթած կրկնեց աղջիկը Արամի խօսքերը, արձագանգի մը պէս։ — Բայց ուրիշ ինչ կարելի է ընել, բժիշկ։

Մայրիկը գորովով ակնածուն աչքերը յառեց աղջկան։

— Բժիշկ, խրատեցէք որ ետ կենայ այդ զբաղումներէն. հոգին պիտի հանէ, օր մը ժողով, օր մը դասախօսութիւն, հանդէս և միշտ դպրոց ու գիրք։

— Բայց, մայրի՛կ, ես առողջ եմ բոլորովին, ինչո՞ւ կը մտահոգուիք ինձմով։ Եւ յետոյ, երբ մարդիկ իրենց սիրած գործով կը զբաղին, նուազ կը յոգնին։ Այնպէս չէ՞, բժիշկ,— դարձաւ Արամին։

Բժիշկը՝ ժպիտը աչքերուն՝ հաստատական նշան ըրաւ ու լռեց։ Չէր ուզեր անմիտ բառերով եղծանել այն պատկերը, զոր գծեց իր հոգիին վրայ սիրած աղջկան թափանցող հայեացքը։

— Այս տարի կրկին պիտի երթայ դպրոց,— նորէն սկսաւ պառաւը։ — Ինչ սրտմաշուք աշխատանք է։

— Կը սխալիս, մայրի՛կ, սրտմաշուք չէ երբ կը սիրեմ գործս։ Ընդհակառակը, ամէնէն փոքրիկ յաջողութիւնը, զոր կը տեսնեմ աշակերտներուս վրայ, խանդավառութիւն կը բերէ ինծի։ Տեսնելով այդ պզտիկ չարերուն հրճուանքը՝ գաղտնիք մը քակած ատեննին, կը զգամ թէ սիրտս կը բացուի յանկարծ։

— Այս տարի՞ ալ ուրեմն պիտի չարունակէք ձեր գործը,— ըսաւ բժիշկը, մեկու մը նման, որուն ծրագիրները յեղակարծօրէն տակնուվրայ կ'ըլլան, աննշան պատճառով մը։

— Առ այժմ որոշած եմ չարունակել, մինչեւ որ յոգնիմ։ Եւ վերջապէս, գէթ դուք, բժիշկ, եղէք ինծի հետ։ Գիտէք անշուշտ թէ որքան անհրաժեշտ է այդ գործը։ Այս քաղաքին մէջ, կիներու դաստիարակութիւնը նոյնքան կարեւոր է, որքան այրերունը։

— Չեմ ժխտեր ձեր ըսածը, բայց չէ՞ որ մենք ալ մեր ծրագիրները ունինք, եւ... չշարունակեց։ Կեցաւ յանկարծ, չեշտակի նայելով աղջկան աչքերուն, տղու մը պէս, որ հրահանգի կը սպասէ։

Պառաւը հասաւ օգնութեան·

— Աղջի՛կս, չէ՞ որ այս տարի պիտի ամուսնացնենք ձեզ։ Բժիշկը գործը կարգի դրած է արդէն, մեզի կը մնայ մտածել հարսանեկան կարգադրութիւններու մասին։

Աղջիկը գլուխը կախեց եւ սկսաւ ոտքերովը խաղալ գետինը պառկած կատուին հետ։

— Այդ խնդրի մասին ես դեռ չեմ մտածած։ Ճիշդ է, ես չեմ ուզեր ոտնակոխել մեր աւանդութիւնները, չեմ փափաքիր հակառակիլ ձեր կարծիքին, բայց կարծեմ որ Բժիշկն ալ պիտի չուզէ, որ ես առանց երկար մտածելու այդ ծանրակշիռ հարցի մասին, տամ իմ համաձայնութիւնս։

— Օրիորդը իրաւունք ունի, խօսեցաւ Արամ խեղդըւած ձայնով։ Ու լռեց։ Լռեցին նաեւ միւսները։ Լռութիւնը այս անգամ աւելի ծանր կը ճնշէր։ Բաց պատուհանէն ծիծեռնակ մը մտաւ ներս, պտոյտներ ըրաւ սենեակին մէջ։

Նուարդ վերջացուց նախաճաշը։ Դուրսէն լսուեցաւ մսավաճառի աշ'կերտին ձայնը· մայրիկը դուրս գնաց կարգադրութիւններ ընելու համար։

Երկար, տանջող լռութենէ մը վերջ, Արամ դարձաւ աղջկան.

— Կը զգամ, որ ծանր երկընտրանքի մը առջեւ կը գտնուիք ու կը տառապիք վճռական որոշում մը տալու համար։ Գիտեմ, որ աւանդութեան և մեր պապերուն զոհն էք դուք, ինչպէս նաեւ ես։ Բայց պէտք է յստակ ըլլայ ձեզի համար, թէ տարիներու ընթացքին դուք տիրապետած էք իմ սրտիս. Թերեւս անգիտակցօրէն, թերեւս ես ինքս եմ ստեղծած այս տիրապետութիւնը, ես ինքզինքս ենթարկած եմ այդ բռնակալ հպատակութեան։ Գիտցէք վերջապէս, որ ուսանողութեանս ամբողջ շրջանին ձեր մասին կը մտածէի։ Ձեր նայուածքը իմ աչքերուս մէջն էր միշտ, իմ հոգիիս վրան, և ան առաջնորդ մըն էր իմ քայլերուս, իմ որոնումներուս...

Աղջիկը, նստած անոր դիմաց ուշադրութեամբ կը հետեւէր բժիշկին. աչքերը հեռուն՝ ծիծեռնակներու չարաճճի խաղին։ Կը զգար որ առանց իր գիտութեան, տարիներու թաւալումին մէջ, հիւսուած էր սէր մը այս տղուն հոգիին մէջ, կը զգար, որ ինքը, կամայ թէ ակամայ, պատճառ եղած է այդ խոլոր զգացումին։

Բժիշկը ոտքի ելաւ երթալու համար։

— Օրիո՛րդ, մտածեցէք երկար և յետոյ տուէք ձեր որոշումը։ Երբեք մի նկատէք, որ մենք նշանածներ ենք, աւանդութիւնը թող չծանրանայ ձեր վրայ իր երկաթէ թաթերով և ոչ ալ մեր հայրերուն ձեռքը։ Դուք հասած աղջիկ էք արդէն, գիտակից ձեր կոչումին և դիրքին։ Գիտցէք միայն, որ ես կը սիրեմ ձեզ, կը սիրեմ հոգիիս ամբողջ թափով։ Կեցաւ վայրկեան մը, ետ ըրաւ ճակտին ինկած առատ մազերը, չեշտակի նայեցաւ անոր աչքերուն և աւելցուց.

— Կ'ուզեմ, որ ինծի հետ իր կեանքը կապողը սիրէ զիս նոյն ուժեղ, նոյն մաքուր սիրով։ Նուիրէ ինծի սէրը, առանց սակարկութեան, առանց միջնորդի։

Աղջիկը նայեցաւ անոր։ Ջինջ էր անոր նայուածքը, հոն անկեղծութիւն կար։ Ցնցուեցաւ յանկարծ. յիշեց այն միւսին աչքերը, խոր, թափանցող, եղանակի մը կախարդող տպաւորութեան պէս։

— Ես բոլորովին անպատրաստ եմ այդպիսի պատասխանի մը համար,— ըսաւ աղջիկը, երկար տատանումէ մը վերջ։

— Մտածեցէք, և յայտնեցէք ինծի երբ որ կ՚ուզէք, առանց քաշուելու։

Աղջիկը ընկերացաւ անոր մինչև դուռը։ Հոն կրկին իրենց նայուածքները իրարու հանդիպեցան. իւրաքանչիւրը կը ջանար իր ճակատագիրը կարդալ միւսին աչքերուն մէջ։

Զ·

Յաջորդ օրը, իրիկուան դէմ, Մարգար վարժապետը ժամադիր էր ծերունի մուխթար Դանոյին հետ, անոր խանութին մէջ, որ կը գտնուէր հայոց եկեղեցիէն թրքական թաղը տանող ուղիղ ճամբուն վրայ։ Օրը պաշտօնական էր, կարևոր այցելութիւն մը պիտի տային. այդ պատճառով ալ վարժապետը արտակարգ ուշադրութիւն դարձուց իր յարդարումին։

Հինէն ի վեր այդպէս էր վարժապետին սովորութիւնը։ Երբ այցելութեան պիտի երթար առաջնորդին, թաղականին, հոգաբարձուին և կամ ո՛և է կարևոր նկատուող անձի մը, մեծ խնամքով կը շտկուէր, կը գեղեցկանար և կ՚երթար երիտասարդի մը քայլուածքով։ Այսպէս էր Մարգար վարժապետը։ Անշուշտ ան ալ իր հաշիւները ունէր։ Արդ, կարևոր այցելութեան իրիկունը, վարժապետը ուշադրութեամբ նայեցաւ, պատէն կախուած ոսկեծիր հայելիին, ստուգեց մազերուն գոյնը, անհրաժեշտ ներկերը քսեց ցանցառ մազերուն, յօնքերուն և պեխերուն։ Որովհետև, պէտք է ըսել միջանկեալ, որ Մարգարին մա-

զերը երկար ատենէ ի վեր, արագօրէն դէպի ծերութիւն կ'երթային և ինք քաջութեամբ կը պայքարէր այդ անախորժ հիւրին դէմ, իր ներկերով։

Սանտրեց մազերը, մեծ ճիգ գործ դնելով, որ հաւասարութիւնը պահպանուէր գլխուն վրայ, աշխատեցաւ որ թել թել մազերը ծածկեն իր ամբողջ գանկը։ Նոյն ուշադրութեամբ շտկեց յօնքերը, դիմելով առատ ջուրի օգնութեան։ Մաքրեց ցրտահար ձիթապտուղի մը չափ աչքերը, որոնք մոմի մը աղօտ լոյսին պէս տմոյն էին։ Բարակ լուցկիի շիւղով մը կոպերուն քսեց ծարիրը, իբր թէ բժիշկներու յանձնարարութեան համաձայն։ Մարգար վարժապետը ծանօթներուն և բարեկամներուն մօտ կ'արդարացնէր ինքզինքը և կը քննադատէր բժիշկները, որոնք իր աչքերուն որպէս դարման ծարիր յանձնարարած էին։ Բայց իրականութիւնը այն էր, որ պառաւ կին մը ցոյց տուած էր իրեն աչքերուն անփայլ դեղնութիւնը պարտըկելու այս միջոցը։

Աչքերուն դժուարին գործը լրանալէ յետոյ, անցաւ պեխերուն։ Թել թել անկարգ ու անորոշ գոյնով բան մըն էր այդ պեխ ըսուածը։ Ներկեց սեւով, շտկեց ու ոլորեց։ Սրբեց քթին երկու կողմը հաւաքուած շողիքը․ եղունգներով քերեց դեղնած ակռաները, մաքրեց և պաստմայէ անձեռոցը նետեց հայելիին քովը դրուած աթոռակին վրայ։

Հագաւ շալվարի նմանող լայն տափատը, կապեց կիւրինէն նուէր ստացած գունաւոր գօտին, ուժեղ քաշելով, որպէսզի անհետանայ իր մեծ փորը, հագաւ փայլուն ծոպերով ասեղնագործուած սալթան ու անոր վրայէն վերարկուի նմանող գորշ գոյն բաճկոնը։ Չմոռցաւ կուրծքի վերի օղակէն անցնելու խոշոր ժամացոյցին հաստ շղթան։ Այս բծախնդիր արդուզարդը լրացնելէ վերջ, կրկին նայեցաւ պատէն կախուած ոսկեծիր հայելիին։ Ժպտեցաւ, ցուցնելով իր անկարգ ու կոշտ ակռաները։

Մարգար վարժապետը քառասունը վաղուց անցած մարդ էր, դեռ ամուրի, հակառակ ամուսնութեան միշտ թեկնածու ըլլալուն։ Քանի մը անգամներ փորձած էր նշանուիլ, բայց միշտ անյաջող։ Կ՚ուզէր իրեն յարմար, աղջիկ առնել. չէին համաձայներ, իսկ անոնք որ համաձայն կ՚ըլլային, ինքը չէր հաւներ։ Պէտք էր պահել իր դիրքը, Աստուծոյ ու գիրքերու հետ գործ ունեցող մարդ էր. ի՞նչպէս ամուսնանալ հասարակ կնոջ մը հետ։

Երիտասարդութեանը, եկեղեցիի դուրսի դրան մօտ կրպակ մը ունէր, գրենական պիտոյքներ կը ծախէր, շաքար կը բաժնէր իր փոքրիկ յաճախորդներուն, կատակներ ընելով անոնց հետ, տեղեկութիւններ կ՚առնէր անոնցմէ իրենց հայրերուն գործերէն, մայրերուն լուացքէն և քոյրերուն նշանուելէն։

Միեւնոյն ատեն տիրացու էր, շապիկ կը հագնէր ու կ՚երգէր եկեղեցիին մէջ։ Քիչ մը գրաբար սորված էր և քիչ մըն ալ գրաբարով խառն աշխարհաբար, հին, հատած և փտած բառերով, որոնք աւելի գոյն ու համ կ՚առնէին, երբ կը խօսէր բարձր դիրքի տէր մարդոց հետ։

Թաղեցիք և վարժատան տղաքը չգիտցան թէ ինչու տիրացու Մարգարը (նոյն ատեն այսպէս կը կոչուէր) յանկարծ գոցեց իր հաւնոցի մը մեծութեամբ, ցած ու մութ խանութը ու գնաց ղարիպութեան։ Այս մասին Մարգար ոչ ոքի բան չէր ըսած։ Միայն տասներկու տարուան բացակայութենէ մը վերջ, յանկարծ եկեղեցիին մէջ էր ան, բոլորովին անակնկալ կերպով։ Սկիզբը թաղեցիներէն ոմանք չէին հաւատար իրենց աչքերուն։ Պէտք եղած էր, որ մօտենան, խօսին իրեն հետ, որպէսզի համոզուին թէ իրաւ տիրացու Մարգարն էր, որ կեցած էր իրենց դէմը։

Յետոյ տիրացուն այլեւս կրպակը չբացաւ, դարձաւ վարժապետ։ Ութը տարի է դպրոցն է ու կը մնայ յամա-

ռօրէն։ Ո՞վ կրնայ դուրս ընել զինքը։ Կը ծառայէ եկեղեցիին և հետևաբար վարժապետ ըլլալը իր արդար իրաւունքն է։ Ճիշդ է, մեծ գումար մը չ՚առներ. ուրիշներ իրմէ անհամեմատ աւելի կ՚առնեն։ Այս պարագան, իր ամուրիութեան խնդրէն վերջ, ամէնէն անարդար և մտահոգութեան արժանի կէտն է Մարգար վարժապետին համար։ Բայց ինչ ընէ։ Հօրմէն ժառանգ մնացած է իրեն երկու աչքով այս տունը, ինչպէս նաև պառաւ մայր մը և իրեն նման տունը մնացած քոյր մը։ Եւ յետոյ, պէտք չէ մոռնալ, ուխտներ կու գան և ինքը գիտէ թէ ինչպէս կը վարուի այն մարդոց հետ, որոնք չեն գնահատեր զինքը։

Մարգար վարժապետ կրկին նայեցաւ պատէն կախուած ոսկեծիր հայելիին և երբ համոզուեցաւ որ պակաս բան մը չկայ, գլուխը դրաւ իր հաստ ծոպաւոր ֆէսը, մեծ ուշադրութեամբ անոր վրայ փաթթեց գունաւոր եազման ու հազալով դուրս ելաւ։ Այդ հազն ալ անոր համար էր, որ մայրը հասկնայ թէ տղան կ՚երթայ կարևոր մարդու հետ տեսնուելու, կարևոր գործի համար։ Անիկա անգիր դաս մըն էր, զոր գոց ըրած էին պառաւն ու իր նոյնքան պառաւ աղջիկը։

Մարգար հասաւ երբ իր մտերիմին խանութը, Դանօն ծալլապատիկ նստած կը յօրանջէր։ Յայտնի էր, որ երկար սպասած էր իր բարեկամին և իր սպասումէն ձանձրացած կը մրափէր։ Վարժապետին ձայնէն ընդոստ վեր թռաւ, քովի բազմոցին վրայ տեղ տուաւ անոր և ծերացած աչքերու կարճատես քթթումով նայեցաւ անոր դէմքին, մազերուն և պեխերուն, բռնազբօսիկ ժպիտ մը շինելով իր փոթփոթած երեսին։

— Հը՛, վարժապե՛տ, այսօր քանի տարեկան ջահել ես դարձեր։

— Հաւնեցա՞ր,— ըսաւ այս վերջինը, փքացած հնդկահաւի մը նման հպարտօրէն խաղցնելով այտերուն կար-

միրը և աւելի հաստատ տեղաւորուեցաւ իր խօսակցի կող-քին։

— Այսպէս ո՞ր կինն է, որ պիտի չհաւնի քեզի։ Հէ՛յ կիտի երիտասարդութիւն, — ըսաւ ափսոսանքով շոյելով ճերմակ մօրուքը։ Գօտիին մէջ խրած ծխախոտի քսակը հանելով վարժապետին տուաւ։

Դանօն վաճառականը անցած մարդ էր, մարդիկը լաւ կը ճանչնար և գիտէր բանել անոնց թելը։ Անոր թէ ինչու բոլորին հետ լաւ էր ու սիրալիր, մեծին ու պզտիկին, աղքատին ու հարուստին. բայց վարժապետին հետ իր կա-պը բոլորովին ուրիշ էր։ Կը շոյէր անոր պզտիկ եսը։ Եր-կուքն ալ իրենց հաշիւները ունէին։ Իւրաքանչիւրը կ'աշ-խատէր շահագործել դիմացինը շատ լաւ գիտնալով, որ ինքն ալ կը շահագործուի անկէ։

Դանօն այս խանութը ժառանգած էր հօրմէն. բայց թէ ի՞նչ կ'ընէր կամ ի՞նչ կը ծախէր, որոշ չէր։ Բռաւ-կուսի սենեակ մըն էր այս խանութ ըսուածը, քանի մը աղտոտ դարակներով և գունաթափ ու մաշած պահարան-ներով։ Սկսած հին կօշիկներէ մինչև ժանգոտած ուրագ ու գամ կար այստեղ։ Տեղ մը քանի մը տասնեակ պճեղ բորբոսած սխտոր, անոր քովի դարակին մէջ լեցուած էր ձաւար, դիմ՝ ցն պատէն կախուած էր կանացի հին հագուստ մը։ Դուրսի կողմը, արկղի մը մէջ դրուած էր քիչ մը լոլիկ ու կանաչ պղպեղ, որոնց վրայ ճանճերը խնջոյք սարքած էին։ Անոր քովի խարխլած կթոցին մէջ, խա-նութպանի դէմքին նման թօշնած քանի մը սմբուկ կը հանգչէին։

Ծերունին գոհ էր այս բազմաճիւղանի առևտրական տունէն. հինգ տարիէ ի վեր հայկական թաղամասի մուխ-թարն էր, և բոլոր միջոցներով կ'աշխատէր ձեռքէ չհա-նել այդ համեղ պատառը։

Այս էր ահա գլխաւոր պատճառներէն մէկը, վարժա-պետին հետ իր սերտ յարաբերութեան։ Մարգարը գրի

տէր մարդ էր և տիրացու՝ եկեղեցիին մէջ, ունէր իր մարգիկը, իր կապերը։

— Է՛հ, վարժապե՛տ,— շարունակեց ծերունին,— քեզ այսպէս ջահել տեսնելով հին երիտասարդական օրերս միտքս կու գան. ի՜նչ օրեր էին. ի՜նչ օրե՜ր։ — Եւ ուժգին՝ սիկառի ծուխը քաշեց մինչեւ թոքերը։

— Պատրա՞ստ ես, վարպետ Դանիօ, պիտի երթա՞նք մեր բժիշկին։

— Պիտի երթանք. քիչ մըն ալ սպասէ՛, մութը թող իյնայ գետինը, որ մարդիկ չտեսնեն մեզ։ Թէեւ տեսնեն ալ ինչ կայ որ, է՛հ, շատ շատ պիտի մտածեն, որ վարժապետը հիւանդ է։

— Չէ՛, տարիկս իմ գործիս չի գար,— ըսաւ Մարգարը, պեխերուն տակէն խնդալով։ Կը խնդար նաեւ ծերուկը, ձայնով մը, որ աւելի քրքիջի կը նմանէր, և չնագայլի դէմքը մօտեցնելով իր խօսակցին, շարունակեց ակռաներուն մէջէն.

— Լաւ բռնեցինք, այդ երկու ընկերները այնպէս կռուեցնենք իրարու հետ, որ քէյֆդ գայ։ Խօսակցութիւնը անգամ մը որ թողի կիներուն բերանը իյնայ, ալ գնա՛ ու ծայրը գտիր։ Մէկը կը մօտենար։ Դանիօն երերալով ոտքի ելաւ, առաւ յաճախորդին պահանջածը, կապոյտ թուղթի մէջ փաթթուած մաքսանենգուած ծխախոտ ու վերադարձաւ իր նախկին տեղը։

— Որքա՛ն տանջեցին մեզ այդ մարդիկը իրենց գաղափարներով։ — Դարձաւ վարժապետը, իր հոգիին ամբողջ մաղձը ցուցնելով դէմքին վրայ։ — Հիմա թող երթան իրար գզեն։ Տեսնուա՞ծ բան է, որ մէկը գլխէ հանէ ուրիշին նշանածը, և ան ալ ո՞վ, դպրոցին մեծաւորը, իր ընկերը։ Ա՛ռ քեզի ընկեր, առ քեզի ընկերութիւն։
Ու երկուքը միասին սկսան ծիծաղիլ։

— Մի՞տքդ է,— դարձաւ կրկին ծերուկը,— անցեալ ամառ քիչ մնաց պաշտօնս ձեռքէս պիտի առնէին, գրել

չեմ գիտեր եղեր իրենց ինչ, քանի որ կնիք ունիմ, գրել գիտնալու ի՛նչ հարկ կայ։

— Գիտեմ, գիտեմ։ Հապա իմ գլխուս ինչ խաղեր կը բերեն։ Բաւական չէ որ այնքան քիչ կը վճարեն, դեռ ան ալ կարել կ'ուզեն։ Ինչո՞ւ, որովհետեւ իրենց պէս չեմ, վարժուհիներուն հետ ազատ չեմ խօսիր, աղոց երես չեմ տար, չեմ շփացներ, հակառակ եմ, որ աղջիկներուն երգ սորվեցնեն, շապիկ հագցնել տան։ Եւ գիտե՞ս, այդ Սարեանը, ամբողջ տարուան ընթացքին երկու անգամ հետս չէ խօսեր։ Իսկ երբ որ խօսի, հրամաններ կու տայ միշտ, կարծես փողոցի աղայ ըլլամ։

— Արիւնդ շատ մի խառներ, վարժապե՛տ։ Այս անիծեալ Սահմանադրութիւնն էր, որ այսպէս մեր լեզուն կարճ ըրաւ, թէ չէ մենք այդպէս լակոտներու բերան բանալ չէինք տար։

— Բայց վարպե՛տ, եթէ այդ Արամը չհաւատա՛յ մեր խօսքին...

— Ես աւելի փորձառու եմ, վարժապե՛տ. Թող չհաւատայ, եթէ կ'ուզէ թող վռնտէ մեզ կամ թող ծեծէ։ Մեր ըսածը իր տեղը կը գտնէ։ Ան պիտի չհաւատայ անշուշտ, բայց պիտի սկսի կասկածիլ, նախանձը պիտի կրծէ սիրտը։

Մարգար վարժապետը հոս լուրջ դէմք մը առաւ։ Ճիշդ էր ծերուկին ըսածը, այսպէս թէ այնպէս, անոնց կեանքին մէջ բան մը պիտի փոխուէր։ Եւ թունաւոր սողունի մը պէս, կծկուեցաւ ինքն իր մէջ, լուռ ու մտախոհ։

— Է՛հ. վարժապե՛տ, հազարին կէսը հինգ հարիւր է, ի՛նչ կը մտածես,— խօսեցաւ կրկին ծերուկը և իր կօշտացած ձեռքերով զարկաւ Մարգարի ուսին։ — Ե՛լ, երթա՛նք, փողոցին մէջ մարդիկը այլեւս չեն զանազանուիր։

Վարժապետը ոտքի ելաւ, բայց յանկարծ քարացած մնաց, մեղքի վրայ բռնուող մարդու մը նման։ Վարի փողոցէն կու գային Տէր Խորէնն ու Նայիմեանը։ Դուրս ցատկեց խանութէն, մօտեցաւ տէր հօրը երկիւղած բարեպաշտի մը նման և աջը համբուրեց։ Յետոյ դառնալով Նայիմեանի կողմը, կէս մէջքը գետին ծռած, յարգալից բարեւեց։

Ծերուկը նախ յանկարծակիի եկաւ վարժապետի շարժումէն և յետոյ երբ դուրս նայեցաւ, տեսաւ ինքն ալ, մօտեցաւ ու խոնարհաբար բարեւեց, ինչպէս որ պատշաճ էր։ Ո՞րքա՜ն կ'ուզէին, որ տէր հայրն ու Նայիմեանը կենային քիչ մը, խօսէին իրենց հետ։ որպէսզի թաղեցիք նըկատէին, որ իրենք գործ ունին մեծ մարդոց հետ։ Բայց անոնք չկեցան, շարունակեցին իրենց ճամբան, եկեղեցիի կողմը։

— Գիտե՞ս, վարժապե՛տ, դարձաւ ծերուկը, երբ առանձին մնացին. ատոնք ժողով ունին, քիչ առաջ Սարեանն ալ գնաց դէպի դպրոց։

Վարժապետը չպատասխանեց։ Յայտնի էր, որ ծանր միտքեր կը չարչարէին իր խեղճուկ ուղեղը։ Շատ լաւ կը զգար, որ այդ երեք մարդիկը միասին էին միշտ. կը մտածէին ու կը գործէին միասին։ Եւ յետոյ իրենց հետ էին շատերը, մանաւանդ այս չար ու երես առած տղաքը։ Ինքը այդ ցնդածին հետ ինչպէ՞ս գլուխ պիտի ելլէր այս մարդոց հետ, ինչպէ՞ս պիտի կրնար վրէժ լուծել Սարեանէն, զարիպէն, որ եկած էր հեռաւոր տեղերէ և դարձած էր այս քաղաքին իշխանը։ Կը զգար իր անզօրութիւնը, իր ողորմելի վիճակը և նախանձը, կանաչ գոյնով այդ հրէշը կ'ուտէր հոգին։

Մինչ վարժապետը պատին տակ կծկուած կը տուայտէր այս մտածումներուն մէջ, Դանօն ներս առաւ դուրսի ճղակտոր սնտուկները, փակեց խանութին փեղկը, ամրացուց, կղպեց, խաչակնքեց ու բանալիները դնելով ենթարիին տակէն երեւցող շալվարին գրպանը, մօտեցաւ բարեկամին.

— Դէ՛, երթա՛նք հիմա։

Մութ էր արդէն։ Երկու բարեկամները կը քալէին հանդիսաւոր ու լուռ։ Շուկայէն տուն վերադարձողները կը բարեւէին սիրալիր, միշտ ձեռքերնին դնելով իրենց կուրծքին վրայ, ի նշան սիրոյ և անկեղծութեան։ Գործատեղիէն ուշ մնացող աղջիկներուն կը նայէին չտեսի նայուածքով։ Մարգարի երեւակայութիւնը իւրաքանչիւր կնոջ համար կը գծէր գռեհիկ ու լպիրշ պատկերներ։

— Տե՛ս, վարժապե՛տ, դարձաւ կրկին ծերուկը, ցուցնելով անկիւնի նպարավաճառին քով կեցած գիրուկ կինը. թանձր է ու պինդ։ Ամուսինը երկու տարի առաջ զինուոր գնաց ու ալ չվերադարձաւ։ Կ՚ուզե՞ս յարմարցնեմ քեզի։ Հէ՜յ կիտի օրեր. ափսո՜ս երիտասարդութեանս։ Ու սկսաւ ոլորել իր վար թափած պեխերը, միեւնոյն ատեն ուշադրութեամբ նայելով կնոջ հաստ սրունքներուն։

Վարժապետը դարձաւ այն կողմը։ Իրաւ, լեցուն մարմնով կին մըն էր, զննեց հեռուէն։ Աչքերը պղտորեցան. խոնաւցան...

Մութը սկսաւ թանձրանալ, անցան փողոց մը, յետոյ ուրիշ մըն ալ և հասան հայկական թաղամասի հիւսիսարեւմտեան կողմը, ուր կը գտնուէր բժիշկ Արամ Վարդանեանի պապենական տունը։

Դաւադիր այցելուները տունին առջեւ հասնելով, վարանում մը զգացին, շփոթուած նայեցան իրարու. բայց ի վերջոյ երկաթեայ բաց դուռնէն մտան ընդարձակ պարտէզը։

Վարդանեաններու տունը քաղաքին ամէնէն գեղեցիկ տունն էր։ Թուրքերը անցնելու ատեն միշտ կը մռլտային քիթերնուն տակէն.— կեավուրի մը վայել չէ այս գեղեցիկ ապարանքը։ Քանի՛ քանի անգամ փորձեցին այրել, բայց չյաջողեցան։ Մեծ Դէպքին, Արամին մեծ հայրը, իր չորս կարիճ տղաներով պաշտպանեց իր հօրենական

կոլուածը. ինքը սպաննուեցաւ, բայց ազատուեցան տղաները, ընտանիքն ու տունը։ Այդ դէպքէն վերջ, ծերունի Վարդանեանի տղաքը աւելի գեղեցկացուցին զայն. չինեցին երրորդ բաժին մըն ալ երկու յարկով ու այս ընդարձակ ու սիրուն պարտէզը։ Հիմա կը շինեն ուրիշ բաժին մըն ալ, որ պիտի գործածուի իբրեւ դարմանատուն՝ բժիշկին հիւանդներուն համար։

Մուխթարն ու վարժապետը շուարած կեցան պարտէզին մէջ. չէին համարձակեր յառաջանալ։ Կեցած, զարմանահար աչքերով կը նայէին իրենց շուրջը և բարձրութեան ու գեղեցկութեան անհաղորդ իրենց հոգին հետզհետէ աւելի կը դառնանար, կը տանջուէր... Նայեցան իրարու, երկուքին ալ աչքերուն մէջ նոյն մութ մտադրութիւնը կար։ Գիտեն թէ ինչպէս պիտի խանգարեն այս դրախտը, ինչպէս պիտի թունաւորեն անոր սիրտը, հոն կամաց մը սահեցնելով կասկածին ու նախանձին որդը։

Հեռուէն երեւցաւ սպիտակ ու մաքուր գոգնոցով աղջիկ մը։ Վարժապետը մօտեցաւ անոր և յայտնեց որ կ՚ուզեն տեսնել բժիշկ Արամը «յոյժ կարեւոր գործի մը համար»։ Սպասուհին այցելուները հրաւիրեց սպասման սրահը և ինքը շտապ դուրս ելաւ։

Վարժապետն ու մուխթարը, սպասման սրահին մէջ մնացին ոտքի վրայ. չէին համարձակեր նստիլ. այնքան մաքուր էր ամէն կողմ ու փայլուն։ Առաստաղէն կախուած խոշոր ու գեղեցիկ լամպը ուժեղ ու տարածական լոյս մը կը ձգէր կահերուն։ Ներս մտաւ բժիշկը իր արհեստին յատուկ ճերմակ գոգնոցով։

— Բարեւ ձեզ, պարոններ։

Այցելուները շինծու ու ամսեղուկ ժպիտով գետին խոնարհած, միասին բարեւեցին ձայնով մը, որ կարծես իր րենցմէ չէր որ դուրս կու գար, այնքան կեղծ էր այն ձայնը։

— Բարեւ մեր սիրելի բժիշկին...

— Նստեցէ՛ք, պարոննե՛ր, ինչո՞ւ էք ոտքի մնացեր։ Անոնք իրարու երես նայելով, տեղ գրաւեցին։

— Առաջ բռնենք մեր Պ. Արամին, — խօսեցաւ մուխթարը, միշտ չնագայլի ժպիտով, — որ մեր քաղաքը ազատեց մեծ կորուստէ մը. որքան հիւանդներ կը մեռնէին առանց բժիշկի, առանց դեղ ու դարմանի։

— Նախախնամութիւնը մեզի ղրկեց բժիշկը, — հաստատեց անոր խօսքը վարժապետը իր ցուրտ ու ծանր աչքերը ուղղելով Արամի աչքերուն։

— Դուք կը չափազանցէք, պարոններ, ես առանձին բժիշկը չեմ այս քաղաքին մէջ, հոս միշտ ալ եղած են կարող ու փորձառու բժիշկներ։ Բայց անցնինք ձեր գործին։ — Արամ մէկէն կարեց այս անհամ խօսակցութեան թելը, վիրաւորուած անոնց շողոքորթութիւնէն։ — Ձեզմէ ո՞ր մէկն է հիւանդը։

Այցելուները կրկին նայեցան իրարու։ Այս առաջին հարուածն էր, զոր կը ստանային։ Այս անգամ վարժապետը առաջ անցաւ, մասնաւոր ողբերգական շեշտ մը գտնելով իր ձայնին մէջ։

— Մենք ձեզ կը սիրենք, բժիշկ. մենք քաջ գիտենք թէ՝ ձեր պապը, ձեր հայրն ու ձեր ընտանիքը ինչ ծառայութիւններ ըրած են ուղղափառ մեր եկեղեցիին եւ մեր դժբախտ ազգին...

— Ես ծերացած մարդ եմ, միշտ ազգի գործերուն մէջ եղած եմ, — շարունակեց մուխթարը, — ձեր լուսահոգի պապն ալ շատ լաւ կը ճանչնամ, ան իր ազգին համար նահատակ եղաւ...

— Այդ բոլորը ես ալ գիտեմ, — սրտնեղած երիտասարդը նորէն ընդմիջեց անոր խօսքը։ Կրկին նայեցան իրարու։ Այս երկրորդ հարուածն էր։

— Մենք եկած ենք, — նորէն սկսաւ վարժապետը,

դանդաղելով և շատ պաշտօնական։ — Մենք եկած ենք յոյժ կարեւոր գործի մը համար։

— Ի՞նչ գործ, — զարմացած հարցուց Արամ։ Ինքը ի՞նչ գործ կրնար ունենալ այս մարդոց հետ։

— Գործ մը, որ կը վերաբերի ձեր անձնականին։

— Իմ անձնականի՞ս։ Երիտասարդը զարմացած աչքերը յառեց անոր վրայ։ Վարժապետը, յաղթանակը ապահոված մարդու մը պէս հպարտ, դարձաւ Դանոյին կողմը։

— Թող վարպետը շարունակէ, ան աւելի փորձառու է։

— Ըսինք արդէն, որ մենք երախտապարտ ենք ձեզի, — սկսաւ Մուխթարը կերկերուն ձայնով, — մենք քսան աչքով կը հսկենք ձեր վրայ. կ'ուզենք, որ երջանիկ ըլլաք...

Արամ հետզհետէ բարձրացող յուզումով, մերթ մէկին կը նայէր, մերթ միւսին։ Կը մտածէր դուրս ընել այս ողորմելի արարածները, որոնք սպրդած էին ներս, իր սիրտը տակնուվրայ ընելու համար, բայց համբերեց։

— Գիտենք, որ Նուարդը ձեր նշանածն է. այդ սիրուն ու լուսաւորուած աղջիկը... բայց...։ Հօս կրկին սպասեց քիչ մը. Թուքը կուլ տուաւ և շարունակեց.

— Աշխարհի վրայ դէշ մարդիկ չեն պակսիր։ Պարոն Սարեանը կ'ուզէ ձեր ձեռքէն խլել այդ վարդի պէս նուրբ ու քնքոյշ աղջիկը։

Երիտասարդը արագ շարժումով մը ոտքի ցատկեց։ Կ'ուզէր յարձակիլ այս ամսեղուկ մարդոց վրայ. խցկել անոնց բերանները. բայց զսպեց ինքզինքը և հանդարտութիւնը վերագտած յարեց.

— Այդ բոլորը դուք ուրկէ՞ գիտէք, ո՞վ ըսաւ ձեզի։

Այս անգամ սկսաւ վարժապետը, համբակ դերասանի բռնազբօսիկ յուզումով.

— Մենք մեր աչքերովը տեսած ենք, բժիշկ, երանի կոյր ըլլայինք և չտեսնէինք։ Գիտէք, որ ես դպրոցին մէջ ուսուցիչ եմ, ազգին խոնարհ ծառան։ Տեսած եմ,

որ Պ. Սարեանն ու օրիորդը միշտ միասին են. դասերէն վերջ մինակ կը մնան տեսչարանը, Աստուած գիտէ թէ ինչի մասին կը խօսին։ Երբեմն իրիկուններբը, եկեղեցիին բակը, ծառերուն տակ կը պտըտին, բարձր բարձր կը խընդան, և երբ մէկը կը մօտենայ, յանկարծ կը լռեն։

— Այս օրերս,— վարժապետին խօսքը կտրեց ծերուկը,— չափ ու սահմանը անցուցին։ Կիրակի օրերը, ժամերգութենէ վերջ կը հաւաքուին դպրոցի սրահը ու կը մնան մինչեւ ուշատեն...

Երիտասարդին սիրտը կայծակնահար ծառի մը կը նմանէր հիմա։ Ցանթահար խորտակուած էր իր սիրոյ և բարեկամութեան սաղարթախիտ ու մշտադալար ծառը, որ տարիներու ընթացքին բարձրացած էր իր հոգիին մէջ։ Կը նայէր այս գարշելի սողուններուն, չուար ու մոլոր հայեացքով, կը նայէր լուռ ու քարացած։

— Անցած կիրակի,— կրկին սկսաւ վարժապետը, — մենք հետապնդեցինք զիրենք եկեղեցիի բակին մէջ։ Աղջիկները գացած էին, մնացած էին երկուքը։ Մենք քաշուեցանք դպրոցի դրան ետեւի կողմը. անոնք դուրս ելան ու կողք կողքի սկսան քալել խօսելով ու կատակելով։ Եւ որքան դանդաղ կը քալէին, Աստուած իմ, կարծես չէին ուզեր, որ ճամբան սպառի։ Հասան դուրսի դրան առջեւ, կեցան։ Մենք արագցուցինք մեր քայլերը, անցանք իրենց առջեւէն, յայտնելու համար, որ իրենց ընթացքը վայել չէ։ Անշուշտ շատ դժգոհ էին, որ մենք տեսանք զիրենք այդ վիճակին մէջ, և օր մը Պ. Սարեան վրէժ պիտի լուծէ մեզմէ, մանաւանդ ինձմէ, որովհետեւ ազգին համեստ ու խեղճ աշխատաւորն եմ։

Հօս վարժապետին ձայնը դողդղաց և խանարհ ու աղաչական նայեցաւ բժիշկին։

— Բայց ձեր ըսածներուն մէջ ես արտակարգ բան չեմ տեսներ,— սկսաւ երիտասարդը. զսպելով հեռզհե-

տէ բարձրացող յուզումը,— ինչ կայ որ, պաշտօնակիցներ են և ընկերներ։

— Մենք մեր պարտականութիւնը կատարեցինք, բըժի՛շկ,— ըսաւ ծերուկը ոտքի ելլելով։ Աւելորդ համարեց նոր բան ըսել։ Խօսուածը բաւական էր։

— Մենք երախտապարտ ենք ձեզի և ատոր համար ալ պարտք համարեցինք զգուշացնել։

Ու երկու գաւառացիները իրենց սովորական քծինքով հրաժեշտ առնելէ յետոյ, մեկնեցան չմոռնալով յայտնել իրենց համար շատ սիրելի բժիշկին թէ՝ այս մասին ո՛և է մէկուն բան չեն ըսած ու պիտի չըսեն։

Դուրսը, փողոցը, լապտերի աղօտ լոյսին տակ կեցան, նայեցան իրարու, իրենց ոճիրը յաջողութեամբ կատարած եղեռնագործներու պէս և ապա կորսուեցան նեղ փողոցներու մութին մէջ։

Արամ իր անախորժ հիւրերը ճամբու դնելէ վերջ բարձրացաւ ննջասենեակը։ Կ՚ուզէր մինակ ըլլալ, մինակ իր խորտակուած ու ճղակտոր հոգիին հետ։ Ճակատը կ՚այրէր անսովոր բոցով ու սիրտը կը թփրտար ուժգին, ուժգին։

Այդ օղորմելի մարդիկը իրենց սմսեղուկ ու արգահատելի երեւոյթին հակառակ, ձգեցին զինքը անլուծելի առեղծուածի մը առջեւ։ Անշուշտ անոնց ըսածներուն մէջ որոշ բան չկար, սովորական խօսքեր էին, բայց չէ՞ր կրնար նաև իրական ըլլալ...

Է.

Սեպտեմբերի վերջերն էր։ Նախորդ գիշերուան յորդառատ անձրեւը մաքրեր էր օդը, մթնոլորտէն սրբեր տարեր էր ամէն ծանրութիւն ու ճնշում։ Անձրեւէն ետք՝ բացուեր էր քաղաքին վրայ աշնանային թարմ ու պայծառ առաւօտը։

Այնման լուսապայծառ արեգակը երիտասարդ սրտի մը պէս բացուած էր քաղաքին վրայ։ Պարտէզներէն ծաղիկներու և պտուղներու բոյրը լեցուցեր էր շրջապատը ու իջեր մարդոց հոգիներուն։ Կիրակի էր։ Առտուն, շատ կանուխ, առաջին լոյսին հետ, սկսաւ ղօղանջել հայոց եկեղեցիին հսկայ զանգը։

Լոյսէն դեռ շատ առաջ ոտքի էր Տէր Խորէն։ Հագուած էր արդէն, երբ լսեց զանգակին ղօղանջը. երեսը խաչակնքեց, աչքերը խորհուրդով առլի ու սիրտը՝ աղօթքով. իջաւ իր մենաւոր սենեակը մարմարեայ սանդուխներէն զգուշաւոր ու հանդարտ, որպէսզի չարթնցնէ տնեցիները։ Թէև անոնցմէ շատերը վաղուց արթուն էին արդէն։ Նոյն զգուշութեամբ քաշեց դարպասին խոշոր նիգը, բացաւ, և աղօթքի վերջին փշրանքները բերնին՝ դուրս ելաւ։ Աղօրիքը անդադար կը դառնար, կրկնելով իր միօրինակ ու սգաւոր երգը։ Առուի եզերքին սպասող յոգնած ծառերը թարմացած էին. գիշերուան անձրեւը մաքրած էր անոնց վրայ խաւ կապած փոշին։

Տէր հայրը երբ ներս մտաւ եկեղեցիին գեղաքանդակ ու մեծ դռնէն, տեսաւ ժամկոչը, որ կեցած էր գլուխը կախ, քնաթաթախ աչքերով։ Ան ոտքի վրայ կը մրափէր։ Տէր Խորէնի երկար ու ցաւագին հազը սթափեցուց զինքը. շտկուեցաւ յանկարծ։ Ներսը, լուսարարը խորանին մոմերը կը վառէր, իր երկար ձողով, որուն ծայրը անցուցած էր վառած մոմ մը։

Ընդարձակ եկեղեցին կիսամութին մէջ էր. դեռ վառած չէին բոլոր լոյսերը։ Ու անշուշտ, տակաւին լրացած չէր սուրբերու գիշերային աղօթքը. ոգիները կը թեւածէին սիւնազարդ կամարներուն տակ, դեռ աղօթք կը մրմնջէին մոմերու լոյսէն գունատած նկարներու շրթունքները։ Տէր Խորէն կեդրոնական դրան մէջ կեցած, քանի մը անգամ

խաչակնքեց և աղօթեց երկիւղած, խորին հաւատքով։ Հեռուն, կիսամութի ստուերին մէջ, խորանը կը ծփար ու կ'օրօրուէր նաւու մը նման։ Ցառաջացաւ դողդոջ ու վիրացած, մօտեցաւ, համբուրեց սեղանը ու կեցաւ արձանի մը պէս անշարժ։ Այդ օրուան պատարագիչն էր ինքը։

Շուտով եկան թաղին միւս երէցները, եկաւ Առաջնորդ հայր սուրբը, իր պարթեւ հասակով, իր սպիտակ ու վեհաշուք մօրուքով։ Եւ ահա երկու երկու, չորս չորս, քակուեցաւ ժողովուրդը շղթայի մը օղակներուն նման, անվերջ ու անհատնում։ Լեցուեցաւ հսկայ եկեղեցին հաւատացեալներու բազմութեամբ։ Խոնարհած գլուխներու, հաւատաւոր ու լուսավառ աչքերու կատարեալ ծով մը, որ կը սպասէ երկնային անտես ոգիներու պատգամին. կը սպասէ, կը սպասէ համբերատար և արբշիռ մեռելներու յառնումին հաղորդուելու համար անոնց հոգիներուն հետ։

Առէ՛ք, կերէ՛ք, այս է մարմին իմ...
Արբէ՛ք ի սմանէ ամենեքեան,
Այս է արիւն իմ նորոյ ուխտի...

Տէր Խորէնին ձայնը, կը բեկբեկի, կու լայ և կը հառաչէ։ Եկեղեցիին կամարները կ'արձագանգեն հեռաւոր ողբի չեշտերով։ Վերը, վերնատան մէջ, հայ կիներու աչքերը կը տամկանան, կ'արտասուեն. բայց իրենք ալ չեն գիտեր թէ որոնց համար։ Վարը, աշխատաւոր ու չարքաշ ժողովուրդը կը ծնրադրէ, կը համբուրէ գետնի պաղ մարմարը. անոր հոգին կ'ալեկոծի անբարբառ անձկութեան մէջ։ Կոչնակը կը հնչէ հատիկ հատիկ, յուսահատ ու լալագին սրտի մը նման։

* * *

Պատարագը կ'աւարտի։ Կիները ստուերներու պէս, շուտով կ'անցնին։ Անոնց աչքերը կը փայլին գաղտուկ դողով, իրենց սեռին յատուկ ամօթխածութեամբ։ Անոնցմէ ոմանք ծածկած են իրենց դէմքը, բարակ քօղերով,

ոմանք գացած են կիսովին մինչեւ իրենց բերանը։ Երիտասարդ աղջիկները աւելի համարձակ են. անոնք ծածկած են միայն գլուխները՝ մութ-կարմիր ծաղկերով ու չալերով։ Կ՚անցնին շատ, կ՚երթան պատրաստելու սեղանը, սպասելու իրենց ամուսիններուն, իրենց զաւակներուն, որոնք գացած են Աստուծոյ տունը առանց նախաճաշի, որպէսզի իրենց աղօթքը լսելի դառնայ։

Եկեղեցիի բակին մէջ, ուր ճառագայթարձակ արեւը կը շողայ, այրերը կը յամենան։ Կը խօսակցին իրարու հետ իրենց առօրեայ աշխատանքներէն, իրենց հողերէն, իրենց վիճակներէն։ Այսօր, հակառակ թարմ ու պայծառ օդին, տրտակարգ տխրութիւն մը կայ եկեղեցիի բակին մէջ։ Մարդիկ, պատերուն տակ, խումբ խումբ կեցած, կը խօսակցին շատ կամաց, փափսուքով։ Անոնց դէմքերը աւելի սաւերտած են այսօր, հայու պայծառ աչքերը դարձած են աւելի խոր ու աւելի տրտում։

Պատերազմի բօթը, փոթորիկի մը պէս, պայթած է իրենց ուղեղին մէջ։ Բոլորն ալ, յստակ աչքերով, կը տեսնեն անհուն վտանգը, որ կը մօտենայ, յամր, այլ անխուսափելի եւ ստոյգ ուերով։ Դարերու ժառանգական փորձառութիւնն է, որ կը խօսի այս աշխատաւոր բազմութեան հոգիին մէջ, ու անոնք գիտեն որ իւրաքանչիւր մըրրիկ որ կը սկսի, անպայման պիտի յանի իրենց, պիտի գայ որբելու, անհետացնելու տարիներու իրենց աշխատանքը։

Հետզհետէ կը ցրուին՝ մութ, մռայլ դէմքերով՝ վաղուան ծանր մղձաւանջը իրենց աչքերուն մէջ։ Միայն փոքրիկ խումբ մը դեռ կը շարունակէ իր խօսակցութիւնը. անոնք քաշուած են առանձին, մեկուսի տեղ մը, հեռուն, մկրտութեան դրան կանանց։ Այդ խումբին մէջ են մուխթարը, Մարդար վարժապետը, Տէր Մինասը եւ երկու ծերունիներ։

Անոնց խօսակցութեան նիւթը համաշխարհային պատերազմի աւերը չէ, այլ տեղական բամբասանք մը, ա-

նոնց պզտիկ եսերն են, որ կը բորբոքին յանկարծ։ Անոնց երեւակայութիւնը պատկերներ կը գծէ, պատմութիւններ կը հնարէ։ կը յուզուին, կը բորբոքին... ինչպէ՛ս, ինչպէս կարելի է։ Պէտք է յայտնել բոլորին, իսկ ամէնէն առաջ Հայր Սուրբին, և յետոյ միւսին՝ բժիշկին։ Պէտք է խարտակել, դուրս շպրտել այդ լիրբերը։ Ու փոքրաթիւ այդ ամբոխը, նախանձի կանաչ աչքերով, ատելութեամբ կը փրփրի, կը գոռայ, օդին մէջ կախաղաններ կը բարձրացնէ, յաղթական կը ծիծաղի, կը քրքջայ։

— Իրա՞ւ, ճի՞շդ է, որ դեռ մարդու ըսած չէք,— կը հարցնէ մէկը, ինքն ալ չհաւատալով իր բարեկամներու խօսքերուն։ Դիմացինները կը ճանչնայ։

— Ինչպէ՛ս հրապարակէինք, հապա եթէ չհաւատայի՛ն մեզի,— կ՚արդարացնէ ինքզինք վարժապետը։

— Ճիշդ է,— ձայն կու տայ ուրիշ մը,— պէտք է զգոյշ ըլլալ, շատ վարպետ։

— Պէտք է կիներուն բերանը ձգել, անոնք գիտեն թէ ինչպէս պէտք է տարածել,— մէջ մտաւ Մուխթարը, իր կարճատես աչքերը յառելով ընկերներուն վրայ։

— Լաւ գաղափար է, վարժապետ,— դարձաւ ծաղկահար դէմքով ծերուկ մը, որ կը քալէր անթացուպերու օգնութեամբ։— Այս գործին յաջողութիւնը կախում ունի քեզմէ։

— Ինչպէ՞ս, բացատրէ միտքդ,— ձայն տուաւ մէկը։

— Ահա թէ ինչպէս,— սկսաւ նորէն կաղը, չեշտակի նայելով Մարգար վարժապետին։ — Այս գործին համար յարմարագոյնը քոյրդ է։ Ան միայն կրնայ տարածել թաղին մէջ. և անգամ մը որ տարածուեցաւ, մնացածը դիւրին է։

Կաղը շատ լաւ կը ճանչնար վարժապետին քոյրը, այդ պառաւած աղջիկը։ Այս գիւտին վրայ խումբը սկսաւ յառաջանալ։ Ժամանակը ուշ էր արդէն։ Բայց յանկարծ

կանգ առին բոլորը, յարգալիր խոնարհեցան մինչեւ գետին՝ ձեռքերնին իրենց կուրծքին վրայ, ի նշան սիրոյ եւ անձնազոհութեան։ Պ. Սարեանն ու Նոյեմեանը կ'անցնէին։ Խումբը իրար անցաւ։ Իւրաքանչիւրը կ'ուզէր քիչ մը աւելի յարգալիր երեւնալ, քիչ մը աւելի խոնարհ ու հաւատարիմ։

Սարեան ու Նոյեմեան կ'անցնին արագ։ Անոնք այսօր աւելի մտահոգ դէմք ունին. պատերազմի լուրը անոնց ուղեղին մէջ է։ Չեն խօսիր. իւրաքանչիւրը, իր մտքին մէջ, ծրագիրներ կը գծէ, կը դասաւորէ։ Նոյեմեան այսօր հագած է եւրոպական տարազ, նման Սարեանին։ Ան չի նմանիր այլեւս ասկէ առաջ տեսած մեր երիտասարդին։ Սաքօն հիմա ալ գեղեցիկ է ու առնական, ինչպէս դարբնոցին մէջ, կեցած սալին առջեւ, հօրը դիմաց, կամ ինչպէս վանքի ճամբուն վրայ՝ գիւղական աւանդական տարազով։

Ը.

Հայկական եւ Թրքական Թաղամասի հանդոյցին վրայ կայ նեղ, երկար ու անել փողոց մը։ Փողոցի մուտքին քով խարխլած ու ցամքած աղբիւրն է, Թաղի ամէնէն հին աղբիւրը։ Բարէ վեց աստիճան սանդուխներէն վար, չորս քառակուսի մեթր տարածութեամբ բացուածք մը կայ. հոս կը սպասեն Թաղին աղջիկները, իրենց կարգին ջուր առնելու համար։

Հիմա ցամքած, լքուած ու թշուառ տեսք ունի. պատերը կիսովին քանդուած են, երկաթները ծռած ու քովընտի քարերը գորշ ու աղտոտ մամուռով պատած։ Բայց դեռ անցեալ աշուն, Թաղամասի ամէնէն զուարթ աղբիւրն էր, բազմամարդ ու շէնշող։ Եթէ հնարաւոր ըլլար խօսեցնել այս քարերն ու պատերը, որքա՜ն գեղեցիկ պատմութիւններ պիտի պատմէին անոնք, որքան յուզիչ դրուագներ, սիրոյ ու վշտի, կուսական խանդի ու հիասթա-

փութեան, որոնց ունկնդիրն են եղած իրենք։ Եւ սակայն վերջերը դարձած էր վտանգաւոր վայր մը, Թուրքական Թաղերուն շատ մօտիկ ըլլալով կ'ընդունէր անկոչ ու անախորժ հիւրեր։ Թուրք տղաներ, վերի այս ծառերուն տակ կեցած՝ կը դիտէին հայ աղջիկները, կը լրտեսէին անոնց շարժումները մեղապարտ նայուածքներով, երբեմն նոյնիսկ յիշոցներ կը նետէին անոնց ետեւէն. աղջիկները շիկնած ու գլխիկոր կը հեռանային, յաճախ կէս սափորներով և կամ բոլորովին առանց ջուրի։

Օր մըն ալ, աղջիկներէն մէկը անհետացաւ։ Փնտռըտուքները բոլորովին ապարդիւն անցան։ Ուրիշ օր մը, այս փոսին մէջ գտնուեցաւ հայ կնոջ մը արիւնաթաթախ դիակը, անճանաչելի դէմքով, ծիծերը կտրուած և աչքերը փորուած։ Այս դէպքէն քանի մը շաբաթ վերջ, նոյն այս փոսէն հանեցին երկու Թուրք դատարկապորտներու դիակները. անոնք սպաննուած էին դաշոյնի հարուածներով։

Անկէ վերջ, ջուրը կտրեցին, աղբիւրը դարձաւ ցամքած, չոր ու լքուած սրտի մը պէս, ուրկէ սէրը հեռացած է ընդմիշտ։ Դադրեցաւ զուարթութիւնը, զոր ջուրը կը բերէր իրեն հետ, դադրեցան աղջիկներու խօսակցութիւնն ու կատակները, ցամքեցաւ անոնց ժպիտը, այս աղբիւրին այնքան նման։ Հիմա երբեմն Թաղին չարաճճի տղաքը կը հաւաքուին, ընկոյզ ու վէգ կը խաղան, կը պոռան, բարձր ու լիաթոք կը ծիծաղին, և արեւին հետ կը ցրուին իրենց տուները։

Անել փողոցէն ներս մտածիդ պէս, կենդանիի ու Թրիքի հոտը կը դիմաւորէ քեզ, զգացնելու համար կարծես գիւղին ներկայութիւնը քաղաքի այս հանգոյցին վրայ։ Դիմացի տախտակեայ մեծ ու ճռճռան դուռը Նայիմեանենց դրացի մսավաճառ Տուզտապաննենց տունն է, խոշոր ու տաք գոմով և միշտ լեցուն մարագով։ Տուզտապաննենք

50 տարի առաջ գիւղէն փոխադրուած են և սակայն այս քաղաքին մէջ դեռ գիւղը կ՚ապրին անոնք, կենդանիներ կը պահեն, Թաղամասին կաթ ու միս կը հայթայթեն։ Անոնց հարսներու փէշերէն Թրիքի ու աղբի հոտը անպակաս է միշտ, անոնք իրենց Թոնիրին մէջ փշկուր կը վառեն. տար համար ալ անոնց հացը մասնաւոր հոտ մը ունի և Թաղի կիները, իրենց ազատ ժամերուն, սրամտութեամբ կը խօսին անոնց մասին, կը հեգնեն ու կը ծիծաղին։

Փողոցին անկիւնը Նայիմեաններու Ջրհորն է, փորուած Սաքօյին պապուն կողմէ։ Քաղաքի ամէնէն խոր ու ամէնէն առատ ջուր ունեցող Ջրհորն է ասիկա։ Վրան զետեղուած է ճախարակը հաստ պարանով մը, որուն երկու ծայրերուն ամրացուած են երկաթէ դոյլերը։ Առաջ բանալի չունէր և Թաղի տղաքը, իրենց հայրերէն գաղտուկ, կը հաւաքուէին հոն, կարգով կը ծռէին Ջրհորին մէջ ու ձայն կու տային։ Խուլ ու խոր արձագանգը կր գրգռէր իրենց երևակայութիւնը և հաճելի սարսուռ մը կը բերէր իրենց մարմնին։ Անոնք վստահ էին, որ հոն, այդ Ջրհորի խորութեան մէջ, անտեսանելի ոգիներ կը բնակին, իրենց մամիկներու հէքեաթային հերոսներուն այնքան նման։ Երբեմն անոնք կը նշմարէին սպիտակ ու պատկառելի մօրուքով մարդիկ, որ վեր կը բարձրանան Ջրհորի մարմարեայ պատերէն։ Այս պարագաներուն, վախկոտները սարսափահար կը փախչէին, կը մնային միայն փոքրաթիւ արիները. անոնք կը խնդային իրենց ընկերներուն ետևէն և քիչ վերջ կը կանչէին.

«Եկէ՛ք, եկէ՛ք, վախկոտներ»։ Տղաքը վախվխելով, ճարպիկ ու զգոյշ գողերու նման, կը մօտենային և երբ վստահ կ՚ըլլային, որ անծանօթը հեռացած է բոլորովին, նորէն կը սկսէին իրենց խաղերը։

Բայց օր մը, անակնկալ դէպք մը, հիմնովին ցնցեց Թաղի տղոց հոգիները և ժամանակի մը համար վերջ տուաւ

իրենց երեւակայութիւնը շոյող այս զուարճալի հէքեաթին։ Թաղին սիրելի տղաներէն մէկը, գռուզ մազերով, մեծ, կապոյտ աչքերով ութ տարեկան Համբիկը, մօտեցաւ այս Ջրհորին ու սկսաւ խօսիլ անտեսանելի ոգիներուն հետ, գլուխը կախեց վար, շատ վար, աւելի լաւ տեսնելու համար անոնց շարժումները, եւ ահա ոգիները վար քաշեցին զինքը, տարին իրենց ապարանքը այս շէկ ու աղուոր տղան։ Անկէ վերջ փակուեցաւ երախաներուն առջեւ այս հէքեաթին դուռը։ Կղպանք դրին ու կղպեցին ամուր — ամուր։

Ջրհորէն աւելի վեր, Տուղտապանենց դուռէն քիչ անդին, մշտատեւ մութին մէջ, հին, աւերակ վանքի մը դրան այնքան նման դուռ մը կայ, ուրկէ մարդ ներս մտնելու համար, կամ շատ ծանօթ պիտի ըլլայ տեղին, կամ գիշերային թռչունի աչքեր պիտի ունենայ եւ կամ պիտի դիմէ իր լուցկիի օգնութեան, առանց սայթաքելու անցնելու համար։ Նայիմեանենց տունն է այդ. հոն կը բնակի Նայիմեան բազմանդամ ընտանիքը, հարսներով, զաւակներով ու թոռներով։ Ներս կը մտնես դռնէն, նեղ ու երկար անցքը կը հանէ քեզ ընդարձակ ու լուսաւոր բակը։ Լայն շունչ մը կ'առնես, փառք կու տաս Արարչին, մէկու մը նման, որ երկարատեւ բանտային դաժան կեանքէ մը յետոյ, յանկարծ լոյս աշխարհ կ'իյնայ։ Գեղեցիկ խաղողի արիշը կը ծածկէ բակին կէսը. անկիւնը կը բարձրանան աքասիայի երկու ծառեր, վարդենիի թուփեր, որոնց երկայնքին բազմատեսակ ծաղիկներու թաղարներն են, որ կը հանգչին։

Ընդարձակ տուն մըն է ասիկա, նման այս քաղաքի բոլոր բազմանդամ ու ազնուական տուներուն։ Սաքօյենց գերդաստանը հոն կ'ապրի 300 տարիէ ի վեր, թաղն ալ՝ իրենց անունով՝ կը կոչուի Նայիմենց թաղ։

Նայիմեան Սաքօ, ինքն ալ, իր անհոգ մանկութիւնը անցուցած է ունկնդրելով իրենց Ջրհորի յաւիտենական

հէքեաթը. երկար, երկար սպասած է անտես ոգիներուն, լսելու համար անոնց բերնէն աստուածային պատգամը: Խաղցած է Թաղի աղբիւրի ծառերուն տակ, հալածուած է դրացի Թուրք տղաներէն ու ինքն ալ երբեմն հալածած է զանոնք մինչեւ վարի Թաղը, առաջին մզկիթին առջեւ։ Իր գլխուն բազմաթիւ ալիները գեղեցիկ ու անմոռանալի յիշատակներն են մանկութեան անվերադարձ օրերուն։ Քանի՜, քանի անգամներ ընկերներուն օգնութեան հասնելու համար, վտանգած է ինքզինքը: Արիւնլուայ վիճակի մէջ, աղբիւրի ծառերուն տակ, սպասած է Թուրք լակոտներու վերադարձին, սպասած է երկար, մինչեւ մութ, մինչեւ որ հայրը կամ մեծ եղբայրը եկած են ու ձեռքէն բռնած տուն տարած զինքը։ Հիմա հոս կը մեծնան նաեւ իր զաւակները, այս Թաղին մէջ, հայկական եւ Թրքական Թաղամասի այս հանգոյցին վրայ։ Տարիները անցած են, փոխուած են սերունդները, բայց մտքերը նոյնն են գործել։ Թուրք տղաները հիմա ալ կը փորձեն հալածել Սաքօյի զաւակները, պատռել անոնց գլուխները, յիշոցներ նետել հայ աղջիկներու ետեւէն եւ հայ տղաներու երեւումէն սարսափահար՝ փախչիլ իրենց Թաղերը, աւելի յարմար առիթներու սպասելու համար։ Հայրերուն կեանքն է, որ ուղիղ ու անսայթաք կը կըրկնուի իրենց զաւակներուն մէջ։

Այս տունը իր քարաշէն հաստ պատերով, պատնէշի դեր կը կատարէր արթուն ու քաջ պահակի մը պէս, կեցած հայոց Թաղի ծայրամասին վրայ։ Թուրքերը առիթներ կ'որոնէին քանդելու համար այս բոյնը, խորտակելու այս հաստատուն ու ամրակուռ պարիսպը։

95-ի դէպքին, խուժանը, հրճուանքէն մոլեգնած, սալաւաթ կանչելով մօտեցաւ այս տունին։ Առիթը եկած էր աւերելու ամէն ինչ, յագուրդ տալու իրենց վրէժխնդիր ու խելագար մոլուցքին։ Բայց իրենց հաշիւը սխալ դուրս եկաւ.

ներսի համազարկը սարսափեցուց ամբոխը, որ յուսահատ ու կատաղի, կռուեցաւ ամբողջ երկու օր. փորձեց այրել քարիւղի անհամար թիթեղներով, բայց անօգուտ։ Միայն կրցաւ երկու զոհեր խլել, երկու թանկագին կեանքեր, Սաքոյի մեծ եղբայրը. Գուրգէնը և փեսան՝ զինագործ Համօն։

Դէպքէն վերջ Թուրքերը աւելի սաստկումով սկսան նայիլ այս դիւական տունին, որ իրենց համար դարձած էր անպարտելի հրէշ մը։ Սկսան աւելի պատկառանքով մօտենալ Նայիմեաններուն, որոնք այնքան համեստ էին ու խոնարհ իրենց առօրեայ կեանքին մէջ, որքան կատաղի՝ կռուի ժամանակ։ Սակայն ատելութիւնը կը մրափէր անոնց նայուածքին մէջ, յարմար առիթի կը սպասէին յօշոտելու համար այս կեավորները, քանդելու, ցրիւ տալու համար անոնց տունները։

* * *

Նայիմեան Սաքօ և Սարեան՝ Առաջնորդ Հայր Սուրբէն ցտեսութիւն ընելէ վերջ ուղղուեցան դէպի Տէր Խորէնի տունը։ Երեքը միասին ճաշեցին այդ օրը։

Երիտասարդները բաժնուեցան տէր հօր քովէն ետինքին, երբ միւէզզինը յետ միջօրէի էզանը կը կարդար։ Անոնք բլուրի հիւսիսային զառիթափը քերելով իջան լքուած աղբիւրին թաղը, յառաջացան դէպի անել փողոցը ու մըտան Նայիմեանի հօրենական բնակարանը։

Տան սեմին վրայ զիրենք դիմաւորեց Սաքոյի այրի քոյրը՝ աժգոյն, հիւծած դէմքով Նոյեմզարը, որուն արտասուոր սեւ աչքերը բռնութեամբ կը պարտադրէին նայիլ միմիայն իրենց ու չնկատել ո՛եւէ թերութիւն կամ առաւելութիւն իր դալկահար երեսին վրայ։

Նոյեմզար այրի էր մնացեր մեծ դէպքին. իր երիտասարդ ամուսինը սպաննուած էր այս տունը պաշտպանելու ատեն, երբ ինքը հինգ ամսուան յղի էր։ Զաւակը

ծնած էր, առանց ճանչնալու իր հայրը, անունը դրած էին Ազատ, ի յիշատակ իրենց ազատութեան։ Իսկ ինքը, այն ատեն 21 տարեկան, մնացած էր յաւիտենական այրի։ կամաւոր կերպով իր մէջ խեղդած էր ամէն զգացում, ամէն յուզում ու ցանկութիւն, որ երիտասարդ կեանքը անխուսափելիօրէն կը բերէ իրեն հետ։ Ան իր սիրտը դարձուցած էր յիշատակներու մօխրակոյտ մը, ուր երկիւղածութեամբ կը պահէր՝ դժբախտ ամուսինին պատկերը։

Հնամեայ այս քաղաքին մէջ վերամուսնութիւնը յանցանք է, մեղք ու սրբապղծութիւն․ և անոնք, որ տկարութիւնը կ՚ունենան ազատելու իրենց առաջին սիրոյ լուսաւոր պսակէն, կ՚ենթարկուին արհամարհանքի, կը համարուին սիրոյ և ամուսնութեան դէմ դաւողներ։ Ամուսիններու մահէն վերջ երիտասարդ այրիներուն կեանքը կը դառնայ ինքնաժխտում, ողջակիզում։

Այսպէս եղաւ նաև Նոյեմզարին կեանքը․ ան 20 տարիէ ի վեր կը հատնի ամէն օր, ամէն ժամ, կը սպառի մոմի մը պէս։ Առանց տրտունջի կը հետևէր իր դառն ճակատագրին։ Առաջին օրերը շշմած էր․ ուրուականի մը նման կը թափառէր այս ընդարձակ տունին մէջ, կու լար գաղտնի։ Երախային ճիչը, կեանքի հրաւէր մը եղաւ իրեն համար․ անոր աչքերուն մէջ տեսաւ իր ամուսինը, որ մեկնած էր անդարձ։ Անկէ վերջ, երբեմն կը բարբոքէր երիտասարդ կնոջ հոգին․ կը զգար, որ տաք, հաճելի սարսուռ մը կ՚ասղնտէր իր մարմինը, հեռաւոր և անծանօթ ընկերոջ մը կարօտը կ՚իջնէր իր սրտին վրայ։ Բայց կը զսպէր ինքզինքը, կը սանձէր, կիրքը կը նայէր զաւկին, իր Ազատին հետզհետէ բարձրացող հասակին, և խաղաղութիւնը, ամառուան անձրևի պէս, որ կը թրջէ պապակած դաշտերը, կ՚իջնէր իր հոգիին․ ամէն ինչ կ՚անհետանար, կը մնար միայն հին, գեղեցիկ յիշատակը։

Հիմա կ՚ապրի վերջնական խաղաղութեան շրջանը։ Ազատը երիտասարդ տղայ է արդէն, ճիշդ նման հօրը,

բարձրահասակ, խոհուն, խելացի աչքերով, վեհանձն ու կորիճ։

Այրին մեծ յարգանք ունէր դէպի գաղափարի մարդիկը· այդ պատճառով ալ, երբ դրան մէջ երեւցաւ Սարհանի հասակը, իր եղբօրը կողքին, երջանկօրէն ժպտեցաւ։ Առաջնորդեց զանոնք բակի սարբինային տակ, սեղանի քով։ Երիտասարդը ակնածանքով սեղմեց այս տառապած կնոջ ձեռքը ու տեղեկութիւն ուզեց զաւկի մասին, որ մեկնած էր Ֆրանսա՝ ուսանելու։

Երկու մտերիմները նստան դէմ առ դէմ. այրին, անոնց քովը, մնաց ոտքի վրայ և երբ նկատեց, որ իրեն պէտք չունին, անշշուկ հեռացաւ։

Երբ երկու ընկերները առանձին մնացին, Նայիմեան կատակելով դարձաւ իր ընկերոջը·

— Այսպէս ուրեմն, Վիգէ՛ն, ուրիշներու նշանածները խելքէ կը հանես։

— Բայց ես չկրցայ հասկնալ, թէ որոնք են այն երկու մարդիկը, որոնք իբր թէ մօտ են եղեր ինծի և որոնք իրաւունք համարած են իրենց՝ լուր տալ մեր սիրելի բժիշկին։

— Ես ալ չեմ գիտեր թէ ովքեր են։ Արամ այս առտու քովս էր և պատմեց ինչ որ քեզի ըսի արդէն։ Յայտնեց նաեւ, որ ըսածներուն չի հաւատար։ Տեսնէիր մեր զուարթ, չէնչող Արամը ինչպէս ընկճուած էր։

— Ես ըսի արդէն, որ դժբախտաբար կը սիրեմ այդ աղջիկը, դժբախտաբար, որովհետեւ դժգոհ եմ այդ անելորդ, անպէտք պերճանքէն, զոր սէր կը կոչեն։ Չեմ գիտեր թէ ինչպէս տեղի ունեցաւ, ինչպէս այդ զգացումը թափանցեց սրտիս, բայց պարզ է, որ այդ զգացումին ծանօթ են միայն երկու մարդիկ, դուն և ես։

Նայիմեան, զէնքի ու արիւնի այս բիրտ տղան կը զգար թէ ինչ փոթորիկ կ'անցնէր իր ընկերոջ հոգիին մէջ։

Անոր զուսպ բառերը շատ բան կը պատմէին իրեն։ Կը ճանչնար ընկերը, կը սիրէր կատաղի սիրով, բայց գիտէր թէ անոր սիրածը իրեն պիտի չըլլար երբե՛ք։

— Այո՛, գիտենք միայն երկուքս,— նորէն սկսաւ Վիգէն ձայնով մը, որ աւելի հեծկլտուքի կը նմանէր։ Ես չյայտնեցի իրեն, որ կը սիրեմ զինքը, և երբեք պիտի չյայտնեմ։ Շատ պատճառներ կան, որոնք կը ստիպեն զիս այդպէս վարուելու։ Վառեց գլանիկ մը և ծուխը անյագօրէն քաշեց մինչև թոքերը։

Լռութիւնը հիմա ծանր էր ու ճնշող։ Երկու մտերիմները կը նայէին տարբեր ուղղութեամբ։ Սաքօ արիշէին կը նայէր, որուն վրայ կախուած էին խաղողի խոշոր ողկոյզները։ Սարեան կը ծխէ՛ր, կը ծխէր անկուշտ և կը հետևէր գլանիկի կապոյտ ծուխին։ Ամբողջ բակը շուքի մէջ էր, երեկոն խաղաղօրէն կ'իջնէր, բերելով իրեն հետ իրիկուան անդորրութիւնը։

Նայիմեան ոտքի ելաւ և այս տաղտկալի լռութիւնը խզելու համար, սկսաւ սուլել հին, հայրենական եղանակ մը, որ կը խօսէր հեռաւոր, բացակայ սիրելիի մը մասին, կ'եղբայրանար հողին, աղբիւրին ու ծաղիկներուն հետ։ Սարեան մտքովը կ'ըսէր եղանակին բառերը, որոնք իրենց պարզուկ տարողին տակ կը պարփակէին լայն, խոր ու համայնական վիշտ մը։

Հետզհետէ սկսան հաւաքուիլ ընտանիքի անդամները․ բակը լեցուեցաւ ուրախ աղմուկով, զուարթ բացագանչութիւններով։ Սարեան, ինքն ալ վարակուեցաւ․ կամաց, կամաց սիրտը բացուեցաւ,

Հարսները սարքեցին երեկոյեան սեղանը, պատրաստեցին ընթրիքը։ Վիգէն ընթրեց այս նահապետական ընտանիքին հետ․ հակառակ իր սովորութեան, խմեց երկու գաւաթ։ Երգեց հայրենական քաղցր յիշատակ դարձած լեռ-ները, ու կրկին պատկերացուց իր աչքին հեռաւոր լե-

ներուն վրայ Թառած իր գիւղը, լքուած տունը, իր ոսկ-
րացած, դողդոջուն ձեռքերով պառաւ մայրը։ Մշուշնե-
րու մէջէն հետզհետէ ձեւ-մարմին առին պատանեկան ան-
մոռանալի օրերը, պզտիկ, տրտում յուշեր, որոնք ինկած
են հիմա հեռաւոր կապոյտ լիճերուն մէջ։

Բ.

Սեպտեմբերի վերջերը դպրոցները բացուեցան։ Վե-
րամուտը այս քաղաքին մէջ գեղեցիկ է ու հաճելի, կապ-
ուած աշնան գալուն, այլ քաղցր տրտմութեան հետ, որ
յատուկ է հնամեայ այս ոստանին։ Առաջին անձրեւներուն
հետ տերեւաթափը կը սկսի մեղմ, տրտմագին երգով մը,
որ կ՚անցնի ծառերուն մէջէն։

Սարեան՝ մոռցած էր իր սէրը, մոռցած անոր տուած
խորունկ կսկիծը։ Վերադարձող աշակերտութիւնը հպար-
տութեամբ կը լեցնէր իր պանդուխտ տղու հոգին։ Իւրա-
քանչիւր տղայ, որ արձակուրդէն կը վերադառնար իր
ինքնատիպ չարութիւնը կը բերէր իրեն հետ։ Մէկը՝ կա-
րօտը աչքերուն, կը մօտենար անհամարձակ ու երկչոտ և
կը սպասէր արձանագրողի հարցումներուն. ուրիշ մը, ա-
ւելի աներկիւղ, ուշադրութեամբ կը զննէր շուրջը, կը
նայէր ուսուցիչներուն չեշտակի, ցուցնելու համար, որ
ինքը փոխուած է հիմա, աւելի մեծցած ու դարձած է ա-
ւելի ուժեղ։ Աւելի չարերը կը սպասէին երկար, պզտիկ
անկարգութիւններ կ՚ընէին, կ՚ուզէին, որ ուսուցիչները
դիտողութիւններ ընեն։

Սարեան կը տեսնէր այս բոլորը ու սիրտը կը լեցուէր
հրճուանքով։ Ամէն մէկուն համար ժպիտ մը ու փաղաք-
շական խօսք մը ունէր, յարմար անոր խառնուածքին ու
տարիքին։ Առաջին օրերը, ինքն ալ, կարօտցած էր իր
փոքրիկ ընկերները, մանկացած էր անոնց պէս։ Կը խօ-
սէր անոնց հետ երկար, հարցումներ կ՚ուղղէր և ուշադրու-
թեամբ մտիկ կ՚ընէր անոնց պատմութիւնները իրենց ա-

մառնային կեանքէն։ Այդ տղաքը իրենց ժպիտներով, չարութիւններով և վերամուտի քաղցր կարօտով, կը վերադարձնէին իրեն իր կորած, գեղեցիկ մանկութիւնը, իր հայրենի երդիքը, պառաւ, կորաքամակ մայրը։

Շուտով վերջացան վերամուտի օրերը, սկսաւ դպրոցական կանոնաւոր աշխատանքը։ Սարեան ամբողջ օրը դպրոցն էր, իր աշխատանքին, իր պարտականութեան գլուխը։ Իսկ իրիկունները, մինչև ուշ ատեն, պարտէզներուն մէջ. կը բարձրանար բլուրը ու կ'իջնէր անոր արևմտեան զառիթափէն դէպի սպիտակ ճամբան, որ կը տանէր հայոց վանքը։ Յաճախ կը կենար բլուրի բարձունքին ու կը դիտէր հեռաւոր այգիներն ու դաշտերը։ Աշնան իրիկունը կ'իջնէր խաղաղութեամբ, հիւծախտաւոր, տամուկ աչքերով դալկահար աղջկան մը նման, կը գրկէր համայնապատկերը։ Երկա՜ր, երկար կը կենար մերկ ու աղաղուն ծառերուն տակ, կը նայէր անձրևէ յամեցած չիթերուն, որոնք անյոյզ ու վշտալից սրտէ մը կաթկթող արցունքներու նման, վար կ'իյնային. մտիկ կ'ընէր գոսացած տերևներու երգը, որ կը բարձրանար աշնան մեղմ ու լալկան շեշտերէն։ Տերևներուն այդ երգը իրեն կը բերէր հեծկլտանքի ձայներ, հին ու մոռցուած յիշատակներ,

Երբեմն կ'երկարէր իր ճամբան, կը հասնէր հայոց վանքը. կը խօսէր Հայր Սուրբին հետ, կը նայէր անոր երկար, պատկառելի մօրուքին, անոր քաղցր հայրական ժպիտին. քանի մը խօսք կ'ուղղէր իր հայրենակից պէքեար Գէվօյին ու կը վերադառնար կրկին նոյն ճամբէն, ձեռքերը գրպաններուն մէջ, մազերը հովին ու հոգին աշնան տրամաթախիծ հեծկլտանքներուն։ Երբ քաղաք կը մտնէր, մութը ծածկած կ'ըլլար արդէն անցքերն ու անկիւնները և փողոցները՝ ընդհանրապէս ամայի. կ'անցնէր դանդաղ, կը մտնէր տուն, կը բարևէր վար-

պետ Օհանը ու կը բարձրանար մենաւոր մարդու իր սենեակը։

Գիշերները դպրոցական աշխատանքներու աւարտումէն վերջ կը կարդար մինչեւ ուշ ատեն, երկար մտածելով ու անվերջ ծխելով։ Երբեմն յոգնած ոտքի կ'ելլէր, կը մօտենար պատուհանին։ Դուրսը՝ անձրեւին երգն էր, որ անվերջ կը կրկնուէր. իսկ ներսը. իր հոգիին մէջ, երիտասարդ սիրտն էր, որ կը բաբախէր ուժգին ու կ'երգէր իր դառնացած, իր մենաւոր ու տրտում երգը։ Երբեմն, վարէն վարպետ Օհանի ձայնը կը տարածուէր իր սենեակին մէջ։ Ան կարօտի յուզիչ շեշտերով կ'երգէր հայրենական քաղցր յիշատակներ։

Ի վերջոյ դարակէն կը հանէր օրագիրը. հապճեպ ու ջղային գրերով քանի մը տող կը գրէր, երբեմն աւելի երկար, երբ օրուան յուզումները շատ էին ու ինքն ալ տրամադիր գրելու։ Այդ սպիտակ թուղթին կը բանար իր սիրտը, հին ու շատ սիրելի մտերիմի մը նման, անոր կը պատմէր, կը խօսէր անոր հետ, կ'ուրախանար, կը տրտմէր։

Այդ օրագիրը տեղեակ էր իր կեանքի բոլոր անցքերուն ու կենդանի վկան՝ իր բոլոր յուզումներուն, պանդուխտ տղու իր բոլոր ապրումներուն։ Երբեմն կը դարձնէր անոր էջերը. աչքերուն կը պատկերանար իր ամբողջ անցեալը, զրկանքներով լի, և սակայն միշտ ազնիւ զգացումներու և վեհ նպատակներու ձգտում մըն էր եղած այդ կեանքը, անդուլ ու տենդագին վազք մը՝ միշտ դէպի առաջ, խիզախ բարձրացում մը դէպի վեր։

Այդ օրագիրը եղած էր կեանքին անբաժան ընկերը, իր մտերիմը։ Երբ ո՛եւէ յուզում կը խեղդէր իր կոկորդը, ան իր հոգին ամբողջութեամբ կը բանար թուղթին այս սպիտակ էջերուն առջեւ։ Կը թեթեւնար, վշտահար աղջկայ մը պէս, որ կը պարպէ իր սիրտը, կը թափէ իր էութիւնը ալեկոծող վիշտը, հաւատարիմ ընկերոջ մը։

Անցաւ Հոկտեմբերը և ապա Նոյեմբերը, առանց արտակարգ դէպքերու: Հնամեայ այս քաղաքի հայկական թաղամասի կեանքը կը թուէր իր բնական ընթացքով: Կրկին աշխատաւոր, չարքաշ ժողովուրդը օրն ի բուն կ'աշխատէր ու երեկոյեան, արեւէն վերջ կը մտնէր իր տունը՝ մոռցած օրուան խոնջէնքը: Երբեմն աշխատանքի այդ կամաւոր գինուորները իրարու հետ կը խօսակցէին պատերազմի հեռաւոր ու անկապ լուրերու մասին, և տխուր ու մտասեւեռ՝ կը բաժնուէին իրարմէ:

Դեկտեմբերի խոնաւ ու մռայլ իրիկուն մըն էր: Աշակերտները արձակուելէ վերջ, իր սովորութեան համաձայն, Սարեան կեցած էր դպրոցի դրան առջեւ: Բոլորը հեռացած էին արդէն, գացին նաեւ ուսուցիչները, մէկ մէկ, երկու երկու: Ինք կանգնած էր դեռ նոյն տեղը. հոգիին մէջ կ'արձագանգէր հին, քաղցր մեղեդին: Նուարդ այլայլած մօտեցաւ իրեն և առանց բարեւելու, հայեացքը գետին, երկարեց նամակ մը.

— Այս նամակը ձեզի կը պատկանի, Պ. Սարեան:

— Եւ հեռացաւ երախայի մը նման, որ ստոյգ և անխուսափելի պատիժէ մը ազատուած կը յառաջանայ արագ, վախնալով, որ ետ կը կանչեն զինքը, կրկին պատժելու համար:

Սարեան՝ նամակը ձեռքը՝ պաղած մնաց, չկրնալով բացատրել աղջկան անսովոր վարմունքը: Նայեցաւ անոր ետեւէն զարմացումով և ապշութեամբ. ապա դողդղացող մատներով բացաւ պահարանը և սկսաւ կարդալ.

«Սիրելի Պ. Սարեան,

Ձեզի համար անշուշտ կատարեալ անակնկալ մը պիտի ըլլայ իմ այս նամակս: Բայց ինծի համար, այն զգացումները, զորս պիտի փորձեմ հաղորդել, երկար ժամանակի ընթացքին ապրուած յոյզեր են, յոյզեր, որոնք փոթորկեցին էութիւնս վերջին ատենուան մէջ:

Կը փորձեմ հաւաքել մտքերս և ըսել ամէն բան, յըստակ ու անկեղծ: Բայց կը զգամ, որ կը տկարանամ, բառերը կը դառնան ուղեղիս մէջ, կը խառնուին, կը խճողուին, յուզումը կը բարձրանայ կոկորդս և ես, փոխանակ գրելու, կու լամ յուսահատ, կու լամ իմ անզօրութեանս, իմ խեղճութեանս վրայ:

Քանի՜, քանի անգամներ որոշած եմ այսպէս գրել ձեզի, մտածել. եմ երկար և բոլոր գաղափարներն ու բառերը պատրաստ՝ նստած եմ դրասեղանիս առջեւ: Բայց յանկարծ, տակն ու վրայ եղած է ամէն ինչ, գաղափարներս չքացեր են, գաղթող թռչուններու նման. և ես բարձրացած եմ տեղէս ընդունայն, բոլորովին դատարկ հոգիով: Չեմ կարծեր, որ երբեւիցէ, իմ անզօր բառերս կարենան բացատրել ամբողջ հոգիս: Եւ արդէն մարդկային լեզուն ե՞րբ կրցած է հարազատօրէն սահմանել այն առեղծուածը, որ մենք, մահկանացուներս սէր կը կոչենք:

Անշուշտ կը զգաք վարանումը, որ ահա կը պաշարէ զիս, գրիչը կը դողայ մատներուս մէջ և արցունքը, կանացի տկարութեանս արցունքը բիբերուս ծայրը: Ու ատոր համար ձեր ներողամտութիւնը կը հայցեմ: Անսահմանօրէն երջանիկ պիտի համարեմ ինքզինքս, եթէ արժանանամ ձեր ներողամիտ նայուածքին:

Չեմ գիտեր, ինչպէս պատահեցաւ այդ, երբեք չեմ կրցած բացատրել այն անսովոր օրուան մեր սովորական խօսակցութիւնը, որ այնքան ճակատագրական եղաւ ինծի համար: Ես չփոթեցայ ձեր առջեւ, երախայի մը նման. անգիտակ ու անփորձ. կ՚ուզէի լալ, հեկեկալ, քիչ մը թեթեւնալու համար. սիրտս յորդած էր ու դուրս եկած իր ափերէն: Ես բաժնուեցայ ձեզմէ, ու անկէ վերջ միայն զգացի թէ՝ կը սիրեմ ձեզ, կը սիրեմ անզուսպ, անդիմադրելի ու յաւիտենական սիրով մը:

Այնուհետեւ մտածումիս առարկան դուք եղաք. ինչ որ կ՚ընէի ձեզի համար էր միայն, կը մտածէի միայն ձեր

մասին, կը մտածէի գոհ ձգել ձեզ և տեսնել ձեր խանդավառ ու հիացիկ աչքերը։ Ամէն տեղ դուք էիք, ձեր յաւերժական ներկայութիւնն էր, որ ուղղութիւն կու տար իմ քայլերուս, կ'առաջնորդէր զիս դէպի վսեմը, դէպի կատարեալը։

Այդ ճակատագրական օրէն յետոյ ես առիթներ կը փնտռէի ձեզի հանդիպելու համար, լսելու ձեր յստակ ձայնը։ Այս աւանդամոլ քաղաքին մէջ, ուր հանդիպումներ այնքան դժուար են, ես զանոնք կը ստեղծէի դիւրութեամբ, բայց հազիւ գտած այդ առիթները, չեմ գիտեր ինչու, կ'ուզէի փախչիլ, խելագարի մը նման, որ կը հալածուի անհրեւոյթ ոգիներէ։

Արդեօք ա՞յս է սէրը. անվերջ փնտռել, տառապիլ բացակային կարօտով, և գտնելէ վերջ չփոթահար վերադառնալ, կրկին նոյն սրտնումին կարօտով ապրելու համար։ Այսպէս եղաւ իմ կեանքս անցնող տարուան ընթացքին։ Ցիշատակ ու մորմոք։

Ցաճախ մտածեցի ըսել, խոստովանիլ ձեզի ամէն ինչ, բանալ սիրտս ձեր առջեւ, պարզ գրքի մը պէս և յետոյ ձեզի նուիրել զայն, առանց սակարկութեան, առանց ո՛և է ակնկալութեան. բայց միշտ բառերը դաւաճանեցին, մըտքերս չփոթեցան և ես կարկամեցայ ձեր առջեւ։ Քանի՛, քանի անգամ մօտեցայ ձեզի վճռական, բայց միշտ հեռացայ թոյլ ու չուառ, աշակերտի մը նման, որ յանկարծ կը կենայ ու կը լռէ, առանց գիտնալու թէ ինչու կը լռէ։

Հիմա, ուղիղ մէկ տարի վերջ, այդ անմոռանալի, ճակատագրական օրէն, սենեակիս մենութեան մէջ, այդ իմ սրտիս հետ առանձին, կը կշռեմ ինքզինքս, կը դատեմ, ու կը զգամ, որ այդ սէրը՝ աւելի բուռն է հիմա։ Ան դարձած է բնական սնունդը իմ հոգիիս և աննահանջ լոյսը իմ միգամած օրերուս։ Ինծի կը թուի, որ դուք ծնած էք ինծի հետ, թաքնուած էք իմ աչքերուս, իմ ձայնիս, իմ ջիղերուս մէջ, բայց ես նոր կը զգամ զայն։

Տարիներու ընթացքին ես երգած եմ ձեր ձայնով, դիտած եմ ու հիացած ձեր աչքերով, զգացած եմ ու ապրած ձեր սրտով, ձեր էութեամբ։ Երբեմն փնտռած եմ ձեզ ուրիշ տեղ, առանց գիտնալու, որ դուք իմ մէջս էք։ Այդ վայրկեաններուն ես փնտռած եմ ինքզինքս, փնտռած եմ իմ սիրտս, իմ անհանդարտ սիրտս։

Եւ այժմ, երբ այս տողերը կը մրոտեմ, պատասխան չեմ սպասեր ձեզմէ, կը փափաքիմ միայն, որ գիտնաք այս բոլորը, գիտնաք, որ մէկը՝ ձեր պատկերը իր աչքերուն՝ կը մտածէ ձեր մասին, կ՚ապրի ձեր շունչով. անոր սիրտը կը բաբախէ ձեր մեծ, սրտին հետ։

Ձերդ՝ Նուարդ»

Նամակի ընթերցումէն վերջ, Սարեան շփոթահար կախեց գլուխը՝ ծանր ճնշում մը իր սրտին։ Այս բոլորը իսկապէս որ անակնկալ էր իրեն համար։ Կը յուսար, ժամանակի ընթացքին, մոռնալ ամէն ինչ, խեղդել այդ զգացումը, բայց ահա այս նամակը կրկին կ՚ալեկոծէր իր հոգին։

Քարացած մնաց՝ կեցած տեղը, վարժարանի դուռին մէջ։ Տենդահար աչքերով կը նայէր անձրեւին, որ սկսած էր մաղուիլ մեղմ, խաղաղ։ Նամակը ամուր բռնած էր ձեռքը, մատները ջղաձգաբար կը ճմռտկէին այդ անմեղ թուղթը, ուր սակայն փռուած էր գաղտնիքը տառապած աղջկան մը. կը կարծէր, որ պիտի կարենար մոռնալ։ Պիտի կրնար ազատիլ այդ ծանր զգացումէն. կ՚անգիտանար, որ ո՛եւէ ընկերութիւն գոյութիւն չունէր ապահովագրելու համար իր սիրտը, այն անխուսափելի վտանգէն, զոր սէր կը կոչենք։

Հետզհետէ կը մթնէր, անձրեւը կը մաղուէր, երգելով իր միօրինակ մեղեդին։ Երեկոյեան կիսամութին մէջ, պատկերացաւ աղջկան դէմքը, տըժ-
երիտասարդի աչքին,
գոյն և ազնուական։

Մէկը կ՚անցնէր։ Սթափեցաւ։ Նամակը թխմեց գըրպանը, հագաւ վերարկուն, յառաջացաւ դէպի տուն՝ անձրեւը գլխուն ու զսպուած հեծեծանքը հոգիին մէջ։

Ժ.

Դաւադիրներուս այցելութեան յաջորդ օրը բժիշկ Վարդանեան տեսակցեցաւ Նայիմեանին հետ։ Առանց լրատուներուն անունը տալու, պատմեց նախորդ օրուան եղելութիւնը, իր բոլոր մանրամասնութեամբ. ըսաւ թէ ինչպէս վարուած է անոնց հետ, հակառակ իրենց տան աւանդական սովորութեան, ինչպէս նախատած է զանոնք, ու գրեթէ վռնտած։ Աւելցուց նաեւ թէ ինք հաւատք չ՚ընծայեր անոնց խօսքերուն. կ՚ըսէ իր բարեկամին, պարզապէս, սրտին ծանրացող բեռը թեթեւցնելու համար։

Նայիմեան ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ ընկերոջ պատմութիւնը. յայտնեց որ Նուարդ կրնար ուրիշ մը սիրել, բայց պիտի չվարանի այդ բանը յայտնելու իր մանկութեան նշանածին, ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով։ Այդ սիրածը կրնայ Սարեանը ըլլալ, միթէ սովորական չէ՞ որ մէկը սիրէ ուրիշ մը։ Պէտք է նկատի ունենալ, որ Նուարդ ոչ մէկ ատեն խօսք տուած է սիրել քեզ եւ կապուիլ քեզի հետ. այդ կապը եղած է ուրիշներու ձեռքով եւ ենթականերու կամքէն բոլորովին անկախ։ Եւ Նայիմեան թելադրեց, որ տեսնուի Սարեանին հետ ու յետոյ ուղղակի խօսի աղջկան հետ։

Իր հաւատարիմ ընկերոջ երթալէն վերջ, երիտասարդ բժիշկը կրկին մտատանջութեան մէջ ինկաւ։ Ճիշդ կ՚ըսէր Նայիմեան. աւանդական այս քաղաքին մէջ մեծցած ժողովուրդի այս հարազատ զաւակը աւելի ուղիղ կը տրամաբանէր քան ինքը։ Ի՞նչ էր այն կապը, որուն վրայ հիմնուած, իրաւունք կը պահանջէր։

Բայց ինք կը սիրէր, կը սիրէր առանց բացատրութեան, առանց մտածելու իրաւունքի եւ կապերու մա-

ոյն. սիրտը կ՚ըսէր, թէ իր սիրածը իրեն պէտք է ըլլայ։ Եւ նախանձի ու ատելութեան նոպաները, փոխնիփոխ, կը չարչարէին իր հոգին և այս միշտ զուարթ, ժպտադէմ երիտասարդին սիրտը կը լեցնէին դառնութեամբ։

Օրեր անցան անձկութեան և յուսահատութեան մէջ։ Իր այցելութիւնները Նուարդենց, դարձան սակաւ. կ՚երթար երկար վարանումներէ վերջ միայն, կ՚երթար գոհացում տալու համար իր սրտին և միշտ ալ կը վերադառնար աւելի յուսահատ և աւելի բեկուած։ Կը տեսնուէր մայրիկին հետ, տնեցիներուն հետ, բայց հազիւ քանի մը բառ կը փոխանակէր Նուարդին հետ և նախանձը հոգիին մէջ, կը վերադառնար տուն ու կը փակուէր իր առանձնասենեակը։

Անգամ մը իրեն թուեցաւ, թէ աղջիկը, դժգոհ էր այցելութենէն, ստիպողական գործ մը պատրուակեց ու աճապարանքով գնաց. ուրիշ անգամ մը անոր դիրքը գտաւ շատ սառն. անոր աչքերուն մէջ, փոխանակ սովորական գրաւիչ ժպիտին, արհամարհանք տեսաւ. սիրտը ճմլուեցաւ։ Դուրս ելաւ յուսահատ եւ յուզումնաբեկ, չվերադառնալու հաստատ որոշումով։

Կ՚անցնէր փողոցներէն արագ, խելագարի աչքերով, առանց գիտնալու թէ՝ ո՞ւր կ՚երթայ և ի՞նչ ընելու։ Իր ուղեղին մէջ գեղեցիկ ու կախարդական աշխարհ մը փլէր յանկարծ. տարիներու ընթացքին իր փայփայած աշխարհը մէկ վայրկեանի մէջ հիմնայատակ կը կործանէր, թողելով ետին մոխիր ու դառն յիշատակ...

Չկատարեց Նայիմեանի պատուէրը, չտեսնուեցաւ Սարեանին հետ։ Երբեմն միայն, երբ կը հանդիպէր, հազիւ բարեւ մը կու տար ու կ՚անցնէր։ Ընկերական նախկին տաք վերաբերումը ցնդեր էր ակամայ, տեղի տալով կասկածանքի ու նախանձի քայքայիչ զգացումին։ Ժամերու ընթացքին կը հակաճառէր Սարեանին, կ՚աշխա-

տէր փաստեր գտնել ապացուցանելու համար իր մրցակցին խօսքերուն սնանկութիւնը։ Ժողովականները կը զարմանային այս բացայայտ հակառակութեանն․ երկու երիտասարդներու հոգեկան տրամին ծանօթ եղողները կը ժպտէին ներողամտութեամբ։ Սարեան իր սովորական մեղմութեամբ կը պատասխանէր ու միջադէպը կը վերջանար խաղաղութեամբ։

Աշունը անցաւ։ Դեկտեմբերի ցուրտ իրիկուն մը, Արամ հանդիպեցաւ Նուարդին, եկեղեցիի ճամբուն վրայ, փողոցի մը անկիւնը։ Աղջիկը շփոթած կանգ առաւ, բարեւեց։ Երիտասարդը շանթահար, բայց գոհ այդ հանդիպումէն, խօսեցաւ, հարցումներ ուղղեց եւ երբ բաժնուեցաւ, կրկին հին սէրը արթնցաւ իր մէջ, կրկին բարձրացաւ երազներու կախարդական աշխարհը, որ աւերուած կը կարծէր․ իրեն թուեցաւ թէ աղջիկը երջանիկ էր այդ հանդիպումէն, անոր աչքերուն մէջ ժպիտ կար․ գրաւիչ, արբեցնող ժպիտ։ Եւ յանկարծ սիրտը լեցուեցաւ գոհունութեամբ ու զղջումով նախ անոր հանդէպ, այն վտարանդի, թափառական երիտասարդին, զոր ինք ատած էր այնքան ուժգնութեամբ եւ առանց յանցանքի․ ատած էր իր ընկերը, զոր այնքան կը սիրէր երէկ, մինչդեռ ան եղած էր աւելի ազնիւ, աւելի վեհանձն, իր թունաւոր հայեացքին պատասխանած էր ժպիտով։ Եւ երիտասարդը զըզ-ւանք զգաց ինքնիրմէն․ բուռն փափաք մը ունեցաւ տեսնել իր հին ընկերը։

Բժիշկ Վարդանեան տարտամ ու շփոթ մտքերով կը քալէր աննպատակ, փաթթուած իր վերարկուին մէջ։ Նուարդին ձայնը դեռ կը հնչէր ականջներուն մէջ շատ սիրելի եղանակի մը նման․ կը քալէր առանց ուշադրութիւն դարձնելու անձրեւին, որ սկսած էր կաթկթիլ հանդարտ ու միալար։ Յանկարծ ինքզինքը գտաւ իր բարեկամին դրան առջեւ․ առանց վարանումի ներս մտաւ եւ բարձրացաւ անոր սենեակը։

Սարեան պատուհանին առջեւ նստած կը դիտէր դուրսի անձրեւը, ունկնդրելով անոր թախծոտ երգը։ Ոտքի ելաւ շփոթած, ծանր երազէ արթնցողի մը նման և սիրալիր ժպիտով ընդունեց իր հիւրը։

Երկու ընկերները նստան դէմ դիմաց, նայեցան իրարու կարօտով, գտնելու համար հին մտերիմը։ Ճակատագրի դաժան հեգնանքով անոնք բաժնուած էին իրարմէ, երկուքին միջեւ կը փայլէին զոյգ մը խոր, գիշերուան պէս սեւ ու բոցավառ աչքեր...

Արամ բացաւ սիրտը ընկերոջ առջեւ, նկարագրեց իր յարաճուն ու կատաղի սէրը, յայտնեց իր կասկածն ու նախանձը, գծեց վերջին ամիսներու իր տառապալից և աննպատակ կեանքը։ Գիտէր որ առանց անոր պիտի չկըրնար ապրիլ։

Սարեան առանց պահելու, անկեղծ չեշտով ըսաւ թէ ինքն ալ կը սիրէ նոյն աղջիկը, բայց անոր ոչինչ յայտնած է, ոչ իսկ ակնարկութիւն մը այդ մասին։ Սպիտակ գիշերներու լուռ հատնում մըն է եղած այդ սէրը իրեն համար, գաղտնի խորան մը իր հոգիին մէջ, որուն ակամայ կ'երկրպագէ։

— Որքան ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ գոյութիւն չունենար այդ սէրը, եթէ չհանդիպէի այդ աղջկան, իմ թափառական ճամբուս վրայ։ Ես միշտ բազմութիւններու մէջ ապրած եմ մինակ, բոլորովին մինակ, կը փափաքէի, որ այդպէս շարունակուէր իմ կեանքս։ Ես ազատ էի, մեր աշխատաւոր ժողովուրդին հետ, մեր զուարթ ու կայտառ տղոց հետ։ Ահա այդ աղջիկը կը կապէ, կը կաշկանդէ իմ հոգիս։ Դժբախտ է այս սէրը, որովհետեւ վախճան չունի. ես չեմ կրնար կապուիլ անոր հետ, որովհետեւ քուկդ է ան, իմ ընկերոջս։

— Բայց ո՛չ, իմս չէ ան. ես կը կարծէի, որ իմս էր։ Աւանդական կապը շատ թոյլ է սիրոյ զգացումին առջեւ. ան կը սիրէ, անպարփակ հորիզոններ. մինչդեռ մերի-

նը կաշկանդուած է նախապաշարումներու սանձերով։ Նուարդի սիրտը իմ սրտիս հետ երբեք չէ բաբախած։ Եւ ծանր ու ճնշող լռութենէ մը յետոյ աւելցուց.

— Կը կարծեմ ինքն ալ կը սիրէ ձեզ։

— Այո՛, առանց իմ կողմէս ո՛եւէ բառ լսելու և հակառակ իմ կամքիս։

Անօրինակ բոցով մը սկսան վառիլ Արամին աչքերը, որոնց մէջ կը կարդացուէր սէր, տառապանք, հիացում ու նախանձ։ Կը սիրէր անդիմադրելի սիրով, կը հիանար իր ընկերոջ վրայ, բայց առանց իր կամքին, կը նախանձէր անոր, կ'ատէր զայն՝ իր խելագար սիրոյն ամբողջ թափովը։ Կարճ լռութենէ մը վերջ.

— Ես մանկութենէս կը սիրէի զայն, սկիզբը անգիտակից, ես կը փնտռէի անոր ներկայութիւնը. կամաց կամաց իմ պատանեկան երազներուս առարկան դարձաւ, անով կը խանդավառուէի, անով կը յաղթէի բոլոր դժուարութիւններուն։ Հետզհետէ, ան տարածուեցաւ հոգիիս մէջ ու տիրեց իմ ամբողջ էութեանս։ Եւ դո՛ւն, Վիգէ՛ն, դուն հիմա կը խլես զայն իմ ձեռքէս։

— Ես զայն քեզի կու տամ, Արամ, ամբողջովին քեզի,— սկսաւ Սարեան, այնպիսի ձայնով մը, որ իրեն ալ խորթ թուեցաւ։ — Ես կը կարծէի որ վերջապէս գտած եմ ընկեր մը, որ պիտի գայ լեցնելու իմ մենաւոր կեանքիս պարապութիւնը. բայց ահա կրկին կեցած եմ դատարկ փոսին առջեւ՝ դատարկ հոգիով։ Երբեք կը մտածե՞ս իմ մասիս, բազմութիւններու մէջ տարիներով մինակ ըլլալ, մանկական հոգիով ճանչնալ որբութիւնը իր բոլոր զրկանքներով, ունենալ ապերջանիկ պատանեկութիւն մը և յետոյ աշխատանք, անվերջ աշխատանք, քամուիլ ամէն օր, ամէն ժամ, տառապիլ անծանօթի մը կարօտով, ու գտնելէ վերջ, չկրնալ անոր հասնիլ...

Դուրսը՝ դադրած էր անձրեւին երգը. աժգոյն ու թաց

լուսին մը իր հիւանդ շողերը ձգեց Սարեանի մեղրամոմի պէս գունատ ձեռքերուն, որոնք ջղայնութենէ կը դողային։ Արամ ոտքի ելաւ և առանց ցտեսութիւն ըսելու մեկնեցաւ։

Հիմա անիկա կը յառաջանար, փողոցին մէջ, առանց գիտնալու թէ ուր կ'երթայ։ Բան մը միայն որոշ է միտքին մէջ․ կ'ատէր իր ընկերը, զոր այնքան կը սիրէր երէկ․ կ'ատէր միւսին հանդէպ ունեցած սիրոյն ուղիղ համեմատութեամբ։

ԺԱ․

Այն տարին ձմեռը շատ խիստ եղաւ։ Հոկտեմբերի սկիզբները սկսան անձրեւները․ գորշ ու մռայլ օրեր էին, լպկան ու տաղտկալի։ Կ'անձրեւէր, միշտ կ'անձրեւէր։ Դեկտեմբերի վերջերը սկսաւ ձիւնել, սպիտակ, խոշոր փաթիլներով։

Ծննդեան տօնական օրերու նախկին խանդավառութիւնը չկար այդ տարի։ Զուարթ օրերը անցան լուռ, անշուք։ Հեռաւոր պատերազմի սարսափները հասած էին մինչեւ այս հնամեայ քաղաքը և խեղդած անոր ուրախութիւնը։

Թուրքերը աւելի անհանդուրժելի էին հիմա և աւելի դաժան։ Անոնց աչքերուն մէջ հին ատելութիւնը աւելի կատաղի էր ու աւելի մոլեգին։ Անոնք իրենց մինարէները դարձուցած էին դիտարաններ, ուրկէ կը լրտեսէին հայկական թաղամասի բոլոր շարժումները։ Գիշերները, մինչեւ ուշ ատեն, խումբ խումբ, փողոցները կը թափառէին, կը մտնէին հայոց թաղերուն, փսփսուքով կը խօսակցէին ու գաղտագողի կը քաշուէին իրենց մզկիթներն ու սրճարանները։

Հայկական թաղի բնակչութիւնը աւելի մտահոգ և ստուերոտած դէմքերով կ'իջնէր շուկայ իր առեւտուրին, իր արհեստին, իր գործին։ Մտախոհ ու տխուր, կը տես-

նէր Թուրքերուն ատելավառ աչքերը և կը խուսափէր խօսքի բռնուելէ անոնց հետ։ Որովհետեւ ո՛եւէ խօսակցութիւն կը փոխուէր վէճի, կռուի և սպաննութեան։

Օրուան աշխատանքէն յոգնած այդ բազմութիւնը, դեռ իրիկուն չեղած, կը շտապէր վե՛ր, իր տունը, յաջորդ օրը կրկին սկսելու համար նոյն կեանքը՝ կասկածը սրտին ու վաղուան անստուգութիւնը աչքերուն։

Ձմեռը ծանրօրէն նստաւ քաղաքին վրայ ու ձմեռուան հետ սարսափը, որ չիրմաքարի մը պէս ծանրացաւ մարդոց հոգիներուն։

Յունուարի երրորդ օրը երկու արհեստաւորներ, շուկայէն վերադարձին սպաննուեցան։ Արեան հոտը անցաւ հայկական թաղամասի բոլոր անկիւններէն, սպիտակ ձիւնը ներկուեցաւ անմեղներու արիւնով և Տէր Խորէն, մըրմուռը սրտին՝ թաղեց հինաւուրց այս քաղաքի վերջին տռամին առաջին զոհերը։

Ծանր ու խիստ ձմեռ էր ամէն կողմ, ձմեռ. քաղաքին վրայ ու ձմեռ սրտերուն մէջ...

Բժիշկ Վարդանեան մերժուած սիրոյն հետ փակուեցաւ իր տան մէջ. ո՛չ ոքի հետ տեսնուեցաւ, ո՛չ ոքի հետ ուզեց տեսնուիլ։ Կը զբաղէր իր հիւանդներով և յետոյ կ՚առանձնանար իր սենեակը ու կը մնար մինակ՝ իր սըրտին հետ։ Տժգոյն էր հիմա ու մելամաղձոտ. աչքերը աւելի էին սեւցեր ու խորացեր։ Մենութիւնն ու լռութիւնը իր հաւատարիմ ընկերներն էին, որոնց հետ կը մնար ժամերով, ժամերով... մինչ դուրսը կը ձիւնէր հանդարտ ու խոշոր փաթիլներով։

Նուարդ վերագտած իր նախկին խաղաղութիւնը, կտրուած էր Արամէն ու միւսին յայտնած՝ իր սէրը։ Մնացածը ձգած էր օրերուն։

Օրուան մեծ մասը տունն էր, վառարանին քով, կ՚աշխատէր կամ կ՚երգէր։ Դուրսը, ձիւնը կ՚իջնէր հանդարտ

ու խաղաղ, կը ծածկէր իրենց ընդարձակ տունը՝ իր կա-
կուղ ու հաստ վերմակին տակ. մինչդեռ ներսը, վառա-
րանը տաք էր միշտ. բոցը զուարթօրէն կը ճարճատէր և
իր հաճելի ջերմութիւնը կը տարածէր սենեակին մէջ։

Տէր Խորէն աւելի ծերացած ու աւելի ընկճուած կ'ե-
րեւար հիմա. վաղուան անստուգութիւնը, մղձաւանջի մը
նման, նստած էր անոր կուրծքին. յուշերը, զոր կը ստա-
նար յաճախ, մտահոգիչ էին։ Վտանգը դարանակալ կը սպա-
սէր. կը մտածէր ելքի մասին...։ Ուղեղը կը չարչարուէր
և այդ չարչարուած ուղեղով, ձմեռուան դատարկ եկեղե-
ցիին մէջ, կ'աղօթէր երկիւղած ու հաւատաւոր։

Սարեան չօգտուեցաւ ծնունդի իր արձակուրդէն, քիչ
մը հանգստանալու և կ'ազդուրուելու համար։ Բանտարկը-
ուած պանդուխտ տղու մենաւոր սենեակին մէջ, կը կար-
դար, ու երբեմն աչքերը վեր առնելով կը դիտէր ձիւնի
սպիտակ տարածութիւնը՝ պատուհանէն դուրս։ Իրիկուն-
ները հաճոյքով կ'ունկնդրէր վարպետ Օհանի հայրենական
քաղցր երգերը, կը յիշէր իր մանկութեան կորսուած օ-
րերը ու սիրտը կ'արիւնէր...

Տարիներու մառախուղին մէջէն աչքերուն կը պատ-
կերանար իր ամբողջ անցեալը, հեւ ի հեւ կեանք մը,
զրկանքներով ու խիզախ բարձրացումներով, հրմշտուք
մը բազմութիւններու մէջէն դէպի առաջ և դէպի յաւի-
տենական որոնում։ Ու այս բոլորին փոխարէն երբեմն մի-
այն պուտ մը խանդավառութիւն իր պարտասած ջիղե-
րուն։

Դուրսը՝ ձիւն է, բուք ու բորան, ծառերը կքած են
վշտահար ու անյոյս։ Կքած են նաեւ սրտերը ծանր ու
խեղդող երազներու տակ...

Իր թափառական ճամբուն վրայ ահա մէկը որ կը կե-
նայ յանկարծ գեղեցիկ տեսիլքի մը նման։ Կու գայ ե-
նայ յանկարծ գեղեցիկ հոգիին դատարկութիւնը. Կու գայ
բուրով լեցնելու նժդեհ հոգիին դատարկութիւնը. Կու գայ
բերելով իրեն հետ շող ու ժպիտ։ Կը զգայ, որ իր փըն-

ռածն է ան, ան է՝ որուն սպասած է տարիներով և որուն ներկայութիւնը վարդի մը նման կու գայ բացուելու իր տառապած մարդու օրերուն վրայ։ Կ'ուզէ տալ անոր, ինչ որ ունի, տալ սրտանց, առանց մտածելու, անկարելին կարելի դարձնել անոր համար։ Կը զգայ, որ տարիներու ընթացքին իր որոնած երջանկութիւնն է, որ մարդկային մարմին առած կեցած է իրեն քով՝ կը ժպտի իրեն՝ իր բարի, իր արբեցնող ժպիտով։ Բայց կը թողու որ երթայ, վշտաբեկ ու անդարձ...

Երիտասարդին սիրտը կ'արիւնի։ Կը զգայ վտանգը, որ քայլ առ քայլ կը մօտենայ, կու գայ անյայտ հեռուներէն, անտեսանելի բայց ապահով ու կը սպասէ դարերուն հետ երկունքի մտած, այս աշխատաւոր բազմութեանց դռներուն առջեւ։

Սաքօ Նայիմեանի փնտռած եղանակն էր. բուք ու բորան ամէն կողմ, անանցանելի ճամբաներ, ամայի ու անմարդաբնակ վայրեր։ Ամէն տեղ է ան, շուկան, թաղերը, վանքը ու շրջակայ գիւղերը։ Իր սրատես ու պայծառ աչքերը կը քննեն գալիքը, կը չափեն ու կը փնտռեն ելքը. պարզ է իրեն համար, յստակ ու որոշ...

Իրեն հետ է Մկուչը, խիզախ ու արի պատանին. անբաժան ստուերն է Սաքոյին։ Անոր համար Նայիմեանը գերբնական ուժ է, անոր խօսքերը՝ աստուածային պատգամներ։ Ո՞վ կրնայ սահմանել անոր սէրը, իր վարպետին հանդէպ։

Ծնունդի երկրորդ օրը, անոնք փաթթուած իրենց հաստ մուշտակներուն մէջ, անճանաչելի վիճակով, դուրս սահեցան քաղաքի հիւսիսային դռնէն, և երեկոյեան, երբ մութը փռուած էր բոլոր անկիւնները, անոնք վերադարձան, մտան Նայիմեանենց տունը անձայն։ Անոնք իրենց հետ բերած էին գերմանական երկու հրացան։

Ինչպէս ձեռք անցուցին այդ հրացանները, այս կէտը

մնաց գաղտնի, նոյնիսկ Տէր Խորէնին համար։ Միայն յաջորդ առտուն, շրջուն պահակները, քաղաքէն մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտան երկու զինուորներու դիակները ջախջախուած գանկերով։

Այն տարին ձմեռը շատ խիստ եղաւ, ձիւնը շաբաթներով տեղաց և սպիտակ սաւանին տակ ծածկեց քաղաքը՝ իր հոգերով ու վշտերով։ Հեռաւոր պատերազմի արհաւիրքներուն հետ ձմեռը նստաւ մարդոց հոգիներուն վրայ։

Այն տարին Ծնունդը շատ տխուր անցաւ։ Լուռ էր հայկական թաղամասը ու ինքն իր մէջ կծկուած՝ վաղուան անստուգութիւնը աչքերուն՝ կը խոկար ձիւնի անպարագիծ տարածութեան տակ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա.

Հնամեայ քաղաքին վրայ գարունը բացուած էր։ Բնութիւնը բարի էր ու սքանչելի։ Անիկա բոլորին կը նուիրէր ինքզինքը, բոլորին կը բաշխուէր, Աստուծոյ նշխարհին պէս։

Քաղաքին աւանդական ճակը հանդարտօրէն կը մրափէր, կ'ունկնդրէր իր եզերքը բարձրացող բարտիներուն հեքեաթը, որ վերջ չունէր։ Իրեն ի՜նչ փոյթ, որ մարդիկ չար էին, որ մութին մէջ դաւեր կը լարէին. կացինահար կը սպաննէին աշխատաւոր բազուկը, և կը բզկտէին երազը։ Ի՜նչ փոյթ։ Բարտիներուն փսփսուքը լուսնկային հետ, կ'իյնար ճակին մէջ։

Ի՜նչ փոյթ, որ գարնան այդ խնկագար գիշերուան մէջ, հրէշը Թաւխս էր նստած։

Հինաւուրց այդ քաղաքին վրայ բացուած էր գարու-
նը երիտասարդ ժպիտի մը նման: Աղօթարանը չբացուած
շատերը ոտքի էին արդէն, ու անհամբեր կը սպասէին ե-
կեղեցիին կոչնակին, որ չես գիտեր, ինչո՛ւ կ'ուշանար այդ
օրը:

Արթուն էր նաեւ Տէր Խորէնը, Սաղմոսի փշրանքնե-
րը բերնին կը սպասէր եկեղեցիի կոչնակին, որ կ'ուշանար,
կ'ուշանար: Աստուած իմ, ի՞նչ կը նշանակէ ասիկա, արդ-
եօք գիշերուան մղձաւա՞նջն էր, որ կը շարունակուէր
տակաւին:

Դուրս ելաւ: Ծանրութիւն մը կար ուսերուն և գըլ-
խուն մէջ, անմարդկային կռիւ մը: Խուժանը իրար ան-
ցած էր հոն, կը կռուէին բոլորը, վայրագօրէն: Ոտքե-
րուն շղթաներ կային, չէր կրնար յառաջանալ, կ'օրօր-
ուէին պատերը ու կը փլէին իր ուղեղին մէջ:

Գիշերուան մղձաւանջը կը շարունակուէր: Անծանօթ
ձեռք մը կը հրէր զինքը բրտօրէն. կ'երթար առանց իր
կամքին: Փողոցի ամայութեան մէջ իր քայլերուն
ձայնը տխրօրէն կ'արձագանգէր, կը զարնուէր պատերուն
ու կը վերադառնար կրկին:

Վեր ըրաւ գլուխը, լայն շունչ մը առնելու համար:
Հայեացքը ինկաւ հայոց եկեղեցիին երկնամբերձ գմբէթին:
Առտուան կիսամութին մէջ, պայծառ խորհուրդի մը պէս
վեր կը բարձրանար անիկա, վե՛ր, պատռելու համար եր-
կինքի ճակատը, հասնելու համար Աստուծոյ, որ քէն էր
ըրած ու հեռացած հօտէն:

Եկեղեցիին մեծ դրան առջեւ կանգ առաւ շփոթած: Մըղ-
ձաւանջը կը շարունակուէ՞ր արդեօք. ի՞նչ կը նշանակէ ա-
սիկա, Աստուծոյ տունը գոցուած է իր առջեւ: Երկու զին-
ուած ոստիկաններ կեցած են հոն, անոնց քով՝ երկու ծե-
րունի ժամուորներ, ժամկոչին հետ, կռթնած մարմարեայ
սրբատաշ քարերուն:

կեցաւ դուռին քով։ Բայց դուռը ամուր գոցուած էր, բռնութիւնը գոցած էր Աստուծոյ տունը՝ հաւատացեալներուն առջեւ։

Տէր Հօր աչքերը յանկարծ փայլեցան կատաղութեան բոցով. ժողովուրդի ախոյեանը արթնցաւ իր հոգիին մէջ, ցասումի կայծերը անցան երակներէն, ցցուեցաւ անհաւատներուն դէմ, ինչպէս մարմնացած բողոք։ Ինչո՞ւ կը գոցէին Աստուծոյ տունը հաւատացեալ ժողովուրդին առջեւ։ Բայց ձայնը դողաց օդին մէջ։ Վարի փողոցէն սպայ մը յառաջացաւ արագ, բրտօրէն բռնեց Աստուծոյ պաշտօնեային թեւէն ու քաշեց իրեն։

Ծերունիները կծկուեցան պատին տակ, ժամկոչը հազիւ կրցաւ շշնջել «Յիսուս Քրիստոս», սարկաւագները իրար անցան, քաշուեցան իրենց դիրքերուն վրայ ու կեցան բարեւի։

Սպան հազիւ ժամանակ ունեցաւ յայտնելու.

— Գնա տուն և ինծի սպասէ։

Տէր Խորէնի աչքերը յանկարծակի մեծցան, անհունացան, իր մարմնի բոլոր մասերէն սարսուռ մը անցաւ արագ։ Նայեցաւ մեծաբաց աչքերով՝ Նայիմեանն էր։

Տէր Հայրը կորաքամակ ու անխօս դարձաւ փողոցը. անոր հետեւեցան ժամկոչն ու ծերունի ժամաւորները, մինչ սպան ներս մտաւ եկեղեցիի երկաթապատ մեծ դռնէն։

Լոյս էր արդէն։ Գարնան առաւօտեան բարի լոյսը տեղաւորուած էր ամէն կողմ, իջած էր մարմարեայ քարերուն, ծառերուն և հողին վրայ։

Եկեղեցիին բոլոր դռներուն առջեւ սարկաւագները կը սպասէին։ Նայիմեան անցաւ արագ, մտաւ Անանիա Ծ. Վարդապետի ննջասենեակը։

Առաջնորդը վաղուց ոտքի էր արդէն։ Սենեակին մէջ կ՚երթեւեկէր։ Անծանօթ սպային յանկարծակի երեւումը չփոթեցուց զինք, գիտէր որ, պիտի գան խուզարկելու առաջնորդարանն ու դպրոցը, ու ինք պատրաստ էր ատոր։

— Աստուած օգնական, Հայր Սուրբ։

Շփոթութիւնը նոր եկաւ Անանիա Ծ. Վարդապետին վրայ, կեցաւ սենեակին կեդրոնը։

— Ճանչցա՞ր Հայր Սո՛ւրբ, ես եմ, Նայիմեան Սաքօն։

Ուրախութեան ժպիտ մը գծագրուեցաւ անոր անարիւն շրթունքներուն, մօտեցաւ այցելուին, ինչպէ՞ս չճանչնար։

— Տուարելու ժամանակ չէ, Հայր Սուրբ, գիտէք անշուշտ, որ կառավարութեան հրամանով շուտով խուզարկութեան պիտի գան։

— Այո՛, կէս գիշերէն վերջ լուր տուին և ոստիկաններ գրին դռներուն առջեւ։ Արգիլեցին. ոչ ոք ներս պիտի մտնէ ու եկեղեցիին բակին մէջ եղողներն ալ դուրս պիտի չկրնան ելլել։

— Բացի ինձմէ անշուշտ,— ըսաւ Նայիմեան ժպտելով,— ես պետութեան հաւատարիմ պաշտօնեան եմ, ինչպէս դուք՝ եկեղեցիին։ Դէ՛, ժամանակ չկորսնենք, ինչ որ կասկածելի թուղթ ունիք, տուէք ինծի և յետոյ՝ Պ. Սարեանի սենեակի բանալին։

Ինչ պիտի ունենար Աստուծոյ պաշտօնեան։ Պոլիս հրատարակուած քանի մը թերթեր, նկարներ՝ ծննդավայրէն և յետոյ Կիլիկիոյ Ջարդին մանրամասն տեղեկագիրը։ Բոլորը տուաւ։

Նայիմեան անցաւ Սարեանի աշխատասենեակը. հաւաքեց ինչ որ կրնար կասկածի տեղի տալ։ Վերջին անգամ ամուր սեղմեց Անանիա Ծ. Վարդապետին ձեռքը ու շտապով դուրս ելաւ։ Ոստիկանները կրկին իրար անցան, յարգանքով բարեւեցին։

Արեւը հայոց եկեղեցիին գմբէթէն իջաւ վար. գարնան ճառագայթարձակ արեւը տարածուեցաւ ամէն կողմ։ Փայլեցան ոստիկաններու սուինները.

Եւ ահա առտուան արեւին հետ, հայոց եկեղեցիին բակը, դպրոցն ու յարակից բաժինները լեցուեցան ոստիկան-

ներով։ Ոստիկանապետը իր երկու օգնականներով բարձրացան առաջնորդարան։ Պէտք է խուզարկել ամէն տեղ, այս է թագաւորին կամքը։

Անանիա Ծ. Վարդապետը ընկերացաւ անոնց։ Անոնք սկսան առաջնորդարանի դահլիճէն, նայեցան պատէն կախուած նկարներուն, հարցուցին արձանագրեցին։ Անցան դպրոց, նայեցան բոլոր դասարաններուն, քննեցին, խուզարկեցին ամէն տեղ, գայրոյթով վար առին Անդրանիկի իւղաներկ պատկերը. պատռեցին՝ չնագայլի ժպիտը իրենց աչքերուն։

Երկար մնացին Սարեանի աշխատասենեակը, քրքրեցին դարակները, պահարանները։ Հաւաքեցին գիրք, տետրակ ու նկար. խառնիխուռն թխմեցին պարկերուն մէջ։ Նոյն աշխատանքը շարունակուեցաւ նաեւ աղջկանց բաժինը։ Երկար մնացին ասեղնագործուած «Մայր Հայաստան»ի նկարին առջեւ, հարցուփորձեցին, խնդացին բարձրաձայն։

— Է՜հ, մաւթրան էֆէնտի՛, հիմա բացէք եկեղեցին։

Հայր Սուրբը վարանում մը ունեցաւ, շփոթած կանգ առաւ։

— Մի՛ վախնաք,— շարունակեց ոստիկանապետը,— ո՛եւէ բան չենք վերցներ, կը նայինք ու կ՚անցնինք, ի՛նչ ընենք, այդպէս է հրամանը։

Հայր Սուրբը վարանումի մէջ էր տակաւին։ Ի՛նչ, ինչո՞ւ պիտի խուզարկէին Աստուծոյ տունը։ Ուզեց ընդդիմանալ, առարկել, բողոքել ի հարկին. բայց ոստիկանապետը իր հրամանը կրկնեց նորէն, այս անգամ աւելի չոր ու բիրտ։

Բանալիները ձեռքին, անխօս ու դողահար Անանիա Ծ. Վարդապետ, մօտեցաւ եկեղեցիի աջակողմեան դրան, վարանումը դեռ անցած չէր, ձեռքերը կը դողային։ Բացաւ վերջապէս, չյառաջացաւ, կանգ առաւ դրան մէջ։

Դուրսի դրան առջեւ, աշակերտները հաւաքուած էին խումբ խումբ, զարմացած ու ցասումով կը նայէին այս օտար մարդոց, որ եկած, փակած էին դպրոցին դուռը իրենց առջեւ։ Ջարաճճիները, աւելի համարձակները, կը մօտենային սատիկաններուն, ատելութեամբ կը նայէին անոնց փայլուն սուիններուն։ Աւելի խոհեմները քաշուած էին պատերուն տակ, կը սպասէին գլխիկոր ու տխուր։ Մեծերը կ'երթեւեկէին անհանգիստ, գոյժը կը տարածէին հայկական թաղամասին մէջ։ Աղջիկները չէին երեւար, անոնք քաշուած էին իրենց տուները՝ արցունքոտ աչքերով։

Բոլոր այս պզտիկ ուղեղները կը հասկնային, որ չարագուշակ բան մը տեղի կ'ունենար. իրարու աչքերուն մէջ կը տեսնէին միեւնոյն ծանր սարսափը։

— Մտնե՞մ ներս, Գէորգ։

Գռուզ մազերով, եօթ տարեկան Յակոբն էր, որ կը խօսէր իր հասակակից Գէորգին հետ, որուն հետ քէն էր երկու օրէ ի վեր, եւ որ հիմա ինքնաբերաբար կը հաշտուէր։

Գէորգ ուրախութեամբ ժպտեցաւ ընկերոջ պայծառ աչքերուն։

— Չէ՛, Յակո՛բ, մի ըներ, կը ծեծեն, տե՛ս, այդ մանր աչքերով սեւ մարդը, բարկացած մեզի կը նայի։

Յակոբ դարձաւ, նայեցաւ անոր մանր, ցաւոտ աչքերուն. իրաւ, ինչ գէշ է, «տաճի՛կ» մրմնջեց ակռաներուն մէջէն, իբրեւ գերագոյն անարգանք։

Բոլի փոքրիկները բարձրաձայն խնդացին։

— Գիտե՞ս, Գէորգ, ներսը դարակիս մէջ շաքար ունիմ, պիտի երթամ բերեմ։

— Չէ՛, Յակոբ, թող մնայ, ուրիշ օր մը կ'առնենք։

— Բայց չե՞ս գիտեր, որ այս տաճիկները պիտի ուտեն։ Ուրիշներ ալ կան ներսը։

Երկու փոքրիկները քիչ մըն ալ մօտեցան դրան, հետաքրքրութեամբ ներս նայեցան։ Հետզհետէ ուրիշներ ալ

մօտեցան, քաջալերուած իրենց ընկերներուն համարձակութենէն։

Եւ ահա տասուն մը· ոստիկաններու շղթան ճեղքելով Յակոբ ներս սահեցաւ դռնէն, բայց հազիւ քանի մը քայլ առած, զէնք մը պայթեցաւ, փոքրիկը արիւնլուայ ինկաւ գետին։ Սարսափահար աչքերով քանի մը անգամ նայեցաւ ընկերներուն. ու շունչը փչեց՝ հրեշտակներու գրկին մէջ։

Տղաքը սկսան պոռալ ու փախչիլ խուճապահար։ Մնացին միայն մեծերը, որոնք ատելութեամբ կը նայէին այս ոճրագործ մարդոց, անոնց փայլուն ու սպառնական սըւիններուն։

Անանիա Ծ. Վարդապետը անխօս ու դողահար կեցած էր եկեղեցիին աջակողմի դրան մէջ։

— Ինչո՞ւ չես յառաջանար, մութրան էֆէնտի՛։

Հրացանի մը անախորժ ձայնը պայթեցաւ ցուրտ եկեղեցիին մութ կամարներուն տակ։ Ոստիկանապետն ու իր ընկերները վազեցին դէպի կեդրոնական դուռը։

Կեդրոնական դրան քով ինկած էր փոքրիկի մը անշունչ մարմինը։

— Ուզած է կասկածելի թուղթեր փախցնել, ատոր համար ալ զարկած են,— դարձաւ ոստիկանապետը Հայր Սուրբին։

Մօտեցաւ, նայեցաւ ու խաչակնքեց։

— Այս եօթը տարեկան փոքրի՞կը։

Ոստիկանապետը հրամայեց, որ հաւաքեն գրաւուած գրքերն ու թուղթերը և պատրաստուին մեկնելու։

Արեւը տարածուած էր ամէն կողմ, իջած էր բոլոր անկիւնները, գարնան տաք ու հաճելի արեւը։ Ծառերուն վրայ թռչունները սկսած էին իրենց խենթ ճռճռիւը։

Գարունը բացուեցաւ հնամեայ այս քաղաքին վրայ, անմեղ փոքրիկի մը բոսորագոյն արիւնով։

* * *

Նայիմեան շատ ուշ հանդիպեցաւ Տէր Խորէնին, հազիւ իրիկուան մութին։

Ամբողջ օրը հայկական Թաղամասը իրարանցումի մէջ էր, ոստիկանները անպակաս էին, կը խուզարկէին տուները, կառավարութիւն կը հրաւիրէին Թաղի մեծաւորները, իբրեւ թէ խորհրդակցելու համար, կարեւոր նիւթերու մասին։ Բայց անմիջապէս յարաբերութենէ կտրուած կը յայտարարէին, կը բանտարկէին։

Վիգէն Սարեան, ազգային վարժարաններու տնօրէնը, ձերբակալութենէ ազատեցաւ, հակառակ այն յամառ փընտռտուքներուն, զորս ի գործ դրուեցաւ ոստիկանութեան կողմէ։ Անիկա չկար, անհետ կորած էր։ Վասնզի Սաքօյի դաւադիր հանճարը հասած էր անոր սենեակը՝ արեւէն առաջ։

Սաքօ Նայիմեան, չես գիտեր ինչպէս, իմացած էր կէս գիշերին, հանդարտօրէն մտիկ ըրած էր բոլոր մանրամասնութիւնները և նոյնքան հանդարտութեամբ հագուած էր ու անցած գործի։ Անոր համար անակնկալ մը չէր ասիկա, վաղուց կը սպասէր արդէն։

Կէս գիշերին անիկա շրջանը ըրաւ հայկական Թաղամասին, իրեն հետ իր անբաժան Մկուչը. անձամբ ստուգեց բոլոր Թաքստոցները, լուր տուաւ բոլոր խմբապետներուն։

Երկու երիտասարդները դարձած էին մութի անտեսանելի ոգին. ո՞վ կրնար ըսել թէ ո՞ւր էին անոնք, ամէն տեղ, բայց ոչ մէկ տեղ։ Ոչ ոք գիտցաւ թէ ինչ ըրին անոնք մայիսեան այդ գիշերը։

Լոյսին դէմ Նայիմեան Մկուչը ղրկեց հայոց վանքը, իսկ ինք անցաւ եկեղեցի։

Անանիա Ծ. Վարդապետին քանի մը բառերով պատմեց անոր, ինչ որ տեղի կ'ունենար և թելադրեց երթալ հայոց վանքը, Վարդապետէն բաժնուելով գնաց Սարեանի սենեակը, ուր Մկուչը իրեն կը սպասէր։

Երիտասարդ ուսուցիչին դէմքը վայրկեան մը մթագնեցաւ, բայց անմիջապէս վերագտաւ իր խաղաղութիւնը։

— Եւ ասիկա սկիզբն է տակաւին։

— Սկիզբ մը անշուշտ, որ պիտի շարունակուի արագ կերպով։

Երկու երիտասարդներ երկար չմնացին, թէեւ խօսելիք շատ բաներ կային։ Սարեան հագուեցաւ շուտով, առաւ իր տասնոց ատրճանակը, ստուգեց եւ աճապարանքով դուրս ելաւ։

Նայիրեան ինքն ալ կորսուեցաւ, հայկական թաղամասի նեղ փողոցներուն մէջ։ Այդ օր երկար փնտռեցին զինքը, ոստիկանները երեք-երեք, չորս-չորս, մտան բոլոր կասկածելի նկատուած տեղերը։ Ոստիկան զօրաց հրամանատարը անձամբ եկաւ իրենց տունը՝ ժպտուն ու սիրալիր՝ հարցաքննեց տնեցիները, կարեւոր լուրեր ունէր հաղորդելիք, պէտք էր գտնել անպատճառ։ Բայց ուրկէ՞, ո՞վ կրնայ գիտնալ թէ ո՞ւր կ՚ըլլան աներեւոյթ ոգիները, ուրկէ՞ կը յայտնուին վրէժխնդիր աստուածները։

Մութ էր արդէն, երբ կանգ առաւ Տէր Խորէնի սենեակի շէմին։ Հագած էր սովորական հագուստ։ Դարբին Սաքօն էր, խիզախ տղան, որ կեցած՝ կը ժպտէր տէր հօր ապշահար աչքերուն։

Տէր Խորէնի աչքերուն մէջ տակաւ արցունք երեւցաւ, ուրախութեան արցունքները թրջեցին Աստուծոյ հաւատարիմ պաշտօնեային գունատ այտերը։ Անիկա յիշեց Նայիրեանի դէգ ու խիզախ մանկութիւնը, անոր խելացի հայեացքը, երբ կը նայէր իրեն, տարիներ առաջ, երբ կ՚ունկնդրէր հայոց արիւնոտ պատմութիւնը։ Հիմա նոյն տղան է կրկին, տրտում ժպիտ մը սեւ աչքերուն՝ կեցած է իր նախկին ուսուցչին դիմաց։ Կարծես տարիներ չեն անցած, կարծես հնաւուր ճամբորդութենէ մը կը վերադառնան երկուքն ալ, կրկին կը հանդիպին իրարու, յե-

տոյ Նարէն բաժնուելու համար, գուցէ յաւիտեան։

Եւ իրաւ, իրենց բաժանումը եղած էր երկար, ճիշդ է, անիկա հազիւ տասնչորս ժամուան ժամանակամիջոց մըն էր, բայց այդ տասնչորս ժամերուն մէջ տեղի ունեցած էին տասնչորս երկար տարիներու դժնդակ դէպքեր։ Անոնք, երկուքն ալ, այդ օրը ապրած էին մեծ, լայնարձակ անհունութիւնը, անոնց մարմինները անցած էին դարերուն մէջէն, ինչպէս հալածական ոգիներ։

Ուսուցիչը արցունքով կը նայէր նախկին աշակերտին, իր հոգեւոր զաւակին։ Անիկա իր երազածն էր, իր փայփայած տեսիլքը, որ կը յառնէ ահա հայոց ժամանակակից պատմութեան ընդերքէն։ Անիկա այն էր, ինչ որ չէր կրցած ըլլալ ինքը՝ ամբողջութիւնը, լրիւը, կատարեալը, որուն կէսը, անկատարը միայն կրցած էր ըլլալ ինքը՝ վարպետ Արուչի Թոռը։

Ուրախութեան, հպարտութեան արցունքները կ'իջնէին Տէր Խորէնի այտերն ի վար, դողահար կ'իյնային անոր ճերմկած մօրուքին։

Նայիմեան կը շարունակէր նայիլ իր ուսուցչին, նոյն հպարտութեամբ, նոյն անսահման կարօտով։ Բայց անոր աչքերուն մէջ արցունք չկար, քնքոյշ այդ տկարութիւնը անծանօթ էր ժողովուրդի այս պարզ տղուն։

— Նայէ՛, Սաքօ՛, անշուշտ յոգնած ես։

— Յոգնութիւնը ոչինչ տէր հայր, բայց կ'աճապարեմ։ խօսինք, ահա այս անգ, ոտքի վրայ։ Բռնեց ուսուցչին ձեռքը, սեղմեց ուժգին, կարծես կանխել գանձելու համար ապագայ բոլոր ապառիկ կարօտներուն հաշիւը։

— Առ այժմ դուք վտանգուած չէք, պէտք է տեսնել առաջնորդը, այս պարագան յայտնել իրեն։ Բայց անշուշտ ասիկա ժամանակաւոր է։

— Ի հարկէ ժամանակաւոր։

— Իսկ մենք պէտք է օգտագործենք այս առիթը. անհրա-

ժեշտ է ըլլալ ժողովուրդին հետ, քաջալերել ու մանաւանդ թելադրել, որ զէնքերը չյանձնէ։

— Ի հարկէ, ասիկա սկիզբն է տակաւին, վստահ եմ, աւելի դէշ օրեր պիտի գան։

— Այդ դէշ օրերուն համար պէտք է պատրաստուիլ տէր հայր։ Եւ այդ գործը կրնաք կատարել դուք, գուցէ Առաջնորդ Հայր Սուրբը օգնէ ձեզի։

— Աստուծոյ կամքով կը կատարենք, ինչ որ մեր պարտքն է։ Հաւատանք մեր ցեղի առաքինութեան։

Տէր հայրը իր տամկացած աչքերը երկինք ուղղեց, հայցելու համար Աստուծոյ օգնութիւնը՝ տառապեալ հօտին համար։ Քիչ յետոյ, աւելի մեղմ.

— Ինչպէ՞ս են փախստական տղաքը։

— Բոլորն ալ ապահով են ու հանգիստ, Սարեանն ու Մկուչը վանքն են, Առաքելը՝ մեր տունը, իսկ ես, ինչպէս կը տեսնես...

Նայիմեանի աչքերուն բացը թափանցեց Տէր Խորէնի հոգիին, անոր սիրտը տաքցաւ, կրկին հպարտութիւնը փայլեցաւ նայուածքին մէջ։

Վերջ գտաւ յանկարծ այս խօսակցութիւնը։ Սաքօն քաշեց իր ուսուցչին ձեռքը, համբուրեց ջղաձգաբար։ Ասիկա այնքան արագ կատարուեցաւ, որ տէր հայրը ժամանակ չունեցաւ արգիլելու։ Ինքն ալ պագաւ իր յանդուգն աշակերտին ճակատը, դողդոջուն շրթունքներով։

— Յաջողութիւն քեզի, սիրեցեալ զաւակ, Աստուած պահպանէ քեզ բոլոր փորձանքներէն։

— Ցտեսութիւն, տէր հայր։

Իջաւ սանդուխներէն, թեթեւ հովի մը պէս, կորսուեցաւ գիշերուան մէջ։

Տէր Խորէն, պատուհանէն, նայեցաւ իր աշակերտին. բայց անիկա անհետացած էր վաղուց, թէեւ իրեն կը թուէր, որ դեռ կը տեսնէ անոր վստահութեամբ պայծառ աչքերը։

Հեռուն, հայկական թաղամասի ճրագները հատ հատ

կը մարէին, ախրութիւնը, ծանր թեւերով կ'իջնէր։ Թա-
ղամասը կը թմրէր, կը քնանար։

Արթուն էր ինքը, իր մարմնին մէջ դող մը կար, պաղ սարսուռ մը կ'իջնէր ողնածուծէն։ Շրթունքները կը շարժէին անզգալաբար, աղօթքի փշրանքներ կ'իյնային սարսափէն թմրած հայկական թաղամասին վրայ։

Տէր Խորէն քահանան անշարժ կը մնար պատուհանին առջեւ։ Յանկարծ աչքերուն պատկեր մը գծուեցաւ. ինքն էր որ կիսուեցաւ մէկէն, բաժնուեցաւ երկուքի։ Մէկ կող-մը Աստուծոյ պաշտօնեան էր, պատարագիչի զգեստով, սկիհը ձեռքին։ Անդին կեցած էր վարպետ Արուշի թոռը, սպառազէն ու վճռական։ Երկու կէսերը մթութեան մէջ կամաց կամաց մօտեցան իրարու, խառնուեցան։ Ահա ինքն է կրկին, որ կեցած է հեռուն, կիսամութին մէջ՝ անդա-հար աչքերով։

Բ.

Յաջորդ օրը տեղի ունեցաւ Յակոբիկին թաղումը։
Բայց ասիկա սովորական թաղում մը չէր, այլ ժողովրդա-
կան պայթկում մը, մարդոց, հողին ու քարին ընդվզու-
մը բռնութեան ու ոճիրին դէմ։
Անմեղ արիւնը ներկած էր հինաւուրց այս քաղաքի
հայկական թաղամասը։ Եւ այդ արիւնը իջած էր բոլոր հա-
գլխներուն, որպէս ծանր ու դժնդակ բեռ։
Թաղամասի բնակչութիւնը, մեծ ու պզտիկ, հաւաք-
ուած էր հայոց եկեղեցին ու բակը։ Թէեւ օրը կիրակի չէր,
բայց բոլոր խանութները փակուած էին ամբողջութեամբ։
Բոլորը կը զգային, որ փոքրիկ Յակոբիկին հետ կը կատա-
րէին թաղումը անոնց, որոնք արգելափակուած էին մութ
զնդաններու մէջ։ Բոլորը կը զգային, որ այդ անմեղ էա-
կին հետ կը թաղէին անոնք, որոնք երբեք թաղող պիտի
չունենային։
Թաղումին կը նախագահէր Անանիա Ծ. Վարդապետ
Առաջնորդը. հոն էին թաղի ինը քահանաները, դպիրնե-

՛րը, դպրոցական տղաքն ու ուսուցիչները։

Դագաղը դրուած էր սիւնազարդ եկեղեցիին կեդրոնը, առանց կափարիչի։ Փոքրիկը հանդարտ ու յաւիտենական քունով կը հանգչէր այնտեղ, իբրեւ թէ խաղերէ յոգնած֊կը քնանար հրեշտակի մը քունով։ Ոճրագործ գնդակը անցած էր անոր սրտէն, անաղարտ պահելով անոր մանկական դիմագիծը, որուն վրայ մահուան գոյնը կար, ու տրտում ժպիտ մը՝ իր նուրբ շրթունքներուն անկիւնները։ Հագած էր մանկապարտէզի կարմիր գոգնոցը, կուրծքին վրայ զոյգ մը սպիտակ նշանագրերով։

Դագաղին քով կեցած էր իր հայրը՝ Ջուլհակ Խաչերը։ Անոր աչքերուն մէջ արցունք չկար, այլ սարսափելի զայրագին բոց մը, որ կը ժայթքէր այդ ցամքած աչքերուն մէջէն։ Անոր քով կեցած էր Նայիմեանի հայրը, իր պրոնզէ դէմքով։ Դագաղին երկու կողմերը շարուած էին Յակոբիկի փոքրիկ ընկերները. անոնք տխրութեամբ ու սարսափով կը նայէին իրենց ընկերոջ աժգոյն դէմքին։ Անոնցմէ ոմանք դեռ չէին ըմբռներ թէ ինչ կը կատարուէր իրենց շուրջը, ինչու Յակոբիկը տկար է այդքան. այն որ ամէնէն չարն էր իրենց մէջ, ամէնէն քաջը։ Ոմանց ականջին դեռ կը հնչէր Թուրքի հրացանին որոտը։

Հակառակ հնամեայ այս քաղաքի աւանդութեան, որ կ'արգիլէ կիներու մասնակցութիւնը թաղմանական թափօրներուն, հոս ու հոն կը նշմարուէին երիտասարդ աղջիկներ, գործաւորուհիի իրենց անարիւն, դողացող շրթունքներով, կը տեսնուէին կիներ, իրենց սեւ կամ մթագոյն լաչակներով։ Եւ յետոյ դպրոցի ուսուցչուհիները, բոլորը։

Ոչ ոք դիտողութիւն ըրաւ աւանդութեան այս ոտնակոխումին, ոչ ոք նկատեց։ Եւ երբ Անանիա Ծ. Վարդապետ կարդաց վերջին աղօթքը, կիները սկսան բարձրաձայն հեկեկանք մը, որ մինչեւ այդ օրը չլսուած տարօրինակ, անմարդկային ողբ մըն էր, դարերու խորքէն ե-

կած հուշաքական սուգ մը, որ այդ օրը, հնամենայ այդ քաղաքի եկեղեցիին մէջ կը տարածուէր, կը զարնուէր սրբացած մամարներուն, կը դառնար լաց ու եղերական հեկեկանք։

Բայց Ջուլհակ Խաչերը դարձեալ չլացուց, աչքերուն արցունք չերեւցաւ, երբ դպրոցի բարձրագոյն կարգի տղաքը ուսամբարձ վերցուցին այս փոքրիկ դագաղը և մեռելական հսկայ թափորը ուղղուեցաւ դէպի հայոց գերեզմանատուն «Աշխարհ Ամենայն»ի երգերուն ու դողահար կըշռոյթին տակ։

Թաղման զանգը կը ղօղանջէր, կ՚իյնար հոգիներուն վրայ որպէս երկնային մեղեդի, որպէս աստուածային հեռաւոր կանչ։

Թափորը բարձրացաւ արեւմտեան բլուրը։ Անկէ վար ճամբան կ՚անցնէր պարտէզներուն մէջէն, հասնելու համար հայոց վանքին հիւսիսային բլուրը, որ գերեզմանատունն էր այս քաղաքին։

Փոքրիկ Գէորգը յոգնած բռնեց իր ընկերոջ՝ Աղաճանի ձեռքէն։

— Խե՛ղճ Յակոբիկ, կը մրմնջէին անոր նուրբ շրթունքները, ինչո՞ւ մեռաւ, գարունը նոր սկսաւ, տես որքա՛ն ծաղիկներ կան հոս։

— Գէորգ, գիտե՞ս, որքան չար էր ան։

— Հապա չե՞մ գիտեր, միշտ վէգերս կը յափշտակէր, մինչեւ որ շաքար չբերէի իրեն, չէր տար։

— Իմ ալ վրաս կը հեծնէր, մազերս կը քաշէր։

— Թող վերադառնայ, թող գայ կրկին, բոլոր վէգերս իրեն կու տամ, բոլորը՝

— Ես ալ կանուխ կ՚առնեմ ու կը տանիմ մինչեւ... հայոց մեծ գիւղը՝

Ու երկու փոքրիկներուն աչքերը արցունքով լեցուեցան։ Աղաճանը առաջ անցաւ, կ՚ուզէր կրկին տեսնել Յակոբիկը. Գէորգ քաշեց անոր ձեռքէն։

— Սպասէ՛, հասանք։

Թաղմանական թափօրը կանգ առաւ հայոց գերեզմանատունը։ Եկեղեցիի զանգակին տխուր ղօղանջը կը հասնէր մինչեւ հոս, կը մնար աղօթքի թախծոտ շեշտերուն, ու կտոր-կտոր կը հեռանար, կը կորսուէր հեռաւոր տարածութեան մէջ։

Անանիա Ծ. Վարդապետ, բեկբեկուն ձայնով կատարեց Թաղման կարգը տարաբախտ Յակոբիկին։ Եւ երբ փոքրիկ զոհին մարմինը, խունկի կապոյտ գալարներուն մէջէն իջեցուցին սեւ փոսին մէջ, ահեղ, անօրինակ մռնչիւն մը լսուեցաւ։

Զուլհակ Խաչերի պարտասուն մարմինը ինկաւ հայր Նայիմեանի գրկին մէջ։

Ու քիչ վերջ բարձրացաւ նոյն տարօրինակ, անմարդկային հեկեկանքը կիներուն. կու լային ոչ միայն Յակոբիկին համար այլ զնտաններուն մէջ տառապողներուն, բոլոր անոնց համար, որոնք պիտի մնային անտէր ու անթաղ։

Երիտասարդ տղոց աչքերուն մէջ ատելութիւն կար ու զայրոյթ, անոնց ձեռքերը տակաւ պրկուեցան, դարձան բռունցք՝ սպառնական ու կատաղի։

Գարնան պայծառ արեւը, ականատես վկան եղաւ այս հսկայական ու մոլեգին թափօրին. դիտեց արեւահար ու վճռական դէմքերը աշխատաւոր բազմութեան, տեսաւ սեղմուած բռունցքները և ապա կամաց կամաց հեռացաւ, կորսուեցաւ բլուրներու ետին։

Գիշեր՝ ջինջ, աստղածորան։

Հայոց վանքի մօտիկ բլուրներէն երեք ստուերներ կը յառաջանան, կ'իջնեն վար ու կը կենան գերեզմանատան արեւմտեան պատին քով։

Լուսնի լոյսին տակ անոնց զէնքերը կը փայլին, կը խաղան։ Անոնց դէմքերը յստակ են ու պայծառ, ինչպէս իրենց հայեացքը՝ բացուած անխախտ որոշումի մը վճռականութեամբ։

Եւ ահա շարժում մը պատէն վեր. մէկ, երկու, երեք, յետոյ ոստում մը։ Ու երեք մարդիկը արդէն գերեզմանատուն հասան։

Կեցան Յակոբիկի թարմ հողակոյտին առջեւ, տխուր ու երկիւղած։ Լռութիւնն է հիմա, որ կը թագաւորէ մեռելներուն այս տունին մէջ։ Անիկա կը պատմէ ահաւոր բաներ, անարձագանգ կ՚երգէ բոլոր մեռածներուն համար։

Ո՞վ կրնայ հասկնալ այդ ահասարսուռ լեզուն, ո՞վ կրնայ ըմբռնել լռութեան գաղտնիքը։

Երեք ստուերները վերադարձան։ Անոնք կատարեցին իրենց պարտականութիւնը. կարճ աղօթք մը ու բուռ մը հող տարաբաղդ զոհին թարմ հողակոյտին վրայ։ Անոնք անցան իրենց եկած ճամբով, բարձրացան բլուրը ու արեւմտեան կողմէն մտան հայոց վանքը։

Մեռելները մինակ են դարձեալ, այս ընդարձակ, մահասարսուռ տունին մէջ։ Մինակ է փոքրիկ Յակոբիկը՝ իր խոշոր վէրքին հետ. ճիշդ այս լուսնկային պէս, որ կը փայլի ահա, ցուրտ հողին նման։

Գ.

Այդ գիշեր կեդրոնական բանտը կը հեւար, կը տքար, վիրաւոր անասունի մը պէս։

Իրիկուան դէմ ծեծի տակ մեռած էր ուսուցիչ Յարութիւնը։ Լուրը պտըտած էր խուցէ խուց, այցելած բոլոր բանտարկեալները ու անդրադարձած էր անոնց աչքերուն մէջ։

Ու հիմա գիշեր էր, թրքական բանտի զարհուրելի գիշերը։

Բանտին աջակողմը, խոնաւ խուցի մը մէջ, դէմ դիմաց նստած էին երկու հոգի.— Նայիմեան Աբրահամը և զինագործ Սահակը: Բարիւղի լամբը աղօտ լոյս մը կը ձգէր այս թուխ ու տանջահար դէմքերուն վրայ:

Լուռ էին երկուքն ալ, ինչ հարկ խօսելու, անոնց աչքերը ամէն բան կ'ըսէին. այդ խոր, տրտում աչքերը դարերու խորհուրդը ունէին իրենց մէջ: Հայոց արիւնոտ այլ դիւցազնական պատմութիւնը կը կարդացուէր այնտեղ, էջ առ էջ, տող առ տող:

Նոյն սերունդի մարդիկ էին անոնք, ճակատագրի ու գաղափարի հարազատ ընկերներ:

Սաքոյի մեծ եղբայրը փորձեց գլանիկ մը փաթթել, չյաջողեցաւ: Ձեռքերը անընդունակ էին ո՛եւէ գործի: Նայեցաւ իր ընկերոջ, բայց անոր մատներուն վրայ եղունգ մնացած չէր, արիւնը կը հոսէր տակաւին ու կը ներկէր բանտային խուցի խոնաւ յատակը:

— Է՛հ, կարելի է նաեւ չծխել, շշնչեցին իր շրթունքները:

Զինագործը դառնօրէն ժպտեցաւ:

Յանկարծ շշուկ մը: Երկու ընկերները իրարու նայեցան ու յետոյ լուսամուտին:

— Առտուն պիտի տանին ձեզ՝ գուցէ անվերադարձ:

Երկու ընկերները կրկին նայեցան իրարու: Խաղաղութիւն մը իջաւ իրենց դէմքին. զինագործը հանդարտօրէն գլուխը կախեց, իսկ Նայիմեան, մեծ եղբայրը, ըսաւ մեղմօրէն.

— Կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի:

— Վաղը, մենք պիտի սպասենք քաղաքէն դուրս, մեծ ճամբուն վրայ, ազատելու համար բոլոր բանտարկեալները:

Զինագործը յանկարծ վերցուց վայրահակ ծնօտը:

— Իսկ յետո՞յ, ի՞նչ կ'ըլլայ ժողովուրդին վիճակը։

— Այն, ինչ որ պիտի ըլլայ արդէն։

— Ո՛չ, Սաքօ՛,— խօսեցաւ Աբրահամ Նայիմեան,— ատիկա կ'ըլլայ եսասիրութիւն։ Այս անգամուան հերթական զոհերն ալ մենք կ'ըլլանք և ժողովուրդը կ'անցընէ դառնութեան այս բաժակն ալ։

Հեռուէն լսուեցաւ հայկական եղանակի մը սուլը, լուսամուտին ստուերը արագ նետուեցաւ վար։ Կրկին լռութիւն։ Լամբարին իւղը սպառած էր արդէն, պատրոյգն էր, որ կը լուսաւորէր մահուան այս գարշահոտ զնտանը։

Զինագործը ոտքի ելաւ, փորձեց ոտքերը շարժել, այնքան ծանր էին անոնք. յառաջացաւ կամաց։ Նայիմեան, մեծ եղբայրը, կը հետեւէր անոր շարժումներուն։ Անոր աչքին կը պատկերանար հին Սահակը, առոյգ, խիզախ, յաղթանդամ երիտասարդը։ Անիկա կը տեսնէր զինագործը՝ իր խանութին մէջ, որ իւրաքանչիւր յաճախորդի յարմար կատակ մը ունէր, իւրաքանչիւր այցելուի գեղեցիկ սրամտութիւն մը։ Հիմա...

Զինագործը ետ դարձաւ, նստեցաւ իր նախկին տեղը։

— Կը լսե՞ս դեղագործին ձայնը, կը կռուի հարցաքննիչ սպային հետ։

Նայիմեան, մեծ եղբայրը, մօտեցաւ դրան։ Ծեծի, պոռչտուքի և կռուի ձայներ կը լսուէին դուրսէն։ Ձայները հետզհետէ բարձրացան, կանչ, նախատինք ու հայհոյութիւն կը յաջորդէին իրարու, դեղագործն էր որ իր զայրոյթը կը թափէր ոճրագործ կառավարութեան վրայ։

Հրացանի մը խուլ որոտը սարսեց այս դժոխային տունի բոլոր խուցերը, տիրեց խոր լռութիւն։

— Գնաց նաեւ դեղագործը,— հառաչեց Նայիմեան, մեծ եղբայրը։

— Կարգը հասաւ մեզի,— հանդարտօրէն արտասանեց զինագործը ու կրկին ելաւ ոտքի։

Յանկարծ դառն ժպիտ մը գծագրուեցաւ անոր արե-

ւահար դէմքին վրայ, ժպիտ մը, որ շուտով մեծցաւ, դարձաւ ծիծաղ։ Բարձր ու անբնական ծիծաղեցաւ զինագործը՝ կեցած բանտային այս խուցին մէջ, գլուխը առաստաղին ու ոտքերը խոնաւ յատակին։ Նայեցաւ քաշուած եղունգներուն, որոնցմէ մութ կարմիր արիւն կը հոսէր տակաւին. կրկին ծիծաղեցաւ, անբնական, անմարդկային ծիծաղով։

Աբրահամ Նայիմեան կը նայէր իր ընկերոջ խոշոր աչքերուն, որոնց մէջ անսովոր բոց մը կը կայծկլտար։ Միւսը՝ նորէն ծիծաղեցաւ, ու ակռաներուն մէջէն.

— Եղկելի յիմարնե՛ր, ձեր չարչարանքները անզօր կը մնան այս տղոց հաւատքին դէմ...

Գիշերը կը յառաջանար, մօտիկ խուցերէն մերթ ընդ մերթ զսպուած հառաչանքի բեկորներ կ՚իյնային ներս, կը պայթէին երկու բանտարկեալներու դէմքերուն վրայ ու հոն կը դառնային բողոքի արտայայտութիւն։

— Այս յիմարները կը կարծեն որ չարչարելով պիտի կրնան գաղտնիքներ կորզել...

Զինագործը ոտքի էր տակաւին, կիսամութին մէջ կ՚երթեւեկէր, կը խօսէր քէնով։ Նայիմեան, մեծ եղբայրը, նստած՝ նախկին տեղը, փայտի պատահական կտորով մը կը խաղար հողին հետ։

Կէս գիշերը վաղուց անցած էր, երբ խցիկին դուռը բացուեցաւ կռնակին վրայ.

— Նայիմեան Աբրահա՛մ։

Զինագործը ցնցուեցաւ իր ընկերոջ փոխարէն, նայեցաւ անոր տխրութեամբ։ Մինչդեռ ան, խաղաղօրէն ձգեց ձեռքի փայտը, ոտքի ելաւ, յառաջացաւ դէպի դուռը։ Անիկա կ՚երթար «Զարչարանքի սենեակը», կ՚երթար քաւելու հայ ըլլալու ոճիրը։

Զինագործը կրկին դարձաւ դէպի իր ճակատագրի ընկերը, բայց չկրցաւ տեսնել զայն։ Անիկա արդէն հեռա-

ցած էր, կոպտութեամբ գոցուած էր դուռը ու կղպուած։

Հին կատակաբանը քարացած կեցաւ, աչքերը երկաթեայ դուռին։ Վայրկեանին անոր դէմքին արտայայտութիւնը կրկին փոխուեցաւ, աչքերը կատաղութեամբ բացուեցան, ջիղերը պրկուեցան ու յանկարծ, անմարդկային մռնչիւն մը, զարհուրելի ռումբի մը նման պայթեցաւ այս խոնաւ կիսամութին մէջ։ Մռնչիւնը ծակեց պատերը, անցաւ բոլոր խուցերը ու կախուած մնաց մահուան այս ահաւոր բնակարանին վրայ։

Ջինագործը, ինքն ալ զարհուրեցաւ այդ տարօրինակ ձայնէն, նայեցաւ շուրջը, ի՞նչ էր արդեօք թէ ուրիշ մը, կամ ուրիշներ, որոնք մոլեգնաբար կը մռնչէին իր հոգիին մէջէն։ կեցաւ։ Անսովոր սարսուռ մը պատեց իր մարմինը. կը դողար՝ ինչպէս սանձարձակ փոթորիկներու առջեւ ճղակոտոր ծառ մը։

Ջինագործը մեղքցաւ իր վրան, ուրեմն այդքան տկար է ինք, այդքան ճղճիմ, աննշան է մարդ-արարածը, որ կը դողդղայ մահուան առջեւ։

— Ո՛չ, ո՛չ։ կրկին մռնչեց ակռաներուն մէջէն, նստաւ յատակի փսիաթին վրան, աչքերը յառեց դիմացի պատին, ուրկէ ճպուռի մը միօրինակ երգը կուգար, կը զարնուէր իր երեւակայութեան։

Ճպուռին ձանձրալի երգը թմրեցուց ջիղերը։ Կը մրափէ՞ր, բայց ո՛չ, արթուն էր, պարզ, յստակ աչքերով կը տեսնէր իր զաւակները. մեծը՝ Գեղամը, իրեն պէս յաղթանդամ, իրեն պէս հպարտ. երկրորդը՝ Վահէն, լուռ, մտածկոտ ու տխուր, հայու, խորունկ, յստակ աչքերով. միւսը՝ Սիրանը, նուրբ, քնքոյշ՝ նման մօրը։

Ճպուռին երգը կը շարունակուէր միօրինակ ու տաղտկալի։

Կը քնանա՞ր արդեօք. բայց ո՛չ։ Ահա Արփիկը պճլտուն աչքերով։ Անիկա փակած մանրիկ ձեռքերով, մօրը կուրծքին՝ ագահօրէն կը ծծէ մայրական կաթը։

— Հերի՛ք է, անկուշտ, հերիք է։

Ի՞նչը, ճպուռին տաղտկալի ե՞րգը...

Բայց կեցի՛ր, ի՞նչ է այս միւս ձայնը։ Նոյեմբեան Աբրահամն է, չարչարանքի սենեակէն կը պոռայ, կը մռընչէ վիրաւոր առիւծի մը պէս։

Զինագործը կը ցնցուի ուժգին, կը մռնչէ ինքն ալ։ Բայց յանկարծ արտայայտութիւնը կը փոխուի. կը կենայ ոտքի, կը ծիծաղի տարօրինակ, անմարդկային ծիծաղով։

Ձեռքը կը մխրճէ ծոցը, շապիկի ներքին մասին վրայ հաստատուած գաղտնի գրպանէ մը կը հանէ դանակի սուր շեղբը։ Պաղ երկաթը կրկին ուժեղ ցնցում կու տայ մարմնին. աչքերը կը դառնան, քիչ մը շիլ, քիչ մը ծուռ։ Կը վառին, կը փայլատակին։

Բարձր ու լիաթոք ծիծաղը կը հանդարտեցնէ ջիղերը, կը նստի թաց, բորբոսած խսիրին վրայ։

Երկաթի պաղ կտորը ձեռքին մէջն է հիմա, կը դարձընէ, կը նայի։ Եւ ահա շարժում մը արագ, շատ թեթեւ։ Ձախ թեւին երակը կտրուած է, արիւնը կը հոսի հանդարտ։ Արիւնոտ շեղբը ինկած է խսիրու յատակին։

Ճպուռին ձայնը տաղտկալի չէ հիմա. անիկա մանկական անուշ օրօր մըն է, որ կը գգուէ իր յոգնած երեւակայութիւնը...

Հիմա հեշտ ու հաճելի թմրութիւն մը կայ իր վրան։ Կու գայ հարսանեկան թափօր մը, ինքն է ու իր կինը։ Կ՚անցնին հիացական աչքերու առջեւէն, կանգ կ՚առնեն եկեղեցիի աւագ խորանին քով...

Բայց դիտէ՞ք, ուրախութիւնը յանկարծ սուգի կը փոխուի։ Երեք օր վերջ մեծ ջարդը կը սկսի, հազարաւորներ կ՚իյնան, բոցը երկինք կը բարձրանայ. ո՞վ է ան, որ մոլեգնած ամբոխին դէմ կեցած, կատաղօրէն կը կռուի... ինքն է, զինագործ Սահակը։

Ի՞նչ գեղեցիկ է ճպուռին երգը... Բուն ունի ինք հիմա. քանի օր է չէ կրցած քնանալ: Բանի՞... կեցէ՛ք, պիտի համրէ... Պիտի համրէ՞. ի՞նչը: Այո՛, չորս զաւակ ունի ինքը, երկու ըմբոստ տղաներ և երկու աղջիկ, քաղցր ու տրտում նայուածքով: Հապա այն միւսնե՞րը... Է՛հ, այն երկու տղաքը գացած են վաղուց... Ու ինք կ՚աճապարէ հիմա, կ՚ուզէ անոնց հասնիլ...

. . . .

Երբ Նայիմեան, մեծ եղբայրը, ներս հրեցին խուցէն, սարսափահար կանգ առաւ: Զինագործը ինկած էր իր արեան չեղջակոյտին մէջ: Մոռցաւ չարչարանքները, մօտեցաւ, անոր երկու ձեռքերը խաչաձեւ դրաւ կուրծքին վրայ: Ապա՝ նստաւ ընկերոջը քով: Անոր ճակատը պայծառ էր, նայուածքը՝ խօսուն. կարծես կ՚ուզէր խօսիլ, պատմել. այնքան շատ բան կար պատմելիք: Բայց շըրթունքները փակած էին իրարու այնքան ամուր, որքան բանտի երկաթեայ այս վիթխարի դուռը:

Նայիմեան, մեծ եղբայրը, ապառաժէ այդ մարդը, հետզհետէ սկսաւ ակարանալ, աչքերը թրջուեցան ու արցունքի երկու խոշոր կաթիլներ իջան իր ընկերոջ սառած դէմքին վրայ:

Լամբարի աղօտ լոյսը վերջնականապէս սպառեցաւ: Հիմա զնտանը մութ է բոլորովին, ահարկու խաւար, Աբրահամ Նայիմեանի հոգիին պէս, որ կը սպասէ մահուան: Անիկա իր հաշիւը վերջացուցած է կեանքին հետ, գացած է հաշուեմատեանը՝ ելքի և մուտքի ամարներով: Պատրաստ է մեկնելու:

Երկար չտեւեց սպասումի դժնդակ ժամը, վասնզի քիչ վերջը, առաւօտեան մթնշաղին, բոլոր բանտարկեալները շըղթայակապ առաջնորդեցին անյայտ ուղղութեամբ:

Նայիմեան, մեծ եղբայրը, գնաց մահուան ընդառաջ, որպէսզի ապրին միւսները, անոնք, որ տակաւին արեւին լոյսը կը ծծեն: Արեւածագէն առաջ անոր մարմինը

միացաւ ցուրտ հողին, իսկ հոգին՝ յաւիտենականութեան։

* * *

Արեւին հետ Առաջնորդ Հայր Սուրբը կանչուեցաւ բանտային վարչութեան կողմէ։ Անոր յանձնուեցան արիւնոտ դիակները ուսուցիչ Յարութիւնեանին, դեղագործին եւ զինագործ Սահակին։ Բացատրութիւն չկար։ Անոնք մեռած էին կամ սպաննուած, միեւնոյնն է։ Անոնք տէրութեան դէմ դաւաճաններ էին եւ ատոր համար ալ դադրած էին ապրելէ։ Այսքան։

— Այդպէս է, մուֆթեան էֆէնտի՛, այդպէս է,— կ՚ըսէր բանտապետի ցանոտ ու դաժան դէմքը, երբ Անանիա Ծ. Վարդապետ կը յամենար բանտի դրասենեակին մէջ։

Բանտային վարչութիւնը ժլատ է իր բացատրութեան մէջ, բայց արիւնոտ դիակները արդէն ամէն ինչ կ՚ըսէին. անոնք կը պատմէին չարչարանքի այն տեսակները, որոնց ենթարկուած էին։

— Հապա միւսնե՞րը...

Հայր Սուրբը դուռին առջեւ նոյն տեղն էր կրկին՝ աչքերը բանտապետի դէմքին։

Միւսնե՞րը, ղրկուած են արդէն։ Ո՞ւր։ Դեռ կը համարձակի՞ հարցնել.. Ղրկուած են հոն՝ ուր որ յարմար է իրենց համար, ուր որ փափաքած է պետութիւնը։ Ո՞ւր։ Դժոխք։

Բանտապետը ձեռքի մտրակով զարկաւ դրասեղանին։ Ներս մտան դուռին առջեւ սպասող պահակները. քաշելով դուրս բերին այս անհաւատ կրօնաւորը, որ դեռ կը չարունակէր նայիլ բանտապետի դէմքին։

Առաջնորդ Հայր Սուրբը դուռին առջեւ ինկաւ յանկարծ. չէր կրնար քալել։ Գլխուն մէջ խուժան մը կը պոռար, կը բառաչէր մորթուող եզան մը պէս, աչքերուն առջեւէն կ՚անցնէին տարաբախտ զոհերը, կը պեղէին իր հոգին։

— Հա՛յր Սուրբ, ինչո՞ւ կը լքես ժողովուրդդ, ինչո՞ւ կը մոռնաս Աստուծոյ պատուէրը։

Բայց ինքը, ո՞ւր է ինքը։ Անանիա Ծ. Վարդապետը գոյութիւն չունի, ան լուծուած է անորոշութեան մէջ, իսկ հոս, բանտապետի դրան առջեւ ինկողը սովորական մարմին մըն է, անպէտք մարդու մը, նոյնքան անպէտք դիակը...

— Վարդապե՛տ, մոռցա՞ր Աւետարանը՝ «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»:

Ո՞ւր է իր հօտը. ճամբաներու երկայնքին արիւնոտ գիծ մը, Հայկական Բարձրաւանդակէն մինչեւ հնամեայ այս քաղաքը, իսկ անկէ անդին կ'երկարին արտաքսման անապատները, ծանր, խեղդող մղձաւանջի մը նման։

— Վարդապե՛տ, ուխտած էիր քու հօտիդ հետ ըլլալ, ո՞ւր է քու ուխտդ...

Բայց ինքը միշտ իր հօտին հետ եղած է. երէկ գիշեր հոն էր, խանին անկիւնը, երբ հասաւ կարաւանը։ Հոն էր ինքը մինչեւ կէս գիշեր, բոկոտն, մերկ ու սովալլուկ այդ բազմութեան մէջ։ Անոնք դարձած էին մարդանման գազաններ, յարձակեցան իր վրան, բռնեցին իր քղանցքներէն։ Անոնց շրթունքները անհասկնալի բառեր կը մրմնջէին անհասկնալի վանկեր։ Ոչինչ հասկցաւ ինքը, ոչինչ...

Բայց այս մէ՛կը, այս մէ՛կը... զարհուրելի է։ Անիկա մարդ չէր, թերեւս ոգի մը, սովը գուցէ եւ կամ տառապանքը։ Եկաւ փաթթուեցաւ իրեն.

— Ո՞ւր են զաւակներս, Հա՛յր Սուրբ, ո՞ւր են եօթը կորիճ տղաներս, գնա՛, գտիր անոնց բզկտուած մարմինները, «հոգւոց» մը ըսէ անոնց վրայ, որ հողը թեթեւ գայ...

Հապա մի՞ւսը, ոսկրացած պառաւը.

— Ո՞ւր է Աստուածդ, վարդապե՛տ, ո՞ւր է քու քարոզած Աստուածդ, չտեսա՞ւ թէ ինչպէս սրբապղծեցին եկե-

ղեցիները, որոնց կամարներուն տակ դարերով աղօթած ենք...

Իրա՞ւ, ո՞ւր է Աստուած՝ ամենակալ ու բարի։ Ո՞ւր է ինքը՝ Անանիա Ծ. Վարդապետը, Քրիստոսի պաշտօնեան, ժողովուրդին առաջնորդը։ Ինքը, բանտապետի դրան առջեւ։ Ո՞վքեր են անոնք.

— Գացէ՛ք, կորսուեցէ՛ք, անհաւատներ, Աստուծոյ տաճարը պղծող ամբարիշտներ։

— Ի՞նչ կ'ուզեն իրմէն, ինչո՞ւ կեցած են այստեղ։ Ինքը իր հօտին հետ պիտի ըլլայ։ Պիտի երթայ անոնց հետ։ Ո՞ւր։

Բոլորն ալ կիներ են ու փոքրիկներ, մինակ, անոք ու անօգնական։ Ինքը, Անանիա Ծ. Վարդապետն է, քաջ հովիւ... Բայց ինչո՞ւ չկրնար շարժիլ, այս ինչ ուժ է, որ բռնած է զինքը, կաշկանդած է ու թոյլ չի տար, որ ոտքի կենայ, յառաջանայ, անցնի հօտին գլուխը։ Վերը, հայկական թաղամասին մէջ, դեռ կարիճ տղաներ կան...

— Հա՛յր Խորէն, լուր տուր տղոց. թող գան հաւաքուին։ Ճիշդ է ինչ որ կ'ըսէին իրենք...

— Վարդապե՛տ, վարդապե՛տ, մի՛ լքեր ժողովուրդդ. գնա՛, անոնք կը սպասեն քեզի...

Արիւնոտ դիակները, երեքն ալ միասին կը խօսին, կը նային իրեն տրտում, աղաչաւոր աչքերով։ Միւսները, անոնք, որ առտուան արեւէն առաջ անէացան, միացան անհունութեան, ու հիմա, իրենց ջախջախուած գանկերով կը մօտենան իրեն.

— Հա՛յր Սուրբ, մի մոռնար Աստուծոյ պատուէրը, բոլորը քեզի կը նային...

Հապա ասո՞նք։ Կեցի՛ր, ասոնք շատ են, անհամար կիներ ու փոքրիկներ, կու գան հեռուներէն, մերկ ու այսահար։ Կու գան, կը կենան ու կ'ըսեն.

— Վարդապե՛տ, անոնք անթաղ մնացին, առանց խունկի ու աղօթքի...

Ալ բաւական է, պիտի ելլէ․ շարժում մը կը գծէ օդին մէջ, որ խաչի կը նմանի․ կը նայի հեռուն։ Բայց աչքերը այլեւս իրենը չեն․ անոնց մէջ արիւնոտ դիակներ կան, ջախջախուած գանկեր, խուճապահար փախչող բազմութիւններ։

Ո՞ւր է իր հօտը, ո՞ւր է ի՛նքը, Անանիա Ծ. Վարդապետը, Քրիստոսի պաշտօնեան, ժողովուրդին առաջնորդը։

Անիկա խարխուլ մըն է հիմա՝ լուծուած անիմանալիին մէջ։

Դ.

Իրիկունը, հայոց վանքի պատերուն տակ, իրարմէ որոշ հեռաւորութեան վրայ, նստած էին երեք մարդիկ։ Հեռուէն անոնք մուրացկաններ պիտի կարծէր կամ հեռաւոր երկիրներէ եկող գաղթականներ՝ յոգնած ու անսուաղ ինկած հոն, սպասելով փրկարար մահուան, որ կ՚ուշանար։

Անոնցմէ մէկը, կեդրոնական դրան մօտ նստողը Գէլօն էր, վանահօր հաւատարիմ ծառան։ Անիկա Սաքօ Նալիմեանին՝ իր տուած խոստումը ամբողջովին չկրցաւ կատարել․ բայց ի՛նչ վնաս, ինքը, իր պարտականութեան գըլուխն էր կրկին, ինքը նստած է հոս։ Ո՞վ կը համարձակի մօտենալ վանքին, երբ Գէլօն ներկայ է։ Իսկ խմե՞լը, բայց շատ խմած չէ ինքը, քիչ մը միայն, այնպէս, մոռնալու համար իր հոգերը։ Բոլորովին արթուն է, աչքերը յստակ են, հեռուէն երեւցող ամէնէն փոքր շարժումն անգամ կրնայ նկատել։ Ահա տեսէ՛ք, դիմացէն, ծառերո-տակէն երկու ստուերներ կը շարժին, կը մօտենան։

Ոտքի ցատկեց Պէքեարը, շօշափեց գօտիին մէջ խըրուած դաշոյնը։ Թող գան։

Գէլօն շատ կը փափաքէր, որ կասկածելի մարդ մը երեւայ․ կ՚ուզէր բոլորին ցուցնել թէ՝ ով է Պէքեարը․

խմած ըլլայ կամ ոչ։ Բիչ առաջ Մարգար վարժապետը հազիւ ազատեցաւ ձեռքէն. ա՛խ, եթէ անոր հետ չըլլար Ինկիլիզենց Մխսին...

Գիտէ՞ք, այս եկողներէն մէկը Մկուչին կը նմանի. բայց անիկա դեռ քիչ առաջ հոս էր, իր հայրենակից պարոնին հետ կեցած էր վանքին բակը։ Ե՞րբ գնաց։

— Ծի՛ն է այս ազան, ճի՛ն։

Հապա ո՞վ է անոր հետ եղող բարձրահասակ մարդը, որ կը շարժի բարտիի մը նման։

— Բարեւ Գէվօ՛։

— Աստծու բարին Մկուչ։ կեցի՛ր, ո՞վ է ընկերդ. օտարական չըլլայ։

Մկուչը խնդաց, Պէքեարը մօտեցաւ «բարտի»ին, աչքերը քթթեց։ Լուսնկային լոյսով ճանչցաւ դիմացինը, ու ետ ետ երթալով.

— Առաքել, դո՞ւն ես, բայց չէ՞ որ սպաննուած էիր դուն։

— Յարութիւն առի,— հնչեց Առաքելի թաւ ձայնը։

— Մենք ալ հայ-քրիստոնեայ չե՞նք, Գէվօ՛։

Բայց Գէվոյի աչքերը սկսած էին թրջուիլ. լաւագոյն համարեց չխօսիլ: Դարձեալ գինովի տեղ պիտի դնէին զինքը:

Ներսը՝ վանքի պարսպապատ բակին մէջ, հետզհետէ կը հաւաքուէին ժողովականները։ Դեռ ժամանակ կար։ Անոնք երկու-երկու, երեք-երեք կ'երթեւեկէին ծառերուն տակ, կը խօսակցէին ցած ձայնով։

Խումբ մը երիտասարդներ շրջապատած էին Առաքելը, սոսկումով կ'ունկնդրէին անոր պատմածը։ Բայց Առաքելը լաւ պատմող չէր, բառերը դժուարութեամբ դուրս կու գային, անոր հաստ շրթունքներէն. քովի երիտասարդներէն ոմանք կը լրացնէին իր կիսկատար նախադասութիւնները։ Առաքելը կը նայէր զարմանքով։ Այդ բոլորը

ուրկէ՞ գիտէին այդ տղաքը. չէ՞ որ ինքը միակ վերապրողն էր «Արեան Ջոկի» անհուար նախճիրէն։

Ասոնց քով կամացուկ մը եկած կեցած էր Մարգար վարժապետը։ Անիկա ուշադրութեամբ կը հետեւէր Առաքելի պարզ ու անխնամ բառերուն, աչքերու քթթումին հետ ականջները կը սրէր և մերթ ընդ մերթ գողունի կը նայէր մինչև Վարդանեանին, որ քիչ անդին, նոճիի մը տակ կեցած կը խօսակցէր Տէր Խորէնին հետ։ Որքան կ'ուզէր մօտիկ ըլլալ անոնց խօսակցութիւնը։ Մեխթարին հետ իրենց կատարած դաւադիր աշխատանքէն վերջ ամիսներ անցան, բայց դեռ քաղաքը չիմացաւ Սարեանին ու ըմինչև Վարդանեանին կաւը։ Ջկռուեցա՞ն արդեօք, դարձեալ բարեկամնե՞ր են իրարու... Բայց ո՛չ, անկարելի է, անըմնական, կ'եզրակացնէր վարժապետը։

Սարեան վերն էր, երկրորդ յարկի պատուհանին առջեւ նստած՝ կը դիտէր Թրքական հարաւային թաղը։ Հայկական թաղամասը չէր երեւար, անիկա ծածկուած էր քաղաքի արեւելեան բլուրով։ Անոր միտքը դարձեալ հեռուներն էր, բարձրաբերձ լեռներուն վրայ, իր հայրենի տունը։ Հրդեհ կար այնտեղ, կարմիր ու լափլիզող, որ արագօրէն կը տարածուէր, կ'ընդարձակուէր։

Երիտասարդը համայնակուլ հրդեհին մէջ կը տեսնէր կորաքամակ պառաւ մը, իր մայրը։ Անոր արցունքը չորցած է վաղուց, իր երակներու արիւնին պէս, կեցած է ամուր, փաթթուած հայրենական տան հնօրեայ սիւնին։ Տակաւ անոր անարիւն շրթունքները կ'երերան, կը շարժին. երիտասարդը վերջին անգամ կը լսէ իր անունը՝ աղօթքի մը պէս մաքուր ու խոր։

— Վիգէ՛ն։

Սաքօ Նայիմեանն է Տէր Խորէնին հետ։ Պատկերը կ'անհետի. երիտասարդը ոտքի է արդէն։

— Ժամը ինն է, սկսի՞նք արդեօք։

— Անշուշտ։ Նկատի ունեցէ՛ք, որ այս մարդիկը փի-

չերով իրենց տուները պիտի վերադառնան։

— Այդ մասին պէտք եղած կարգադրութիւնը ըրած ենք արդէն։

— Բացականեր կա՞ն։

— Երեք հոգի, Մուխթարը, Տէր Սիմօնը և Յակոբճան աղան։

— Երեւի պիտի չգան, ուրեմն սկսինք։

— Սկսինք։ Կրկնեցին երեքն ալ ու իջան առաջին յարկի վրայ, վանքի սեղանատունը, որ կողմնակի անկիւն մը գտնուելով ո՛չ մէկ ձեւով ուշադրութիւն կը գրաւէր։

Շուտով ներս անցան բոլորը, նստան վանքի տախտակեայ ցածլիկ նստարաններուն վրայ։

Լուռ էին ամէնքը։ Ստուերոտած դէմքերով այդ քըսանչորս մարդիկը հրաշքի չէին սպասեր անշուշտ, կը զգային բոլորն ալ, որ հայոց պատմութիւնը կը տրոփէր իրենց հոգիին մէջ, իրենց երակներէն կ'անցնէր դարերու արիւնը։

Վանահայրը քանի մը դողդոջուն բառերով բացաւ հաւաքոյթը, բացատրեց օրուան ծանր կացութիւնը։ Հայոց արիւնոտ պատմութիւնն էր, որ կը կրկնուէր։

Հայր Սուրբին դիմացը, առաջին նստարանին վրայ, նստած էր Ջուլհակ Խաչերը· աչքերը ինկած էին դիմացի խաչելութեան նկարին վրայ, ակռաները ամուր խըրած էր վարի շրթունքներուն։ Մարմինը կը դողար ատելութեան և վրէժի տաք սարսուռներով։

— ... Սիրելի՛ք, Առաջնորդ Հայր Սուրբը ո՛չ եւս է, չկան 205 բանտարկեալները։ Անոնք գիտակցօրէն մահուան գացին, մեռան այս բազմաչարչար ժողովուրդին համար։

Մարգար վարժապետը մերթ Սարեանին կը նայէր, մերթ բժիշկ Վարդանեանին, որոնք նստած էին դէմ դիմաց, տխուր ու գլխահակ։ Քէն են երեւի, անշուշտ բան

մը պատահած է իրենց մէջ. հապա ինչո՞ւ իրարու քով նստած չեն կամ ինչո՞ւ չեն նայիր իրարու։

Հայր Սուրբը կը շարունակէր.

— Ո՞ւր են մեր 1500 կտրիճները, որոնք զինուորագրուեցան իրենց պարտականութիւնը կատարելու համար Թուրք հայրենիքին։ Անոնք դաւադրօրէն սպաննուեցան «Արեան Ձորի» մէջ, ամէնէն ամարդի, ամէնէն վայրագ միջոցներով։ Քրիստոսի հրաշքով, անոնցմէ միայն մէկը ազատեցաւ, Առաքելը, մեռաւ անիկա ու մեռելներէն յարութիւն առաւ։

Բոլորին աչքերը դարձան դէպի հսկան, որ աղջկայ մը պէս հեզ էր ու ամչկոտ։ Ան նստած էր դրան շեմին, Սաքօ Նայիմեանին քով։

Ելեկտրական հոսանք մը անցաւ սրահէն, բոլորը կ՚ուզէին, որ Առաքելը խօսի։

Առաքե՞լը, բայց ո՞վ է Առաքելը։ Ոտքի կ՚ելլէ ամըչկոտ ու խեղճ աշակերտի մը նման։ Ո՞վ պիտի խօսի. ի՞նքը, դպրոց չտեսած երկաթագո՞րծը։ Կը նայի ձախ ձեռքին, որ կապուած է տակուէին ու կը դողայ։

Սրահը երկիւղածօրէն կը լռէ, կը սպասեն, որ խօսի Առաքելը։ Հայր Սուրբը, սեղանին առջեւ կեցած է, աչքերը յառած վերապրողին, կը նայի հայրական քաղցր նայուածքով։

Առաքելը կը կմկմայ, կը կարմրի։ Է՜հ, 1500 հոգի էին, առանց զէնքի զինուոր. կ՚աշխատէին ճամբաներուն վրայ։ Առտու մը «Արեան Ձոր»ին մէջ պաշարուեցան։ Ինքը ինչ գիտնայ պաշարողներուն թիւը, շատ էին անոնք, շա՜տ։ Յանկարծ հրացաններ սկսան. աղմուկ, իրարանցում. աշխարհի վերջն էր։ Փախչի՞լ, բայց ո՞ւր, Թռչուն չէր կրնար անցնիլ։ Մինչեւ կէս օր բոլորը ինկած էին արդէն, ինկած էր նաեւ ինքը՝ ձախ ձեռքէն վիրաւոր։

Յետո՞յ, յետոյ ինչ: Կէսօրին խուժանը ինկաւ դիակներուն վրայ. անշուշտ դիտէք թէ թուրքը ինչպէս կը կողոպտէ, մօրէ մերկ բոլոր դիակներն ալ: Գիշերը վրայ հասաւ: Ամէն կողմ լուռ էր, բոլորը գացած էին: Առաքելը կ'ելլէ վախվխելով, ձայն կու տայ իր ընկերներուն: Բոլորը կը քնանային յաւիտենական քունով: Ինքը, Առաքելը, կը սկսի փախչիլ, ինչպէ՞ս. դո՛ւք ըսէք:

Մնացածը, մնացածը հետաքրքրական չէ. Առաքելը մեռելներէն յարութիւն առաւ ու հիմա կեցած է դուռին մէջ, կը նայի իր ձախ ձեռքին, որ կը դողայ ջղային ցնցումներով:

Նախագահ Հայր Սուրբը կեցած է իր տեղը, գրասեղանին առջեւ: Անոր աչքերուն խաղաղ արտայայտութիւնը չկայ հիմա:

— Ահա մեր վիճակը,— կը շարունակէ Հայր Սուրբը, — հայ ժողովուրդը տակաւ կը մահանայ, կ'երթան մեր կտրիճ տղաքը. ոմանք բանտերու մէջ, ուրիշներ դաւադիր ճամբաներու վրայ. իսկ ժողովուրդը, ծեր ու մանուկ կ'իյնան աքսորի ճամբաներուն վրայ, կիսամերկ, սովահար ու ծարաւահիւծ: Այս դժնդակ պայմաններուն մէջ, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր դիրքը, ի՞նչ կը մտածէք դուք, որ ապահով նստած էք հոս, բայց վաղը պիտի ենթարկուիք նոյն դժխեմ ճակատագրին:

— Պէ՛տք է ապստամբինք, և եթէ մահը անխուսափելի է, մեռնինք մեր կիներուն և զաւակներուն հետ, մեր տուներու շեմին...

Ջուլհակ Խաչերն էր խօսողը, տարաբախտ Յակոբիկին հայրը: Անոր պրոնզէ դէմքը առած էր դաժան արտայայտութիւն մը. բառերը ռումբերու նման պայթեցան ժողովականներու ուղեղին մէջ:

Մարգար վարժապետը ցնցուեցաւ, նայեցաւ իրեն մօտ նստող մանրավաճառ Դանիէլին, որուն մանր աչքերը ա-

բաղօրէն կը դառնային ցաւոտ կոպերուն մէջ։ Ապա նայեցաւ Սարեանին, անիկա ջղաձգօրէն եղունգները կը կըրծէր։ Պատանեկան ունակութիւն մը, որ մոռցուած էր վաղուց և որ հիմա կրկին երեւան կու գար։

Վարժապետը սարսափով նկատեց, որ Պ. Սարեանը զինուած էր. անոր պիրկ բաճկոնին տակէն տասնոցի մը փողը կ՚երեւար. միւս կողմէն դաշոյնի մը արծաթեայ պատեանը ու յետոյ դիտակ մը՝ վիզէն կախուած։ Կծկուեցաւ նստած տեղը, նախանձի որդը խլրտաց ներսի դին, դէմքը փոխուեցաւ, աւրուած քացախի գոյն ստացաւ։

— Դառնութեան բաժակը կրկին կ՚երկարեն մեզի։ Այդ բաժակէն սերունդներ խմեցին, զուարթօրէն մահուան գացին, որպէսզի ազգը ապրի, որպէսզի կառավարութեան բարկութիւնը չիջնէ մեր կիներուն, մեր քոյրերուն և մեր փոքրիկներուն վրայ։ Հիմա կարգը մերն է, Յիսուս-Քրիստոսի անունով մենք ալ պիտի խմենք զայն։

— Ո՛չ, պիտի չխմենք,— ցասումով պատասխանեց, նստած տեղէն Նալպանտ Արթինը, պատուելի Ներսէսեանի համակերպող խօսքերուն։

Պատուելին իր նիհար ոտքերուն վրայ երերաց ու դեփ-դեղին կտրած նստաւ տեղը։

— Եթէ կարելի ըլլար մեր մահովը փրկել անպաշտպան բազմութիւնները, սիրով պիտի ընդունէինք իմացնալ այդ մահը։ Այդպէս մտածեցին մեր 205 բանտարկեալները. մեռան աշխարհի ամէնէն վայրագ մահովը. այդպէս մտածեց այս աշխատաւոր ժողովուրդը, որպէս պատուաւոր քաղաքացի Թուրք հայրենիքին։ Հիմա ո՞ւր են անոնք. 1500ին ճակատագիրը գիտենք արդէն. իսկ մնացած 6000ը, անշուշտ ան ալ պիտի ենթարկուի նոյն ճակատագրին, եթէ կ՚ապրի տակաւին։

Վիգէն Սարեանն էր խօսողը, բառերը հատիկ-հատիկ շեշտելով։ Կեցաւ, սրբեց քրտինքը, սխրութեամբ նայե-

ցաւ նախագահ Հայր Սուրբին, շարունակեց ծանր ու խեղդըւած ձայնով.

— Ո՞ւր են հայկական բարձրաւանդակի հին գիւղերը, ո՞ւր է մեր շինական ժողովուրդը։ Գուցէ ձեզմէ ոմանք այսօր տեսան անոնց խլեակները խաչերու պատերուն տակ՝ սարսափահար աչքերով, անոնք անցած են անհամար դիակներէ հասնելու համար հնամեայ այս քաղաքը։ Իսկ ասկէ անդին այդ գողգոթան պիտի շարունակուի անշուշտ, մինչեւ իրենց վերջնական փճացումը։

— Ո՞ւր են մեր քաջ Զէյթունցիները, անոնք գացին համակերպութեան իրենց մեղքերը քաւելու Տէր-Զօրի տաք աւազներուն վրայ։

Զէ՞ք տեսներ արդեօք, որ նոյն ճակատագրին պիտի ենթարկուի նաեւ այս չարքաշ ժողովուրդը, որ դիմացած է դարերու բոլոր տաժանքներուն։ Մտածեցէք որ քաղաքին մէջ հազիւ 1500 տղամարդ կայ, ու քանի մը շաբաթ, և ահա մեր կիներն ու փոքրիկները կը մնան թուրքավայրենի ախորժակներուն դէմ յանդիման։

Սարեանի յուզումը բարձրացաւ, ձայնը դողաց։

— Կը սպաննենք մեր կիներն ու աղջիկները, կ'այրենք մեր տուները, չենք յանձներ թուրքին։

Խօսողը մսավաճառ Սերոբն էր, որուն դէմքին վրայ 95-ի դէպքին խոշոր ու այլանդակ երկու սպիները աւելի մեծցած էին այսօր։

Կարապետ Հաճի Վարդեան, քաղաքի մեծագոյն առեւտրականը, նստած էր անկիւնի թիկնաթոռին մէջ։ Հեւալով ոտքի ելաւ։ Կը խօսէր դանդաղ ու դժուար արտասանութեամբ։ Անիկա կրկնեց պատուելի Ներսէսեանի քարոզը։ Անոր հետեւեցաւ կօշկակար Նիկողոսը ու յետոյ փայլեցաւ բժիշկ Մկրտիչեան իր հերթափ գլուխով։ Բայց ճաղատը հիմնովին կը տարբերէր նախորդ խօսողներէն. անիկա ապստամբութիւնը կը վերապահէր վերջին վայրկեանին։

— Կը վերցնենք մեր զէնքերը, երբ տրուի գաղթականութեան հրամանը։

Սաքօ Նայիմեանին ձայնը բարձրագոռ փոթորիկի մը պէս պայթեցաւ սրահին մէջ։

— Ո՞ր հրաշքին պիտի սպասենք տակաւին, կամ ո՞ր աստուածներու գայրոյթին. չե՞նք տեսներ թէ ինչ կը կատարուի մեր չուրջը։ Թուրքը իր ծրագիրը կը գործադրէ խորամանկութեամբ, իսկ մենք կ'օրօրուինք տակաւին, կը կառչինք լաստերու, որոնք վաղուց փտած են։

Չէ՞ք տեսներ գաղթականներու կառաւանները, որոնք կ'անցնին այս քաղաքէն անմարդկային կերպարանքով. երբեք չլսեցի՞ք իրենց եղերական պատմութիւնները, չտեսա՞ք անոնց կմախացած դէմքերը։

Թուրքը ինչո՞ւ պիտի խնայէ այս քաղաքին. ինչո՞ւ, մենք հայ չե՞նք արդեօք. եթէ այո՛, պիտի ենթարկուինք նոյն ճակատագրին։ Այրերը պիտի կոտորուին անխնայ կերպով, իսկ կիներն ու փոքրիկները պիտի քշուին դէպի անապատները։

Եթէ ընդունակ ենք ո՛րեւէ բան ընելու, պէտք է շարժինք շուտով, վաղը շատ ուշ կ'ըլլայ։ Աքսորի ճամբաներուն վրայ մենք կը զգանք մեր սխալը, կը մորթուինք անասուններու նման, ինչպէս միւսները, անոնք, որ Թուրքը չճանչցան։

Ապստամբութեան պարագային ալ փրկութեան յոյս չկայ անշուշտ, մահը անխուսափելի է այլեւս։ Երկու տեսակ մահ կայ մեր դիմաց, մեռնիլ մեր տուներէն բարձրացած պատնէշներուն վրայ եւ կամ խողխողուիլ «Արեան Ձոր»ին մէջ։

— Կը մեռնի՛նք մեռցնելով,— պոռաց Առաքելը, Նայիմեանի քովէն։

Սրահը խռովեցաւ, ալեկոծուեցաւ կատաղի ովկիանոսի մը նման։ Բոլորը կը խօսէին, կը պոռային, վրէժ-

խընդրութիւնը սանձակոծ կը վարդէր բոլորի հոգիին մէջ։

Ո՛վ կրնար ըսել, որ այս մրրկած մարդիկը խաղաղ ու շինարար աշխատաւորներն էին․ բարկաճայթ աստուածները կը պարէին անոնց գանկերուն մէջ։

— Կ՚այրենք մեր տուները ու բոցերուն մէջ կ՚այրենք նաեւ մենք, մեր կիներուն ու զաւակներուն հետ։ — կը պոռար Տէրտէրանց Գէվօճանը, քարտաշներու այդ վարպետը։

Տէր Խորէնի հանդարտ չեչոտը խաղաղութիւն բերաւ խռոված բազմութեան։ Անիկա խօսեցաւ շատ կարճ, ամփոփեց մտքերը քանի մը զուսպ բառերու մէջ։ Մահը անխուսափելի է, պէտք է երթալ պատուով ու արիութեամբ․ սերունդները յարգանքով պիտի յիշեն իրենց պապերուն անունները։

Նախագահ Հայր Սուրբը եզրակացուց ժողովի որոշումները։ Քաղաքը կը մնայ հաւատարիմ իր նախահայրերու արիւնին։ Սաքօ Նայիմեանին և Վիգէն Սարեանին կը վստահի իր ճակատագիրը։

Նոյն ժամուն, վարի Թաղը, կառավարատան շէնքին մէջ, ուրիշ ժողով մըն ալ իր որոշումները այսպէս կ՚եզրակացնէր․—

Խստացնել հետապնդումները, փախստականները ձերբակալել։ Օղակի մէջ առնել հայկական Թաղը, տղամարդիկը զինուորագրել, բանտարկել, անյայտացնել կամաց-կամաց, յետոյ կիներն ու փոքրիկները աքսորել, փճացընել ճամբաներուն վրայ։

Քարտուղարը կարդաց որոշումը, մութասարըֆը, Ահմէտ Հայտար, ոլորեց պեխերը, նայեցաւ ընկերներուն, իր չնագայլի դէմքին վրայ խաղցնելով չարախինդ ծիծաղ մը։

Ե․

Անքուն գիշերէ մը յետոյ Նուարդ առտուան արեւին

հետ ոտքի էր կրկին. մայրը տխրութեամբ նայեցաւ իր աղջկան անդադար աչքերուն.

— Դեռ շատ կանուխ է, աղջի՛կս, քիչ մըն ալ կրնայիր հանգստանալ:

Աղջիկը չպատասխանեց: Արագ քայլերով կ՚երթեւեկէր բակին մէջ. շուտ շուտ կը նայէր ժամացոյցին, կը կենար, կը փրցնէր ծաղիկ մը. ջղաձգօրէն կը փետտէր ու նորէն կը շարունակէր սպասումի այս անձուկ երթուդարձը:

Վերջին ամիսներուն մանկամարդ աղջկան աչքերը աւելի խորացեր էին, աւելի սեւցեր. նիհարութիւնը չեշտած էր հասակին սլացիկ ճկունութիւնը:

Բացուեցաւ փողոցին դուռը.

— Բարեւ, Նոյեմզա՛ր, շատ ուշացայ:

— Հաւաքուած զգեստները աչքէ անցուցի, տեղ տեղ պէտք էր կարել կամ փոքր կարկտան մը դնել: Եւ յետոյ մի մտնար, որ ամէն ինչ կարգադրուած է: Արմէնուհին ղրկեցի որ փոխադրել տայ:

— Հրաշալի է, — Նոյեմզարին խօսքը ընդհատեց Նըւարդ: — Ուրեմն դուն ամբողջ գիշերը անքուն անցուցած ես:

— Կարծես ինքը շատ քնացած է, — մէջ մտաւ մայրիկը:

— Ե՞ս, բայց իմ պարագաս բոլորովին ուրիշ է: Զըմրան Թոյլ, տրտում արեւի շողի մը նման, ժպիտ մը գըծուեցաւ մանկամարդ աղջկան դէմքին վրայ: Մայրիկը բան չհասկցաւ, գլուխը շարժելով անցաւ խոհանոց, իսկ նահատակի այրին աւելի մօտենալով, ընկերուհիին ականջն ի վար փսփսաց.

— Գիտե՞ս Նուարդ. ո՞վ պիտի տեսնես այսօր:

Աչքերը չռեց.

— Ո՞վ:

— Մտածէ՛։

— Գաղթականներ պիտի տեսնեմ, մարդկային զարհուրելի ուրուականներ։

— Այո՛, բայց անկէ վերջ պիտի տեսնես մէկը, ուրիշ մը։

Նուարդի անգոյն դէմքին վրայ բարակ կարմիր մը երեւցաւ։ Դողալով շշնչեց.

— Պարոն Սարեա՞նը։

— Անոր պէս մէկը, տագրս։ Առաւօտ կանուխ Ադամենց Յաբեթին հետ լուր ղրկեց. այս իրիկուն պիտի գայ։

— Ինծի՞ հետ տեսնուելու։

— Այո՛, ըսած է, որ լուր տամ քեզի։

Մանկամարդ աղջկան դողը չանցաւ, բռնեց Նոյեմզարին ձեռքը։ Այրիին ծանօթ էր իր ընկերուհիին հոգեկան տագնապը, շշուկով աւելցուց.

— Հարցուցի Պ. Սարեանի մասին, հանգիստ է ու ապահով։

Նուարդի աչքերուն հետ, այրիին աչքերն ալ փայլեցան. հին կրակը նորէն երեւցաւ հոն, բայց ճառագայթեց, հասող արցունքները անկարող էին մարել։

Երրորդ ընկերուհիի մը մուտքը դռնէն ներս՝ վերջ տուաւ երկու կիներու անխօս ապրումին։ Անոնք կրկին նայեցան իրարու աչքերուն, երկուքն ալ նոյն այրող կարօտը փնտռելով հոն։

— Արդէն պատրաստ ենք, երթա՛նք։

— Երթանք։

Երեք կիներ ամառ առտուան զով օդով կը քալէին լռութեամբ։ Անոնց քայլերուն մէջ աճապարանք կայ եւ սրտերուն՝ հեւք։ Անցորդները, մռայլ, վաստակաբեկ աշխատաւորներ, կ'անցնէին առանց նայելու։ Ով ժամանակ ունի հետաքրքրուելու անոնցմով։

Նուարդին միտքը կը թռի հեռուն, անծանօթ այն վայ-

րը, ուր կը սպասէ ան հիմա։ Նոյեմզար գաղտագողի կը նայի ընկերուհիին, բայց մանկամարդ աղջիկը կը զգայ անոր նայուածքին ծանրութիւնը իր վրան։ Կ'ուզէ վերըստեղծել անոր քիչ առաջուան արտայայտութիւնը. անոր աչքերուն մէջ ալ կրակ կար ու արցունք։

— Խե՜ղճ Նոյեմզար, անծանօթի մը ձայնը կը հնչէ իր հոգիին մէջ. քանի տարին չէ կրցած մոխրացնել իր հոգիին բոցը...

Հայկական թաղամասի վերջաւորութեան, երեք կիները կանգ կ'առնեն։ Հոս պէտք է գոցել գլուխը ամբողջութեամբ, իսկ դէմքը՝ կիսովին։

Այստեղ հետաքրքիր նայուածքներ կ'իյնան իրենց վրայ։ Լկտի այդ աչքերը, թշնամի հարուածներու պէս կը ծակծկեն իրենց մարմինը։ Երեք կիները կ'անցնին լռութեամբ։ Արեւը բարձրացած է արդէն ու իջած տանիքներուն ու փողոցներուն վրայ։ Դեռ քանի վայրկեան ճամբայ ունին, պէտք է աճապարել։

Քաղաքի հիւսիսային մեծ դարպասին քով, խումբ մը մարդիկ բարձրաձայն կը խօսակցին, կը խնդան։ Մէկը կը զատուի խումբէն, կ'ուզէ զարնուիլ կիներուն։ Ստահակը կը կենայ դուռին մէջ, հայհոյութիւնը բերնին։ Ընկերները բարձրաձայն կը ծիծաղին։

Նոյեմզարին ձեռքը, գրպանին մէջ, հանդարտութիւն կը խաղայ փոքրիկ ատրճանակին հետ։ Անոր պաղ կոթը կու տայ իր գրգռուած ջիղերուն։

Երեք կիները կ'իջնեն զառիվարը, կ'անցնին կամուրջը։ Դիմացը՝ կ'երեւան խանին հաստ պարիսպները, երկաթեայ դուռը կեցած է գորշ սպառնալիքի մը նման։

* * *

Ո՞վ պիտի կրնայ սահմանել հոգեկան այն զարհուրելի աւերը, զոր այդ օրը ունեցան անոնք։

Հեռաւոր քաղաքներէ եկած գաղթականներու այդ ա-

նորէնակ բազմութիւնը, ծանր մղձաւանջի մը նման իջաւ երիտասարդ կիներուն վրայ, անոնց հոգեկան ամբողջ շէնքը հիմնայատակ կործանեցաւ, թողելով իր շուրջ աւելութեան ու վրէժի համայնատարած հրդեհ մը։

Ո՞վ կրնար ըսել, որ պատերուն տակ կծկուած, եղծըուած այս պատկերները մարդիկ էին։ Ինծի պէս, քեզի պէս մարդիկ, որոնք կը զգան ու կը մտածեն։ Ո՞վ կըրնար ըսել, որ ասդին, անդին ինկած դիակները մարդկային մարմիններ են եղած երբեմն, շնչած են ինծի ու քեզի պէս, սիրած են, ինչպէս կը սիրենք մենք, ինչպէս բոլոր մարդիկ։

Կրնա՞ս ըսել, որ այս բզկտուած մարմինը, այլանդակուած այս դէմքը եղած է գեղեցիկ կին մը, բոցավառած է տղոց սիրտը, սիրած է ու սիրուած ու հիմա դարձած է դարշահոտ կոյտ մը։

Նուարդ ճչաց յանկարծ, կռթնեցաւ Նոյեմզարին, չիյնալու համար դիակներուն վրայ։ Նահատակի այրին թեթեւ կշտամբանք մը նետեց իր մանկամարդ ընկերուհիին։

— Ի՞նչ կ՚ըլլայ, Նուարդ, այսպէ՞ս կ՚ուզէիր մեղմել այս դժբախտներուն տառապանքը։

Մանկամարդ աղջիկը ամօթով վերցուց աչքերը։ Իրա՛ւ, թո՛յլ է ինքը, պէտք է վարժուի. այս ալ հայոց պատմութիւն է, ու ինք անծանօթ է ասոր, ինք՝ որ հայոց պատմութեան ուսուցչուհի է եղած։

Նայեցաւ ընկերուհիին։ Կիսագրագէտ այրին աւելի հաստատուն ջիղեր ունէր. աչքերուն մէջ ցասումն ու վրէժը կը ճառագայթէին։ Կը յառաջանար հանդարտ, կարգադրութիւններ կ՚ընէր, կը տեղաւորէր խոշոր պղինձները, վառել կու տար կրակը։

Նուարդ տակաւ ինքն ալ ընտելացաւ ողբերգութեան, անցաւ առաջին վայրկեանի փլուզումը։ Հիմա ինքն ալ գործի վրայ է, փոքրիկները հաւաքուած են շուրջը, կը

լուայ, կը հագուեցնէ, կը լեցնէ անոնց գրպանները։ Բոլորին համար ալ փաղաքուշ խօսքեր ունի, քրոջ մը գուրգուրանքը։

— Իմ քոյրիկս ալ քեզի կը նմանէր,— փոքրիկ մը մօտենալով։ — Թուրքերը տարին, մայրիկս փաթթուեցաւ անոնց, չձգեց, լացաւ, անոնցմէ մէկը սուրը քաշեց, զարկաւ. մայրիկս ինկաւ...

— Իմ քոյրս չգնաց,— կ՚ըսէ ուրիշ փոքրիկ մը,— անիկա գետը նետուեցաւ, չկրցան բռնել...

— Այս քաղաքին մէջ տաճիկ չկա՞յ,— կը հարցնէ խելացի աչքերով տղայ մը։

— Կայ, հոս ալ կայ, —կը պատասխանէ հասակակից տղայ մը։ — Երբ հոս կը բերէին մեզ, անոնք կեցած էին դուրսը, կը պոռային մեր ետեւէն, բարձրաձայն կը խընդային։

— Ա՜հ, եթէ մեծնա՛մ, կը պոռայ գռուզ մազերով տղայ մը, սեղմելով նիհար բռունցքները։

Եթէ մեծնա՛մ։

Մանկամարդ աղջիկը գրկեց փոքրիկ ըմբոստը, համբուրեց, տաք, ուժգին։

Եթէ մեծնամ...

Ցեղին վրէժը խլրտի անոնց պզտիկ հոգիներուն մէջ, ցեղին յաւիտենական ձայնը կը շրջի այդ 5-8 տարեկան տղոց երակներուն մէջ։

— Անոնք մորթեցին իմ հայրիկս, խեղդեցին փոքրիկ եղբայրս, ու նետեցին լեռնէն վար,— կը շարունակէ նոյն պզտիկ ըմբոստը։

Յանկարծ իրարանցում մը կը սկսաւ փոքրիկներուն մէջ, խումբը ճեղքելով մօտեցաւ երիտասարդ կին մը, մազերը խռիւ, կիսամերկ ու բոկոտն։ Կեցաւ մանկամարդ աղջկան մը դիմաց և ըանոր յառելով իր արտայայտութենէ զուրկ աչքերը.

— Ո՞վ ես դուն, եկած ես այս փոքրիկնե՞րը յափշտակելու, բաւական չէ՞ որքան տարիք։ Ո՞ւր են իմ եր-

կու տղաքս. բե՛ր, բե՛ր շուտով՝ կամ զիս ալ տար անոնց քով...

Աղջիկը զարհուրանքով նայեցաւ անոր մեծաբաց, կարմրած աչքերուն, անոր տժգոյն դէմքին, որուն վրայ դեռ կը մնար դանակի խոշոր վէրքը, ուրկէ արիւնը կ'իջնէր իր ձեռքերուն ու պատռտած հագուստներուն վրայ։

— Չե՞ս լսեր, զաւակներս կ'ուզեմ, երկու աղուոր տղաքս։ Լաւ, ես կ'երթամ անոնց քով, կ'երթամ։ Հա՛, հա՛...

Վազեց թեթեւ, հովի մը պէս, մտաւ խանի մթին սենեակը։

Մանկամարդ աղջիկը քարացած է իր տեղը։ Փոքրիկները սարսափով կը նային անոնց զարհուրած դէմքին, անոր սեւ աչքերուն, ուրկէ արցունքը կ'իջնէ խոշոր կաթիլներով։

— Խելագար է, — կ'ըսէ փոքրիկ մը։

— Անոր երկու տղաքը ձեռքէն խլեցին, — կը լրացնէ ուրիշ մը։

Մանկամարդ աղջիկը անխօս է տակաւին. յանկարծ կը մօտենայ փոքրիկ ըմբոստին, կը գրկէ ու կրկին կը համբուրէ.

— Ըսէ Հա՛յկ, եթէ մեծնաս ի՞նչ պիտի ընես։

— Եթէ մեծնա՜մ, եթէ մեծնամ — կը կրկնէ փոքրիկը, իր պզտիկ, վատուժ ափերը կը սեղմուին, կը կարծրանան, կը դառնան բռունցք...

— Հապա դո՞ւն, — կը դառնայ մանկամարդ աղջիկը ուրիշ փոքրիկի մը.

— Ե՞ս, ես ալ, ե՛ս ալ Հայկին պէս։

— Ես ալ, — կը կրկնէ ուրիշ մը։

— Բոլո՛րս, — կը կրկնէ փոքրիկներու խումբը։ Ու տակաւ ռազմական սքանչելի երգի մը պէս կը բարձրանայ։

— Եթէ մեծնա՜նք, եթէ մեծնա՜նք...

. . . .

Նոյեմզարը երբ մօտեցաւ իր ընկերուհիին, տղոց ռազ-

մերգը կը շարունակուէր տակաւին։ Կեցաւ հեռուն, արցունքոտ աչքերով ըմբոշխնեց հաւատքին անընկճելի երգը, որ կը բարձրանար մանկական թոյլ, այլ հպարտ կուրծքերէ։

— Եթէ մեռնա՛նք...

Գաղթակայանը լեցուեցաւ անոնց աղմուկով։ Տխեղծ կիներ, մութ սենեակներէն դուրս երկնցուցին իրենց գըլուխները, մահամերձները, իբրեւ յետին աղօթք, այդ երգը լսեցին, մեռան հպարտութեամբ։

Եւ երբ երկու ընկերուհիներուն աչքերը իրարու հանդիպեցան, անոնք երկուքն ալ ցեղին հաւատքը գտան հոն՝ սերունդներուն յաւերժական ուխտը։

* * *

Իրիկուան մթնշաղին, երբ փողոցները համեմատաբար աւելի ամայի էին, գաղթակայանի կամաւորուհիները վերադարձան իրենց տուները։ Անոնք քանհինգ հոգի էին։

Նուարդ Նոյեմզարին և Արմէնուհիին հետ դարձաւ վերի փողոցը, իջաւ վար ու մտաւ Նայիմեաններու պապենական տունը։

Մութ էր արդէն։

Երեք կիները բակին մէջ կանգ առին յանկարծ։ Արիչէն կախուած լամբարին յստակ լոյսին տակ կեցած էր զինուած օտարական մը։ Ճանչցան։

Արմէնուհին շարժում մը ըրաւ նետուելու համար դէպի ամուսինը, զոր շաբաթէ մը ի վեր տեսած չէր։ Բայց զսպեց ինքզինք, մտերիմ զեղումները ներելի չեն ուրիշի ներկայութեան, եթէ նոյնիսկ հարազատներ ըլլան անոնք։

Կիները նկատեցին, որ Սաքօն ուրախ տրամադրութեան մէջ էր այդ օրը։ Մոռցած էր մեծ եղբօր եղերական մահը։ Ո՞վ կրնար մտածել մեռածներուն վրայ. ամէն մարդ մեռել մըն էր ու մեռելաթաղ մը միանգամայն։ Եթէ կաս, եթէ դեռ կը տեւես, պիտի թաղես ո՛եւէ մէ-

կը, ով որ ալ ըլլայ, հարազատ կամ օտար. իսկ եթէ ին-
կար, է՜հ, թող ուրիշները մտածեն։

— Բարե՛ւ, արխասիրտ հայուհիներուն։

Փաղաքշական այս խօսքերով դիմաւորեց Նայիմեան երեք կիները և առանց նախաբանի աւելցուց.

— Ժամանակը ուշ է, աճապարե՛նք։

— Շատ սիրով, բայց տունը կը մտահոգուիմ։

— Ես լուր կը ղրկեմ։ Նոյեմզա՛ր, անցնինք քու սենեակդ։

Նայիմեան սանդուղներէն բարձրացաւ, մտաւ հին նահատակին սենեակը, իրեն հետ երեք կիները։

— Նստեցէ՛ք,— հրամայեց Նայիմեան։

Կիները չփոթահար նստան գետինը ձգուած բազմոցին վրայ. Նայիմեան նստաւ անոնց դիմացը, աթոռակի մը վրան։ Դիմացի պատին վրայ լամբարի լոյսը կը պըլպըլար, ոչ ոք մտածեց բարձրացնել պատրոյգը։

— Գաղթակայանը տեսա՞ք այսօր,— սկսաւ երիտասարդը։

— Զարհուրելի է,— հառաչեց Նուարդ,— և ինչ ողբերգական պատմութիւն ունի իւրաքանչիւրը, անկարելի է լսել՝ և չատել մարդը,

— Ձեր տեսածը աննշան մասնիկն է այն եղեռնին, որ կը գործադրուի այսօր։ Գիտէ՞ք թէ ինչեր տեղի կ'ունենան Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, Փոքր Հայքի մէջ կամ արաբական անապատները...

Կիներուն աչքերը թրջուեցան, արցունքի զուսպ կաթիլներ գլորուեցան անոնց այտերէն, ինկան իրենց ձեռքերուն վրայ։ Նոյեմզարի կուրծքը կը բաբախէր ուժգին, կը բարձրանար, կը լեռնանար, ինչպէս ալեկոծ ծով։ Կը նայէր դիմացի պատին, ուր հին նահատակը կը հանգչէր իր խաղաղ ու անդորր նայուածքով։

Նուարդի աչքերուն կը պատկերանար փոքրիկներու խումբը, անոնց աղտոտ, գզգզուած մազերը, անոնց սար-

սափէն քարացած նայուածքը ու յետոյ, յետոյ պատմութիւնները իրենց...

Արմէնուհին կը նայէր իր ամուսնոյն, բայց չէր տեսնէր զայն։ Անոր ուշադրութիւնը հոն էր, գաղթակայանի մթին սենեակներուն մէկուն մէջ... Դժբախտ կինը կը գոռար երկունքի ցաւերէն, կը ճանկռտէր գետինը։ Ինքը Արմէնուհին հոն էր, բայց իր փորձառութիւնը, իր գիտութիւնը բաւական չէր. հիւանդը կը գալարուէր ծանր երկունքով. կը խածնէր ձեռքերը, ու ծնունդը կ'ուշանա՛ր, կ'ուշանա՛ր...

Նուարդ նայեցաւ Նայեմզարին ու անոր աչքերուն մէջ տեսաւ փոքրիկ ըմբոստը, գռուզ մազերով, լսեց ռազմերգը տղոց ու ապա յաւերժական ուխտը սերունդներուն։

Կիները վեր նայեցան, Նայիմեանի աչքերէն կրակ կը ճառագայթէր, կ'իյնար իրենց հոգիներուն վրայ։ Արմէնուհի հպարտութեամբ կը նայէր անոր, երբեք այդքան գեղեցիկ երեւցած չէր ամուսինը։ Որքա՜ն պիտի ուզէր գրկել զայն, համբուրել տաք համբոյրներով։

— ... Բայց մենք պիտի չմեռնինք այդ անիմաստ մահով. հնամեայ այս քաղաքը ետ կը հրէ պատմութեան արհամարհանքը, սերունդներու նախատինքը։ Վճռած ենք մնալ հոս, մեռնիլ մեր տուներու շեմին վրայ, քաջութեամբ ու պատուով։

Կիներուն աչքերը կրկին լեցուեցան, այս անգամ հպարտութեան և ուրախութեան արցունքներով։

— Հրաշալի է,— բացականչեց Նուարդ արցունքներու մէջ։

— Մենք կը սպասէինք արդէն,— ըսաւ այրին։

— Մենք կը կռուինք ձեզի հետ ու կը մեռնինք միեւնոյն յարկին տակ,— լրացուց Արմէնուհի։

Նայիմեան ինքն ալ յուզուեցաւ և անշուշտ իր աչքերն ալ պիտի թրջուէին, եթէ այդ տամուկ տխրութիւ-

նը անծանօթ չըլլար իրեն։ Վանելու համար յորդող յուզումը վեր ելաւ նստած տեղէն, վերցուց լամբարին պըլպըլացող պատրոյգը։

Հիմա սենեակը բոլորովին լուսաւորուեցաւ։

Նոյեմզար կրկին նայեցաւ իր նահատակ ամուսնոյն, անոր դէմքն ալ լոյսի մէջ էր։ Այրին անոր աչքերուն մէջ ալ տեսաւ նոյն հպարտութեան արցունքը։ Յիշեց իր տղան՝ Ազատը, այն որ լուսաւոր երկիրներուն մէջ է հիմա։ Պիտի չամչնար ան, անոր ճակատը պիտի մնար միշտ բարձր, կարօտով ու քաղցրութեամբ պիտի արտասանէր իր մօրը անունը, հպարտութեամբ պիտի պատմէր իր ընկերներուն թէ՝ մայրը եղած էր արժանի՝ ընկերը իր նահատակ ամուսնոյն, մաքուր ու անբիծ հասած էր անոր՝ մահուան նոյն ճամբայով։

Նայիմեան քաշեց աթոռակը, աւելի մօտ նստաւ երեք կիներուն։

— Հիմա մտիկ ըրէ՛ք։

Արմէնուհի մօտեցաւ իր ամուսնոյն, երկուքին ծունկերը զարնուեցան իրարու։ Երիտասարդ կինը թեթեւ մը կարմրեցաւ։

— Ապստամբութիւնը շուտով կը սկսինք, գուցէ շաբաթ մը կամ աւելի առաջ,— փսփսուքով կը խօսէր Նայիմեան։ — Ամէնէն դժուար գործը ձեզի պիտի յանձնենք· այս է մեր որոշումը։

Երեք կիները կրկին նայեցան իրարու, ժպտեցան։ Անոնց նայուածքին մէջ ճառագայթ կար։

— Հայկական թաղամասը պիտի ունենայ հինգ մարտկոց· այսպէս։ — Նայիմեան ծոցէն հանեց թաղամասի քարտէսը ու փռեց գետին։

— Արեւելքը ահա այսպէս, բլուրին մօտիկ շէնքերը, որոնք կը նային պարտէզները; հայոց վանքը։ Արեւմուտքը կ՚ունենանք երկու մարտկոց, մէկը դէպի հիւսիս՝ մըզ-

կիթին վրայ, միւսը՝ հարաւ՝ շուկային մօտ։ Հիւսիսային մարտկոցը պիտի իշխէ Թրքական Թաղերուն վրայ, իսկ հարաւայինը՝ ահա հոս է, լճակէն վեր բարձրացող Ադամենց տուները։

— Զէնքերը պէտք է փոխադրել մարտկոցներուն մօտ գտնուող հայոց տուները, ամէնէն վստահելի տեղերը, պահել նոր բացուած Թաքստոցներու մէջ, որպէսզի որոշուած ժամուն, իւրաքանչիւր խմբակ պատրաստ գտնուի իր դիրքին վրայ։

— Խմբապետնե՞րը։

— Արդէն նշանուած են։ Անոնք ալ այժմ կը մնան գաղտնի, այն ատեն կ'ելլեն, երբ կը տրուի կռուի ազդանշանը։

Կիները ուշադրութեամբ կը հետեւէին վարպետի շարժումներուն։ Անիկա ծալլեց քարտէսը, դրաւ ծոցի գրպանը։ Մատնանշեց զանազան տեղեր, ըսաւ թէ ուր կը գտնուէին զէնքերը, ինչպէս պիտի առնէին եւ յետոյ ինչպէս փոխադրէին։

— Դժուարը՝ վանքի զէնքերն են, տեղը հեռու է ու վտանգաւոր։

Կիները իրարու կը նայէին. անոնց դէմքը կը շողար լոյսերու մէջ։

— Ձերբակալութիւնը ներելի չէ, ով որ կը վտանգուի, պէտք է անձնասպան ըլլայ։

Դող մը անցաւ, կիները սարսռացին։ Արմէնուհին աւելի մօտեցաւ ամուսնոյն, այրին ժպտեցաւ, մինչ մանկամարդ աղջիկը ուշադրութեամբ կը նայէր Նայիմեանին։ Անիկա վերջապէս գտած էր ճամբան, այս ձեւով անոր աւելի մօտիկ պիտի ըլլար եւ եթէ մեռնէր, անոր հոգին պիտի ըլլար իրեն հետ։

— Պարզ, ատրճանակի գնդակ մը ճակտին։ Այս ձեւով գաղտնիքը կը մնայ գերեզմանի մը պէս լուռ. Համաձա՞յն էք։

— Այո՛, համաձայն ենք։

— Ձեր օգնականուհիները պիտի ըլլան վստահելի։ Կրնաք օգտուիլ նաև դպրոցական աշակերտներէն։

— Շատ լաւ։

Նոյեմզար հպարտութեամբ վեր առաւ իր գեղեցիկ գըլուխը։ Նահատակ ամուսինը կը ժպտէր իր աչքերուն։

— Մնացածը՝ յետոյ։

Նոյեմեան ոտքի ելաւ։ Անիկա այդ վայրկեանին դարերէն դուրս ելած դիւցազնի մը կը նմանէր։ Անոր աչքերը բոցավառ էին, ճակատը՝ պայծառ, իր լայն ու խրոխտ կուրծքը՝ անպարտելի պատնէշ՝ որ կը ցցուէր թշնամիին դէմ։

Գ.

Յաջորդ առաւօտ, երբ Նոյեմզար տունէն դուրս կ՚ելլէր, տունին դիմացը, անել փողոցին անկիւնը, նշմարեց երկու մարդիկ։ Անոնք իրարու միացած, շատ կամաց կը խօսակցէին։

Այրին չկրցաւ ճանչնալ զանոնք, վասնզի անոնցմէ մէկուն կռնակը և միւսին կիսադէմը միայն կ՚երևար։ Կեցաւ։ Անոր ոտքին ձայնէն այլանդակ զոյգը կիսուեցաւ։ Այրին տեսաւ մռայլ դէմքերը մուխթարին և Մարգար վարժապետին։

Պժգանքի զգացում մը ունեցաւ, ինչպէս մարդ կ՚ունենայ, երբ յանկարծակի կը հանդիպի զարշահոտ աղտոտութեան մը։ Անոնց պղտոր աչքերը ինկան վրան աւելի ևս շեշտելով զզուանքի զգացումը։

Բայց զսպեց ինքզինք։

Պժգանքի այս զգացումը ոչ միայն կը բխէր անոնց արտաքին երևոյթէն, անոնց դէմքի կեղծաւոր ժպիտէն, այլ մանաւանդ, անոնց աղտոտ գործերէն։ Վերջին երկու օրուան ընթացքին ամբողջ թաղամասին մէջ արդէն կը խօսուէր անոնց դաւաճանութեան մասին։ Անոնք տեսնուած էին կասկածելի մարդոց հետ։

Այրին դարձուց երեսը, յառաջացաւ ու կորսուեցաւ յաջորդ փողոցին մէջ։

— Տեսա՞ր, վարժապե՛տ, տեսա՞ր աչքերը։

— Սպասէ՛, օրը կը մօտենայ, անիկա ծունկի պիտի գայ իմ առջեւս։ Ես անոնց կը սորվեցնեմ թէ ո՛վ է Մարդար վարժապետը։

Այս խօսքերը ըսելու ատեն անոր դէմքը կ'ենթարկուէր զանազան փոփոխութիւններու, հետզհետէ կը կանաչնար, բորբոսած հացի գոյն կ'առնէր։ Մուխթարի շնական աչքերը մխրճուած էին անոր բութ ու կաղած նայուածքին մէջ։

— Բայց այդ այրին,— չարունակեց տիրացուն,— տեսա՞ր ի՛նչ գեղեցիկ աչքեր ունի, կրակի կտորներ են՝ պատրաստ այրելու, հրդեհելու իրենց ինկած տեղը։

Տիրացուն հառաչեց, կ'ուզէր վանել հին, չարչարող յիշատակ մը։ Այն ատեն երիտասարդ էր ինքը. խանութի, գործի տէր. ուզեց ամուսնանալ, Աստուծոյ օրէնքով պսակուիլ, տուն տեղ ըլլալ։ Բայց այրին արհամարհանքով մերժեց։

— Կը տեսնե՛նք, կը տեսնե՛նք,— արտասանեց տիրացուն, ակռաներուն մէջէն։

— Ի՞նչը վարժապե՛տ։

— Անոնց մահը, շուներու նման ճամբաներուն անկիւնները։

Կը քալէին կողք-կողքի, հասան լքուած աղբիւրի քով։

— Հոս սպասենք վարժապե՛տ, Սաքօն մեկնած է վաղուց։ Այս մարդը գելի նման է, ձեռք պիտի չկրնան անցնել։

Վարժապետը ատելավառ աչքերը չռեց, չափեց ամայի փողոցին երկայնքը։

— Անոնց մահը, շուներու նման ճամբաներուն անկիւնները..

կը քալէին կողք-կողքի, հասան լքուած աղբիւրին քով։

— Ան միւսը, այսօր վաղը ծուղակը կ՚իյնայ։

— Տնօրէ՞նը։

— Այո՛, ան։ Օ՜հ, ինչպէս պիտի հանդարտի սիրտս, որքան ծաղրեցին զիս, որքան չարչարեցին։ Վարժուհին ալ թող երթայ ետեւէն։

Մուխթարի դէմքին վրայ ժպիտի նման բան մը երեւցաւ, ձեռքերը շփեց։

— Հի՛, հի՛, հի՛...

— Հապա միւսնե՞րը, այն աղջիկները, որոնք ամբողջ օրը անոր շուրջը կը դառնային, գիշերներն ալ իրենց երազներուն մէջ հետը պառկելու համար։

— Հի՛, հի՛, հի՛...

— Վաղն ալ թող երթան Թուրքերուն հարէմներուն մէջ։ Ա՛հ, ինչպէս կ՚ատեմ բոլորը։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, շատ մի՛ նեղանար, հիմա ժամանակը մերն է, այս թաղամասին տէրը մենք ենք։

— Ան միւսին ետեւէն որքան ինկայ, քանի մարդիկ ձգեցի։ Չհաւնեցաւ, չհաւնեցաւ զիս։ Ինչո՞ւ, ինչո՞վ պակաս եմ ուրիշներէն։ Թող սպասեն հիմա, թո՛ղ տեսնեն թէ ո՞վ է Մարդարը։

— Գիտե՞ս, բժիշկն ալ փախստական է։

— Գիտեմ, երկու օր է մէջտեղ չկայ, անշուշտ ան ալ կարաւանին հետ է։ Աքսորի ճամբուն վրայ թո՛ղ բարեկամանան։

— Թող համբուրուին։ Հի՛, հի՛, հի՛...

— Երէկ իրիկուն Ահմէտ Հայտարին տունն էի։ Ինչե՜ր կը պատմէր, ինչպէս ծուղակը պիտի ձգէ բոլորը։

— Սո՛ւս, տես ով կու գայ. Սաքօյին կինն է կարծեմ

— Ա՛ն է, բայց ո՞վ է հետինը։

Երկու դաւադիրները քթթեցին իրենց աչքերը. չկըր-ցան ճանչնալ. Կիները անցան շտապ, արհամարհական

նայուածք մը նետելով իրենց կողմը։

— Սպասէ՛, ես իրենց ետեւէն պիտի երթամ,— ըսաւ մուխթարը։ Ու կամացուկ, ստուերի մը նման, սահեցաւ փողոցն ի վար։

Տիրացուն երկարօրէն նայեցաւ անոնց ետեւէն․ ո՞վ կրնայ ըլլալ հետինը։ Գուցէ Սիրարփին էր, ան միւս անպատկառը, որ իր ձեռքը կը կեղծէր։ Կեցի՛ր, Գեղանո՞յշն էր արդեօք, մեծամիտը, ուսուցիչ Յարութիւնեանի նշանածը։

— Հա՛, հա՛, խնդաց տիրացուն, անախորժ ձայնով․ Յարութիւնեանը գնաց, անոր ոսկորները փտիլ սկսան...

Փողոցին դռները ճռնչալով սկսան բացուիլ․ մարդիկ կ'անցնէին մտազբաղ ու տխուր դէմքով։ Ո՛չ ոք կը բարեւէր, ոչ ոք կը նայէր իր կողմը, լուսագոյն պարագային, արգահատանքի նայուածք մը կը նետէին իրեն։ Այսքան միայն։

Տիրացուն ինքն ալ սկսաւ շարժիլ․ կը քալէր արդէն։ Բայց ո՞ւր․ ինքն ալ չէր գիտեր։ Դարձաւ աջ կողմի փողոցը, ելաւ ընդարձակ հրապարակը, նստաւ աղօրիքին քով, քարէ նստարանին վրայ։

Արեւը իջած էր արդէն ու ողողած ամբողջ հրապարակը։

Տաք էր, զգաց որ կը քրտնի։ Խոշոր, գունաւոր թաշկինակով սրբեց ճակատը․

— Մուխթարը շատ ուշացաւ։

Ելաւ տեղէն, աղօրիքէն ներս մտաւ․

— Բարե՛ւ, Կիրակո՛ս։

— Դո՞ւն ես տիրացու։

Այսքան միայն, ո՛չ բարեւ, ո՛չ աստուծու բարին, ո՛չ իսկ Մարգար վարժապետ։ Տիրացո՞ւ... Քիչ մըն ալ, քիչ մըն ալ, ցոյց կու տայ ինքը թէ ո՞վ է տիրացուն, ո՞վ է Մարգար վարժապետ։

Աշօրիքը տխուր էր, ճնշող, դուրս ելաւ։

Դիմացի պատին տակ մուրացիկ մը կեցած էր, աղտոտ, պատառոտ հագուստներով։ Դէմքը մուրոտ, մազերը քրքրուած։ Վարժապետը արգահատանքով նայեցաւ անոր։ Դարձաւ փողոցը․ կրկին լքուած աղբիւրին քովն էր։

— Մուխթարը ինչո՞ւ այսքան ուշացաւ․․․

Չէ՞ որ միասին պիտի երթային այսօր․ Ահմէտը Հայտարը պիտի սպասէր իրենց, արդէն ժամանակն է։

Կը քալէր դէպի ձախ։ Յառաջացաւ, առանց գիտնալու թէ ուր կ՚երթայ։ Անցաւ իրենց տունին առջեւէն, կեցաւ, ձայն տուաւ քրոջը։ Մուխթարը չկար։

Դարձաւ ձախ փողոցը։ Բանի մը տղաներ դուռին առջեւ կը խաղային․ անոնց զուարթութիւնը գրգռեց իր ջիղերը․ նախանձի որդը իր հոգիէն անցաւ աչքերուն․

— Շան լակոտնե՛ր, ինչպէս ուրախ են։

Փոքրիկները դադրեցուցին խաղը, կեցան շփոթահար։ Երէկ տիրացու էր այս մարդը, եկեղեցիին մէջ կ՚երգէր, Աստուծոյ Աւետարանը կը կարդար․ մինչ այսօր, կը հայհոյէ։ Անոնց մանուկ ուղեղները այս փոփոխութեան պատասխանը չգտան։

Տիրացուն անցաւ եկեղեցիին քովէն, դուռը փակ էր, ամուր կղպուած․

— Այսպէս լաւ է, մռմռաց ակռաներուն մէջէն։ Անցաւ։

Դաւոյի կրպակը գոց էր, փորձեց խօսակցութեան բռնուիլ դրացի խանութպանին հետ․

— Բարե՛ւ, Մխսի․ տաքը շատ սկսաւ։

Մխսին զբաղած էր․ է՛հ, ինչ ընէր եթէ տաք էր, այսօր ծախելու պտուղ չունի, պազար չգնաց, շուներուն երեսը չտեսնելու համար։ Տաք է, տիրացուն ինչ գործ ունի փողոցները, թող երթայ տուն։

Է՛հ, այս ճանճերն ալ որքան աներես են։ Մխսին երկար հովհարով մը ճանճերը կը փախցնէր։

— Մխսի՛, խաղող չունի՞ս։

— Չէ քուրիկ, պազար չգացի այսօր։

Տիրացուն կը քալէ կամաց, կ'անցնի երրորդ փողոցը։

— Մուխթարը չեկաւ, թերեւս մինակը գնաց. աւելի լա՛ւ. այսպէս ոչ ոք պիտի կասկածի։

Հայկական Թաղամասը կը վերջանայ հոս. վարը՝ շուկան է։ Կը յառաջանայ հանդարտ քայլերով։

— Բայց որքան տաք է այսօր։ — Խոշոր գունաւոր թաշկինակով կը սրբէ ճակատը։

Շուկայէն կ'անցնի աճապարանքով. Թուրքերը խէթ աչքերով կը նային այս անհաւատին, որ անկասկած պետութեան հանդէպ դաւաճան մըն է։ Անոնք եթէ գիտնային թէ ով է տիրացուն, եթէ գիտնային...։

Ձեռքը իր տանի ծոցի գրպանը, ոսկիներ կան այնտեղ, Ահմէտ Հայտարի կարմրուկ ոսկիները։ Քալելու ատեն կը համրէ կրկին ու կրկին՝ մէկ, երկու, երեք, մէկ, երկու, երեք։ Այսօր անշուշտ վեց պիտի ըլլայ, վե՛ց։

Կառավարական մարմարեայ հսկայ շէնքը։ Կը կենայ.

— Որքա՞ն տաք է այսօր։

Խոշոր, գունաւոր թաշկինակով կը սրբէ ճակատը։ Կը նայի շուրջը, մարդ չկայ։

Նոյն աղտոտ մուրացիկը կաղալով կը մօտենայ, կը կենայ իրեն քով թշուառ ու գլխիկոր։ Տիրացուն կը խառնէ գրպանները, ղրուշ մը կը դնէ անոր ափին մէջ, ար-համարհանքով կը նայի և կառավարչատան դռնէն ներս կը մտնէ, անշշուկ։

Տիրացուն չիմացաւ երբեք, որ իրեն հետեւող աղտոտ մուրացիկը, Մկուշն էր։

* * *

Առտուան թարմ օդին կը քալէ այրին, սեւեռուն, վճռական, ինչպէս մարտիրոսուհի մը, որ պայծառ աչքերով մահուան կը դիմէ։ Ուրախ է, վասնզի գիտէ որ, իր կեանքը նոր միայն կը սկսի լուսաւորուիլ։

Քսան երկար տարիներու լուռ համառումէն վերջ, նոր միայն երեւան կու գայ իսկական Նոյեմզարը, Նոյեմեան Ցոլակիմին կինը: Վտանգը և մահուան մօտաւոր քայլերը կը փայլեցնեն երիտասարդ այրիի իր կեանքը. գիտէ որ հիմա կին մըն է ինքը, նահատակի մը կինը, որ կը կատակէ մահուան հետ. կը ծիծաղի մարդկային բոլոր տկարութիւններուն վրայ:

Կը քալէ: Առտուան արեւին առաջին ճառագայթներուն հետ աչքերը կը վառին, կը վառի նաեւ իր սիրտը: Կը ժպտի արեւին հետ, ինչպէս դեռատի աղջիկ մը՝ գարնան առաջին շողերուն:

— Ազատը պիտի չամչնայ, հպարտութեամբ պիտի նայի իր ընկերներուն:

Ազա՛տը: Աչքերը կը վառին կրկին: Անիկա միակ լոյսն է իր խաւար կեանքին, միակ ջերմութիւնը՝ իր սառած օրերուն:

Բայց հիմա՞. հիմա նոր հորիզոններ կը ճեղքուին իր կեանքի մայրամուտին վրայ, նոր լոյսեր կը բողբոջին կը բռնկին:

— Բարի լո՛յս, տիկին Նոյեմզար:

Այրին կը ճանչնայ վանահօր ծառան, Գէվօն:

— Աստուծոյ բարին:

Ղարիպը յարգանքով կը կենայ, նահատակի կին է: կը կմկմայ կ՚ուզէ խօսիլ:

— Ի՞նչ կայ Գէվօ՛ աղբար, տխուր կ՚երեւաս:

— Ինչու տխուր չըլլամ, հայր սուրբը տիկի՛ն, վանահայրը... տարին,

Ձայնը կը դողդղայ, արցունքը կը փասանայ իր պըղտոր աչքերուն:

— Ա՞ն ալ:

— Այո՛, տիկին. երէկ գիշեր յանկարծ կանչեցին, կարեւոր գործի համար է ըսին, բայց վար գրին անմիջա-

պէս։ Դուռին առջեւ շատ սպասեցի։

— Ան ալ նոյն նահատակութեան ճամբով... — կը խօսի նահատակին կինը, ինքնիրեն։

— Գացի Պ. Սարեանին լուր...

— Պ. Սարեանի՞ն. բայց անիկա չկայ, այս քաղաքէն մեկնած է։

Նոյեմզարին ցասկոտ աչքերը զգաստութեան կը բերեն զարիպը։

Կը փորձէ սրբագրել ինքզինքը։

— Հա՛, սխալեցայ, Պարոն Յակոբճանին... ես ինչ գիտնամ տիկի՛ն, խելքս գլուխս չէ։

Կը նայի այրիին, անոր աչքերը կը յանդիմանէին զինքը։ Յանկարծ դարձաւ.

— Ների՛, տիկի՛ն, ես կը կարծէի, որ դուք...։ Չկըրցաւ լրացնել։ Փախաւ գրեթէ, արցունքը աչքերուն։

Այրին շարունակեց իր ճամբան։

— Զոհ մը եւս, ո՞ր մէկը պիտի համրես եւ ո՞վ պիտի համրէ, ո՞վ։

Փողոցի հանդոյցին վրայ ոստիկաններ կային։ Հայկական թաղամասին անկիւնները նոր ոստիկանատուներ հաստատած են, բոլոր շարժումները կը լրտեսեն։

Կ՚անցնի հանդարտ, ծանր քայլերով, ձեռքը գրպանը կը խաղայ փաքրիկ ատրճանակին հետ։ Յաջորդ փողոցի հանդոյցին վրայ կը կենայ, մատները կը խաղան դուռին վրայ, կը նուագեն։ Պայմանադրական նշանն է այս։

Բակին մէջ Առաքելը կեցած է, բարտիի մը նման։ Այրին անակնկալի կու գայ, կը շփոթի։

— Բեռդ շա՞տ ծանր է։

— Ո՛չ, ծանր չէ, ահա՛, երկու տասնոց ատրճանակ եւ հարիւր փամփուշտ։

Առաքելը կը ժպտի, տղու մը պէս միամիտ ու երջանիկ։

— Եթէ կ՚ուզէք, հանգստացէ՛ք քիչ մը։ Օրիորդն ալ

հոս է արդէն։

— Օրիո՞րդը։

— Այո՛, այն միւսը, վարժուհին։ Առաքելը կը լրացնէ նախադասութիւնը դժուարութեամբ։

— Ահա ինքը։

Մանկամարդ աղջիկը դուրս կ՚ելլէ սենեակէն, անգոյն ու դողահար։

— Բարի լոյս, Նուա՛րդ։

— Բարի լոյս։

Առաքելը «ապրանքները» անզուսարած է արդէն. սա-տանաներն անգամ չեն կրնար գտնել։ Կը վերադառնայ, կը կենայ այրիին դիմացը, պիտի խօսի։

— Ի՞նչ է Պարոն Առաքել, բա՞ն մը ունիս ըսելիք։

Ունի այո՛, բայց կ՚ուզէ որ ուրիշներ չիմանան, այս օրիորդը դեռ շատ ջահիլ է, ո՞վ գիտէ։ Մանաւանդ որ, երեսը պնդացուցած, կէս ժամ է կը սպասէ, կ՚ուզէ Պ. Սարեանը տեսնել։

Այրին կը քաշուի բակին մէկ անկիւնը։

— Ի՞նչ կայ, Պարոն Առաքել։

— Այն պիտի ըսէի, Պ. Սարեանը լաւ ըրած է, այսօր պէտք է փոխադրել վանքի զէնքերը, հոն պիտի ըլլայ ինքը։

— Լա՛ւ, ի՞նչ լուր հայր սուրբէն։

-- Ձերբակալուած է, այսօր-վաղը կրկին խուզարկութիւններ պիտի ըլլան։

— Հապա Տէր Խորէ՞նը։

— Անիկա դեռ կը մնայ։

Կեցաւ. դեռ ուրիշ ըսելիքներ ունէր, չէր համարձակէր։

— Տիկի՛ն, ո՞վ է այս աղջիկը։

Մեր ընկերուհին. ի՞նչ կայ։

— Եկած է թէ՝ Պ. Սարեանը կ՚ուզէ տեսնել. ըսի՝ չեմ գիտեր ո՞ւր է։ Կեցած է, չ՚ուզեր երթալ։

Այրին սկսաւ խնդալ։

— Բայց անիկա մեր վստահելի ընկերուհին է, ինծի

պէս, Արմէնուհիին պէս։

— Է՛հ, որ այդպէս է, շատ լաւ։ Բայց ես ի՛նչ գիտնամ թէ ուր է Պ. Սարեանը,— բարկացաւ «Արեան Զոր»էն յարուցեալը ու գնաց ներս։

Նոյեմզարը կրկին խնդաց։

— Գիտե՞ս, Նուա՛րդ, բարկացուցեր ես Պ. Առաքելը։

Մանկամարդ աղջիկը մօտեցաւ ընկերուհիին։ Այրիին դէմքին վրայ դեռ կը մնար ժպիտը, վերջալոյսի թախծոտ շողին պէս։

— Քեզի գեղեցիկ լուր մը պիտի տամ։

Նուարդ աւելի մօտեցաւ։

— Այսօր պիտի տեսնես Պ. Սարեանը։

Աղջիկը չհարցուց անգամ թէ ո՞ւր պիտի տեսնէր, ուր կ՚ուզէ թող ըլլայ. կեանքի թէ մահուան ճամբուն վրայ, միեւնոյնն էր իրեն համար։ Աչքերը վառեցան յանկարծ, երջանկութիւնը կը խաղար հոն։

Այրին տեսաւ անոր աչքերուն կրակը, ու տարօրինակ զգացում մը, տեգի մը նման խրեցաւ սրտին։

Երբ երկու կիները դուրս ելան իրարու փաթթուած, Առաքելը իր երկար հասակով, կեցած բակին մէջ, նայեցաւ անոնց ետեւէն, գլուխը երերցուց։ Կասկած կար անոր կոշտ, արեւահար դէմքին վրայ։

* * *

Նոյն իրիկունը, հայոց վանքը, կը նիրհէր խաղաղութեան մէջ։ Փոխադրութիւնները վերջացած էին։ Վերջին անգամ մեկնած է Նուարդը, երկու պարմանուհիներուն հետ։

Պէքեարը կեդրոնական դուռին առջեւ կկզած, կը նայէր գացողներուն ետեւէն։ Անիկա դեռ չէր ըմբռնած թէ ինչու այդ օրը երիտասարդ աղջիկներ մէկ-մէկ, երկու-երկու կու գային վանք և ինչո՞ւ այդքան շուտով կը մեկնէին։ Եւ յետոյ այդ մէկը, վարժուհին, երկար մնաց պարոնին քովը, ինչո՞ւ։

Գէվոյին խառնակ ուղեղը չէր կրնար «ինչու»ներուն պատասխանը գտնել։

— Է՛հ, ինծի ինչ, երեւի բան մը կայ։

Պէքերը չակուեցաւ, նայեցաւ վերի ճամբուն՝ աղջիկները չէին երեւար։

— Ինչպէս ալ շուտով կորսուեցան,— մտածեց Գէվօն։ Հանեց օղիին սրուակը. դեռ կար, պարպեց բոլորը։

— Գէշ ատեն հատաւ. ուրկէ՞ պիտի գտնեմ հիմա։

Լոյս վառելը արգիլուած է, այդպէս ըսաւ պարոնը, բայց ի՞նչ պիտի ընէ ինքը. այնքան մինակ է. մինակութեան վիշտը այսքան խոր կերպով երբեք զգացած չէր։

Սկսաւ սուլել հայրենական հին եղանակ մը։ Այդ եղանակն ալ այնպէս տխուր էր։ Աչքերը թրջուեցան։ Յիշեց վանահայրը։

— Որքա՛ն բարի էր։ Հա՛յր սուրբ, հա՛յր սուրբ, ինչո՞ւ մինակ ձգեցիր զիս։

Յուզումը բարձրացաւ, կուրծքը կը նեղուէր ծանր ճնշումի մը տակ։ Լացաւ Պէքերը, լացաւ աղու մը պէս, լացաւ հայր սուրբին համար, իր մինակութեան համար։

Ներսը՝ հնամեայ վանքը կը նիրհէր խոր լռութեան մէջ։ Բակին մէջ ծառերը երկիւղածօրէն աղօթքի կեցած էին, բայց պատարագիչը չկար. իսկական պատարագը կը շարունակուէր մահուան ճամբաներուն վրայ։

Պէքերը կը սուլէր կրկին հայրենական հին, մոռցըւած եղանակ մը։ Այնքան տխուր էր այդ եղանակը եւ այնքան հաղորդական. երիտասարդ ուսուցիչը, որ վերը, մութին մէջ նստած էր մինակ, ոտքի ելաւ, մօտեցաւ պատուհանին։ Այդ եղանակը կ'ափսոսար օրերուն համար, որոնք անցած էին ի զուր. կ'երգէր թախիծը իրիկուններուն ու վիշտը մինակութեան։

Սարեանի հոգին եղանակին հետ կը բացուէր, կը լայնար, կը տարածուէր, կը բաժնուէր փերթ՝ փերթ՝ ճամբա-

ներու երկայնքին լքուած փոքրիկներուն, բոլոր մահամերձներուն ու անթաղ դիակներուն։ Կը միանար անոնց հետ, կը համբուրուէր եղբայրօրէն, կը վերադառնար կըրկին հոս, այս վանքը, իր մութ խուցին մէջ, ուր կեցած է ահա, պատուհանին առջեւ։

Դիմացը՝ գերեզմանատան սեւ խաչերը յանկարծ կ'երերան, կը շարժին։

Երիտասարդ ուսուցչին չարչարուած երեւակայութեան մէջ խուճապահար ամբոխներ կը տողանցեն, սովալլուկ ու ծարաւահիւծ կիսամեռներու կարաւան մը կը կքի յանկարծ, կը խրուի տաք աւազներուն մէջ։ Ու յետոյ սարսափահար կիներ, իրենց փոքրիկներուն հետ, սուինահար կը փախչին, կ'իյնան արիւնաքամ, ճամբաներու եզերքին։ Երիտասարդ աղջիկներու խումբեր բարձունքներէն կը գահավիժին, իրենց սպիտակ, անբիծ մարմինները կը յանձնեն անդունդներու խոր երախին։

Պեքեարը դեռ կը շարունակէ սուլել հին, մոռցուած հայրենական եղանակ մը։

. . . .

Է.

Զորս օրուան ընթացքին կիները վերջացուցին իրենց աշխատանքը։ Հաւանական հինգ մարտկոցներու մօտակայ տուներուն մէջ կային 120 հրացան, 5000 փամփուշտ։

Նոյեմբերի հանդարտ ու վճռական ընթացքը զարմացուց Նուարդը։ Մանկամարդ աղջիկը հիմա հիացումով կը նայէր այրին։ Կը զգար այն անդիմադրելի ուժը, որ կար անոր հոգիին մէջ։ Կը զգար, որ անոր հոգիին մէջ գոյութիւն ունէին երեք տարբեր կիներ։

Մինչեւ հիմա իրեն ծանօթ էր նահատակին այրին, հաւատարիմ սիրողը, որ տարիներով սանձած էր բոլոր կիրքերը, երիտասարդ մարմինը զսպած էր բոլոր փոթորիկներուն դէմ ,յաճախ, սիրտն ու հոգին պայքարած էին

իրարու հետ։ Ի՛նչ հոգ, որ պայքարը եղած էր երկար ու տաժանելի, տեւած էր ամիսներ, ակամայ լռած էր սիրտը, յետոյ կրկին վերսկսելու համար պայքարը, աւելի ուժեղ, աւելի անողոք։ Ի՛նչ հոգ, հոգին յաղթած էր բոլոր փորձութիւններուն, մնացած էր արեւելքի հաւատարիմ սիրաղը, որուն համար յիշատակը նոյնքան գեղեցիկ է, նոյնքան կենդանի։

Այժմ մանկամարդ աղջիկը անոր հոգիին մէջ կը տեսնէր երկու տարբեր գոյութիւններ։ Հզօր կամքի տէր վճռական կինը, որ կը խորտակէ բոլոր դժուարութիւնները․ նպատակի մը երթալու համար, կը քանդէ վերադարձի բոլոր կամուրջները։ Երբ երեւան կու գար այդ կինը, կը դադրէին վէճերը, կը լռէին բոլոր կիրքերը։ Արի և յանդուգն յեղափոխականն էր ան, որ չեչտակի կը նայէր մահուան աչքերուն։ Վտանգները ընտանի էին իրեն, կեանքը՝ յաւիտենական պայքար։

Իսկ մի՞ւսը, կանացի քնքոյշ սիրտ մըն էր, որ որպէս օրհնութիւն, որպէս սէր կ՚իջնէր բոլոր սրտերուն վրայ։ Ո՞վ կը դիմանար այդ անպարփակ սրտին առջեւ․ բոլորը կը զգային, որ այդ սիրտը լոյսի մը պէս կ՚իյնար իրենց հոգիներուն վրայ։

Մանկամարդ աղջկան հոգիին մէջ այդ լոյսը կը տիրապետէր, կը պրկէր ջիղերը․ կը բերէր քաջութիւն ու խոյանք։

Ի՛նչ փոյթ, որ անոր աչքերուն լոյսը կը դառնար կրակ, երբ կը խօսէր այն միւսի մասին։ Այդ կրակը ինք տեսած էր երկու անգամ, ու պարտուած՝ կախած էր գլուխը փոքրիկ, ամօթահար աղջկան մը նման։

Նուարդ կը զգար այրիին գերազանցութիւնը և համաձայն էր այն գաղտնի սէրին համար, որ կը ծլէր գուցէ անոր սրտին մէջ և երբեմն կը յայտնուէր աչքերու բոցավառ լեզուով։

վերջալոյսի բոցե՛ր, որոնք դատապարտուած են շիջելու։ Այսպէս կը բացատրէր մանկամարդ աղջիկը։

վերջին օրերուն մանաւանդ, այրին աւելի կը խանդավառուէր անով, յաճախ կը խօսէր անոր մասին. կը նայէր իրեն տարօրինակ աչքերով։ Այդ աչքերուն մէջ, բոցերու ետին, կար թաքուն ու աննկատելի սէր մը։ Նուարդ յաճախ տեսած էր այդ սէրը։

— Թերեւս կը սիրէ ընկերոջ մը պէս, եղբօր մը նման և կամ գուցէ...։ Հոս կանգ կ'առնէր միտքը, մտածումը կը բախէր առեղծուածին։

Բայց տակաւ այրին կը տիրապետէր իր հոգիին մէջ, լոյսը կ'իջնէր, կը տարածուէր։ Ու հետզհետէ հանդարտած կ'ըսէր ինքնիրեն.

— Թող ան ալ սիրէ, քանի որ մեզմէ ո՛չ մէկուն պիտի ըլլայ։

Անիկա ակամայ համաձայնութիւն մըն էր մահուան դրան առջեւ։ Այդ դուռը բաց էր արդէն Նուարդին առջեւ. պիտի մտնէր հոն ժպտելով, վասնզի ան ալ պիտի ըլլար իրեն հետ երջանկութեան նոյն պայծառ ժպիտով։

— Քեզի հետ պիտի ըլլամ,— ըսած էր անոր վերջին անգամ։ — Եթէ հոս չկրցանք միասին ըլլալ, մահուան ժամուն պիտի միանանք իրարու. և այնուհետեւ մեր հոգիները իրարմէ անբաժան պիտի ըլլան։

Անիկա հանդարտօրէն ըրած էր այս մահաբոյր խոստովանութիւնը, նայած էր քաղցրութեամբ ու պատասխանած էր դողահար շրթունքներով.

— Այդպէս թող ըլլայ։

Այդ ձայնը երգած էր իր հոգիին մէջ գարնանային ջրերուն պէս, որոնք յորդահոս կ'իջնեն լեռներէն, քանդելով խութերն ու արգելքները ճամբաներուն։

Այդ ձայնը՝ հիմա նորէն կ'երգէ իր հոգիին մէջ, կը խառնուի այն միւս երգին, որ կու գայ այրիին խոր սըր-

տէն։ Կու գայ, կը միանայ իր հոգիի երգին, կը դառնայ համերգ, մահուան դէմ նետուած յաղթանակի երգ։

— Այդպէս թո՛ղ ըլլայ...

Ի՛նչ փոյթ, որ «այդպէս»ը մահն է, դուցէ կախաղանի վրայ և կամ թշնամի համազարկին տակ։ Իրենք միասին պիտի ըլլան, պիտի ժպտին, նոյն պայծառ ժպիտով։

Ի՛նչ փոյթ, որ զիրենք պատկողը պիտի ըլլայ ան խոժոռադէմ քահանան, զոր մահ կը կոչենք։ Ինչ փոյթ եթէ նոյնիսկ անդենականը աւելի սարսափելի ըլլայ իր անսահման պարապութեամբ, քան մարդոց այս աշխարհը, ուր Աստուծոյ արեւը կը խնայուի մարդերուն, ուր կայ ատելութիւն ու ոխ։ Ի՛նչ փոյթ։

Մարդիկ կան, որոնք կ՚արհամարհեն մահը, այդ ատամնաթափ, զառամած պառաւը, որ միայն քրքջալ գիտէ, չունի պայծառ, լուսաւոր ժպիտը ակարներուն,

Մանկամարդ աղջիկը ժպտեցաւ երջանկութեամբ, ինչպէս ժպտած էր վերջին անգամ, երբ բաժնուած էր անկէ։

Հոգիին մէջ կրկին երգեց անոր ձայնը, խառնուեցաւ այն միւս երգին, որ կու գար Նոյեմզարի անպարագիծ սրտէն։ Եւ ապա միացաւ իր հոգիի երգին, դարձաւ համերգ, ու տակաւ մահուան քրքիջը խեղդող՝ յաղթանակի երգ։

* * *

Տիրացուին համար գիշերը աւելի դժուար կ՚անցնէր հիմա։ Ցերեկները, որքան ալ երկար, ձեւով մը իրիկուն կ՚ըլլային։ Երեք օրէ ի վեր դուրս ելած չէր, հակառակ ընկերոջ, մուխթարին յամառ պնդումներուն, հակառակ Ահմէտ Հայտարի պահանջքներուն։ Հիւանդ էր, եթէ կ՚ուզէր, կրնար ստուգել։

Տիրացուին կամաւոր բանտարկութեան պատճառը միայն վախը չէր, անիկա անշուշտ իր որոշ տեղը ունէր, հոգեկան այս հիւանդագին վիճակին, որուն մէջ կը գա-

լարուէր վարժապետը։ Բայց գլխաւոր պատճառը ուրիշ էր. ենթարկուած էր սարսափելի մտալլկումի մը, որմէ չէր կրնար ազատիլ։

Ասոր համար ալ անսովոր կոպտութեամբ վռնտեց Մուխթարը, երբ եկած էր համոզելու, որ միասին ոստիկան զօրաց հրամանատարին երթան, քանի մը կարեւոր խնդիրներու համար։ Տիրացուն դեղնեցաւ, կարմրեցաւ, երկվայրկեանի մը մէջ քանի մը գոյներ փոխեց. իր ցաւոտ աչքերը յառեց Մուխթարին ու անոր երեսն ի վար պոռաց.

— Գնա՛, ըսէ՛ այդ մարդուն, որ Մարգար վարժապետը չ՚ուզեր իր երեսը տեսնել։

— Զարմանալի է,— մռմռաց Մուխթարը,— խելքի եկա՛ր, վարժապե՛տ, գիտե՞ս թէ որուն հետ գործ ունինք։

— Գո՛րս,— պոռաց տիրացուն։ Կոպերուն մէջ աչքերը դարձան, կրկին փոխեցին իրենց գոյնը, աղտոտ փայլ մը առին։

Մուխթարի երկար, չոր հասակը կքեցաւ յանկարծ, կծկուեցաւ, պզտիկցաւ, չտապով դուրս ելաւ մռլտալով քթին տակէն։

— Այս մարդը փորձանք պիտի բերէ իր գլխուն։

— Փորձա՞նք, բայց այդ փորձանքը աւելիով եկած է արդէն,— պոռաց կրկին վարժապետը ու մեծ աղմուկով գոցեց փողոցին դուռը։

Այսպէս էր տիրացուն այն օրէն ի վեր, երբ դեփ-դեղին կտրած, դողալով դուրս ելաւ կառավարատան մեծ դռնէն։

Ցորեկները երբ լոյս էր տակաւին, ձեւով մը կ՚անցընէր։ Կը բանար՝ մեծ հօրմէ մնացած ժառանգութիւնը՝ անշնորհք քանդակներով զարդարուած սնտուկը։ Դուրս կը թափէր ինչ որ կար այնտեղ. հին թուղթեր, բորբոսած գրքեր, հաշիւներ, զարդերու կտորներ, թաշկինակներու

մէջ ամուր կապուած գլխերու մնացորդներ։ Եւ այս բոլորին վրայ՝ ժանգոտած դաշոյն մը։ Կը նայէր, կը պրպըտէր, փոշիները կը մաքրէր, յետոյ կրկին իւրաքանչիւրը կը տեղաւորէր նախկին տեղը։

Երբեմն կը կանչէր քոյրը. կը նստէին դէմ դիմաց, կը խօսակցէին հինէն ու նորէն։ Թաղամասի անցած, մոռցուած դէպքերէն, հարսնիքներէն, որոնք շատոնց կանգառած էին։

Պառաւած օրիորդը կը քակէր բամբասանքի կծիկը, կը խայթէր աջ ու ձախ։ Հրճուանքի անգոյն ժպիտ մը կը գծուէր իր փոթփոթած դէմքին վրայ։ Անիկա բոլորին համար խայթելու բան մը ունէր անպատճառ. ո՞վ կրնար ազատիլ իր ձեռքէն ու մանաւանդ իր թունաւոր լեզուէն։ Կը չաղակրատէր, կը խնդար անդադար։ Բայց երբ կը սկսէր իր անախորժ ծիծաղը, վարժապետին գոյնը կը փոխուէր կրկին. աչքերը կը դառնային։ Կը ցատկէր ոտքի ու քոյրը կը վռնտէր ծիծաղելի կոպտութեամբ։

Պառաւած աղջիկը, ինքն ալ կը զայրանար, բայց կը զսպէր ինքզինքը։

Ի վերջոյ մեծ եղբայրն էր, կը հնազանդէր, կ'անցնէր խոհանոց, սովորական ճաշը պատրաստելու համար։

Այսպէս էր Մարգար վարժապետը այն օրէն ի վեր, երբ դեղ-դեղին կտրած, դողալով դուրս ելաւ կառավարատան մեծ դռնէն։

Ցերեկները, երբ լոյս էր տակաւին, ձեւով մը կ'անցընէր։

Բայց երբ գիշերը իջնէր, երբ մութը սողալով ներս կը մտնէր սենեակէն, կամ երբ քոյրը՝ ոտքի մատներուն վրայ կոխելով վեր ելլէր, վառէր քարիւղին լամբը, կը սկսէր տիրացուին չարչարանքի ժամը։

Տարօրինակ դէմքերով մարդիկ, կը խու-

մէջին պատուհաններէն, դուռներէն․ կը բռնէին ոտքերէն, կը քաշքշէին, կը սեղմէին կոկորդը, կ'ուզէին խեղդել, բայց չէր խեղդուէր, կը պոռար, կ'աղաղակէր… Երբեմն, կիներու խումբ մը կը մտնէր սենեակէն ներս։ Բոլորն ալ գեղեցիկ, բայց անողոք, կատաղի աչքերով։ Կը շարուէին դիմացը, անխօս, քարացած, կը փորձէր խօսիլ, բայց յանկարծ կը սկսէին ծիծաղիլ, բարձր, լիաթոք։ Անկէ վերջ մեռելները կու գային՝ ջախջախուած գանկերով, կըմախք դարձած դիակներ՝ հեգնանքը իրենց դէմքին վրայ։ Կու գային, կը կենային չորքով, կը սկսէին մեռելական երգ մը, որ երբեք լսած չէր ինքը։

Երբեմն կատաղութիւն կու գար վրան, աչքերը դուրս կ'իյնային ակնապիճներէն, կը հեւար ծանր, անդիմադրելի ճնշումին տակ։ Կը պոռար, կը հայհոյէր։ Ա՜հ, այս մարդիկը, որքան չարչարած էին զինքը․ որքան դաժանութիւն, որքան թոյն կուտակած էին երակներուն մէջ։ Ի՜նչ տուին իրեն, ի՞նչ․— Անասունի մը անարգ կեանքը, անվերջ քծինք, շունի մը պէս, մեծին ու պզտիկին առջեւ, և յետոյ, արհամարհանք։

Ու հիմա, իր այս չարչարալից գիշերներուն, երբեմն պատուհանէն ներս կ'իյնար, Հայոց վանքին վանահայրը, ակռաները քաշուած, ծնօտը ջարդուած։ Եղունգներէն կը հոսէր կարմիր արիւնը, կը ներկէր սեւ վերարկուն։ Սենեակին կեդրոնը կեցած էր Ահմէտ Հայտարը, ոստիկան զօրաց հրամանատարին հետ, անոնց քով…

— Մարգար էֆէնտի՛, այս անհաւատը չ՞էր ժողովին նախագահը, խօսէ՛ ինչո՞ւ լուռ ես,— կը հրամայէ միւթէսարիֆը։

— Այո՛, տէր իմ,— կը լսուի խեղդուկ ձայն մը։

Հայր սուրբը լուռ է, արիւնոտ մատները վեր բարձրացուցած կը նայի վարժապետին։

Հրամանատարը կատաղաբար կը մռնչէ,

— Անասունի մը նման պայտեցէք այս անհաւատին ոտքերը, անոր յամառութիւնը ես պիտի ջախջախեմ։

Յամառութի՞ւնը, բայց ո՛չ, ըսէ՛, հաւատքը։ Ցեղին ոյժն է այն, որ անընկճելի է, անխորտակելի։ Անունդ ինչ որ ալ ըլլայ, չարչարանքի գործիքները որքան ալ վայրագ ըլլան, պիտի չկրնաս, — կ'ըսէր ձայն մը հայր սուրբի հոգիին մէջ, մինչ անոր ջարդուած ծնօտը կ'երերար, կարմիր արիւնը կը հոսէր մատներէն և աչքերը արտմութեամբ կը յառէր վարժապետին։

Տիրացուն ձեռքերով կը ծածկէ դէմքը, չտեսնելու համար այդ աչքերը։

Այսպէս է Մարգար վարժապետը այն օրէն ի վեր, երբ դողալով դուրս ելաւ կառավարական մեծ դռնէն։

* * *

Կիրակնամուտ իրիկուան աղօթքի զանգը հնչեց. տըխրութեամբ տարածուեցաւ հայկական թաղամասին վերեւ։

Տիրացուն խաչակնքեց երեսը։

Հեռաւոր յիշատակի մը նման, զանգակին ղօղանջը մտաւ սենեակէն ներս, բաղխեցաւ իր սրտին։ Որքա՜ն կ'ուզէր նորէն Աստուծոյ տունը երթալ, մէկիկ-մէկիկ երգել բոլոր շարականները, աղօթել երկա՜ր, երկար, ի խորոց սրտի։

Բայց կարելի՞ էր, ո՞վ կ'ընդունէր զինք։ Բոլորը գիտէին, որ ինք մատնիչ մըն է, դաւաճան մը։

Աղօթքի զանգակի բամբիւնին հետ կրկին խաչակնքեց երեսը։

— Բայց ո՞վ ըրաւ զիս այսպէս. ո՞վ թափեց թոյնը հոգիիս մէջ։ Անո՛նք, մարդիկ։ Որքա՛ն արհամարհեցին զիս, որքա՛ն ծաղրեցին, — խօսեցաւ տիրացուն ինքնիրեն։ «Թող սատկին»ը չկրցաւ ըսել, մնաց կոկորդին մէջ։ Կիրակնամուտ իրիկուան աղօթքի քաղցրալուր ղօղանջը արգիլեց կատաղութեան նոպան. հանդարտեցուց ջիղերը։

Մարգար վարժապետը աղօթքի ծարաւ զգաց, գուցէ կեանքին մէջ առաջին անգամն էր ասիկա, այո՛, առաջին անգամ, վասնզի ո՛չ մէկ ատեն այսքան բուռն չէր եղած այդ պահանջը։ Կրկին խաչակնքեց երեսը. ծունկի եկաւ.

... Ընկլայ ես ի խորս անդնդոց, ուր ոչ գոյ ինձ հանգիստ, եկի ես ի խորս ծովու եւ շրջանք ընկղմեցին զիս:

Երբ ոտքի ելաւ, թեթեւութիւն մը կը զգար, անցած էր աչքերուն աղտոտ դեղնութիւնը, թեթեւ փայլ մը կար հոն։ Պիտի երթայ Աստուծոյ տունը, թո՛ղ ծաղրեն կրկին, թո՛ղ դուռը փակեն իր առջեւ, թող թքնեն երեսին։ Պիտի երթայ։

Կը քալէ, ինչպէս դատապարտեալ մը, որ կախաղանի կը դիմէ։ Չի տեսներ անցորդները, որոնք զզուանքով կը նային իրեն։ Անիկա կ'երթայ Աստուծոյ տունը, կ'երթայ մահուան...

Կ'երերայ, ինչպէս խարխուլ տուն մը, որ յանկարծ պիտի կքի ինքն իր վրայ, պիտի փլի ու դառնայ տխուր մոխրակոյտ մը։

Բայց ո՞վ է, որ կ'արգիլէ զինք, մտնելու Աստուծոյ տունը։ Ճիշդ է, նախկին տիրացուն Աստուծոյ անարժան ծառան է, հաւատուրացը, Յուդա՛ն։ Ճիշդ է։ Բայց ո՞վ է, որ կ'արգիլէ. Մարգար վարժապետը կը նայի անոր ցասկոտ աչքերուն. կը թուլնայ, պատին կը կռթնի, չերեւալու համար։ Կին մըն է, սեւազգեստ, կորաքամակ.

— Յուդա՛։

Նախկին տիրացուի հոգիին մէջ երկար արձագանգներով կը կրկնուի այդ բառը։ Եկեղեցիի պատին քսուելով կը քալէ ան, գրեթէ կը սահի։

Յապաղած ժամուորները ականատես կ'ըլլան անոր այս գետնաքարշ ընթացքին։ Վարժապետը կ'անցնի մկրտութեան դռնէն, կը դառնայ աջ, եկեղեցիին ետեւը, հին շիրիմի մը վրայ կ'իյնայ հեւասպառ։

Մութ էր արդէն։ Վարժապետը վեր առաւ գլուխը, վախցաւ եկեղեցիին գմբէթէն, որ հեռուէն կը բարձրանար դէպի երկինք, կը խորանար յաղթական, մխրճուելու համար ամպերուն մէջ։

Ոտքի ելաւ։ Բայց յանկարծ երկու աչքեր ինկան իր վրան, երկու խոշոր աչքեր... Վարժապետը մորթուող անասունի հռնդիւն մը արձակեց միայն, երբ Մկուչին դաշոյնը խրուեցաւ կուրծքին։ Ինկաւ հին գերեզմանի մը ոտքերուն։

Ը.

Կիրակի առտու մը։

Փողոցները կիսամութի մէջ էին տակաւին։ Բայց հակառակ առաջին ցուրտին, հակառակ գորշ երկնքին, թաղամասը ամբողջովին ոտքի էր։ Բոլորը կ՚երթային հայոց եկեղեցին, ուր պիտի պատարագէր Տէր Խորէն քահանան․ պիտի կատարէր հոգեհանգստեան պաշտամունք՝ վերջին զոհերուն համար։

Նախկին տիրացուն մէջտեղ չկար․ բոլորը մոռցած էին անոր գոյութիւնը, կարծես ժամանակակից չէր․ կարծես ապրած էր նախապատմական դարերուն։ Ո՛չ ոք գիտէր, որ Մարգար վարժապետը անշունչ պառկած էր եկեղեցիին ետեւը՝ հին գերեզմանի մը ոտքերուն։

Աստուծոյ տունը կրկին պաշարուած էր ոստիկաններով։ Անոնք կրակելու պատրաստ, կեցած էին դռներուն առջեւ և դրացի տանիքներուն վրայ։ Բայց ով կը նայէր անոնց․ ժողովուրդը կը շտապէր, պրկուած ջիղերով, կ՚երթար իր հաւաքական աղօթքը կատարելու, գուցէ վերջին անգամ։

Ոստիկան զօրաց հրամանատարը կեցած էր Առաջնորդարանի դահլիճին մէջ․ հոն էր Տէր Խորէն քահանան՝ Առաջնորդական տեղապահը․

— Հիմա՛, հիմա՛, պիտի ներկայանամ մութճաարիֆ էֆէնտիին։

Ո՛չ, Աստուծոյ պաշտօնեան պատարագիչ է այսօր, պէտք է կատարէ իր սուրբ պարտականութիւնը։ Ցետոյ միայն կրնայ երթալ։

Պէլ Ալին կը դողայ. կը կատղի. Թագաւորին հրամանն է, վա՜յ անոնց, որոնք չեն գործադրեր։

Տէր Խորէնի աժգոյն դէմքին վրայ, պայծառ ժպիտ մը կ'ուրուագծուի։ Մահո՞վ կը սպառնան իրեն, բայց ինքը վաղուց պատրաստ է ատոր։

Ցանկարծ, Պէլ Ալին կը կենայ Աստուծոյ պաշտօնեային դիմաց ու դիւային քրքիջով.

— Ի՛նչ եկեղեցի, ի՛նչ աղօթք։ Անապատները ընդարձակ են ու Ալլահին աւելի մօտիկ։ Հոն պիտի աղօթէ քու հօտդ։

— Նորութիւն չէ մեզի, գիտէինք արդէն։

Անդին՝ Աստուծոյ տունը՝ լեցուած է հաւատացեալներու բազմութեամբ։ Դպիրներու «Հայր մեր»ին կը միանայ ժողովուրդը. կը թնդան եկեղեցիին կամարները։ Տէրունական աղօթքը դուրս կու գայ եկեղեցիի պատերէն, կը լայննայ, կը տարածուի, որպէս յաղթական ռազմերգ։

Պէլ Ալին կը սրէ ականջները։

— Այս ի՞նչ աղմուկ է։

— Ժողովուրդը կ'աղօթէ։

Տէր Խորէնին աչքերը կը պայծառանան, կը փայլին։

— Բայց ասիկա աղօթքի չի նմանիր, գաւազրութի՞ւն մը արդեօք...

«Հայր մեր»ը կը վերջանայ։ Լռութիւնն է հիմա, որ իր լայն թեւերով, կը սաւառնի այս հնամեայ եկեղեցիին վրայ։ Ծերունի Տէր Ցովհաննէսի աչքերէն արցունքը յորդառատ կ'իջնէ, կը թրջէ իր ձիւնասպիտակ մօրուքը։

Բայց պատարագիչը կ'ուշանայ։ Ծեր քահանային դողդոջ ձայնը կը ընկրկի տաճարին մէջ։

— Պէտք է վերջացնել շուտով, Անմէտ Հայտար պէյը կը սպասէ ձեզի։

Տէր Խորէնին վճռական աչքերը ո՛չ կը պատասխանեն։

— Պատարագը պէտք է աւարտի, յետոյ հոգեհանգիստը՝ վերջին զոհերուն։

— Այսինքն, պետութեան դաւաճաններուն։

— Ո՛չ, պարո՛ն, իսկական նահատակներուն։ Անոնց, որոնք վայրագօրէն սպաննուեցան, ձերիններուն կողմէն, ձե՛ր կողմէն։

Տէր Խորէնի աչքերը կը փոթորկին, ցասումը կը շողայ։

— Բայց ո՞ւր է պատարագիչը, ո՞ւր է Տէր Խորէնը, կը բարձրանայ հուժկու ձայն մը եկեղեցիէն։

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է, կ՚աղաղակէ ժողովուրդը միաձայն։

Ցանկարծ եկեղեցին կը շարժի, կ՚ալեկոծի, կատղած ծովու մը նման։ Ու վայրկեանի մը մէջ Աստուծոյ տաճարը կը պարպուի. բոլորը դուրս կը խուժեն բակին մէջ։

Տէր Ցովհաննէսին ձայնը դեռ կը դողդոջէ թափուր եկեղեցիին կամարներուն տակ։

— Դուք ոճրագործներ էք,— կը շարունակէ Տէր Խորէնը,— մանուկներ կոտորող...

— Դաւաճա՛ն,— կը բարձրանայ Քէլ Ալիին ձայնը ու ծանր մտրակը կը շաչէ Աստուծոյ պաշտօնեային դէմքին վրայ։

Վարէն կը լսուի ամբոխին վայրենի աղաղակը.

— Ա՛լ բաւական է...

Ուրկէ՞ յանկարծ, ո՛չ ոք գիտցաւ, ո՛չ ոք գիտէ մինչեւ այսօր։ Երկու մարդիկ կը յառաջանան, կը բարձրանան տաճարդարանի սանդուխներէն վեր։

— Սաքօ Նայիմեա՛նը, պարո՛նը, պարո՛նը կը բացագանչէ ժողովուրդը։

Ոստիկան զօրաց հրամանատարը շշմած է հիմա։

— Բարե՛ւ, պարոննե՛ր։

Բայց Սաքօյին տասնոցը կը ջախջախէ անոր գանկը. հրէշին դիակը գետին կը տապալի։

Եւ ահա, հայկական եկեղեցիներու երեք կոչնակները կը հնչեն ընդհատ, տխուր, թաղմանական զանգի ղօղանջին նման։

Հնամենայ քաղաքին մնացորդները պայքարի կը մըտնեն բռնութեան, նախճիրի տիրապետութեան դէմ, մահուան կը դիմեն՝ պայծառ ճակատներով։

Ո՞վ կրնայ սահմանել տկարներու հոգին, երբ խոյանք ունին անոնք, երբ չեչտակի կը նային մահուան։ Ո՞վ կըրնայ կշռել տկարներուն ոյժը, երբ կը խիզախեն անոնք դէպի անկարելի բարձունքներ, երբ կը ձգտին տաք արեւին։ Ո՞վ կրնայ ըսել, թէ ինչ կը զգան անոնք, երբ մահուան զառամած քրքիջին կը հակադրեն իրենց լուսավառ ժպիտը։

Հայկական երեք եկեղեցիի կոչնակները կը ղօղանջեն մեռելական թախծութեամբ. անոնց ձայնին կը միանայ ոստիկաններուն համազարկը. ժողովուրդին բարձրագոռ աղաղակը։

Շուտով կը լռեն ոստիկանները։ Ու կէս ժամ վերջ, հինգ մարտկոցներ կը ռմբեն հայկական թաղամասը, թրքական թաղերէն։

Հինգ մարտկոցներու զէնքերուն փողերը կը փայլին թուրք արիւնածարաւ ախորժակին դէմ։

Առաջնորդարանի պատշգամին վրայ կեցած է Տէր Խորէն՝ դէմքին վրայ թանձրացած արիւնը մտրակի հարուածին։ Անոր քով կեցած են Վիգէն Սարեանը և Նայիմեան Սաքօն։

Կոչնակներու ղօղանջը կը շարունակուի տակաւին, երկա՜ր ու տխրագին ելեւէջներով։ Կ՚իջնէ բակին մէջ սպասող բազմութեան հոգիին վրայ, որպէս մեռելական աղօթք, որպէս անդրշիրիմեան կանչ։ Ու տակաւ այդ ձայ-

նը կ՚արձագանգէ ջիղերուն մէջ, կը կրկնուի կը դառնայ ռազմերգ, կը դառնայ պայքարի փոթորկաձայն չափը։

Ո՜վ կրնայ ըսել, որ տկարները իրենց հերոսական մահէն վերջ չեն իշխեր իրենց դահիճներուն վրայ։

Առաջնորդարանի պատշգամին վրայ կեցած է տէր հայրը՝ դէմքին վրայ թանձրացած արիւնը՝ մտրակի հարուածին։ Անոր ուժեղ, թաւ ձայնը կ՚օրօրէ ժողովուրդի հոգին, հայոց վերջին եղերական պատմութեամբ...

— ... Հայկական երեք եկեղեցիներու կոչնակները կը հրաւիրեն մեզ պրկելու մեր ջիղերը, նայելու մահուան աչքերուն՝ առանց սարսուռի։ Հայկական թաղամասը արդէն բաժնուած է թրքական թաղերէն և մեր տղաքը իրենց մարտկոցներու ետին պատրաստ կը սպասեն...

— Անկցի՛ անապատներու անարգ մահը, մենք կը մնանք այստեղ, կը մեռնինք մեր տուներու բոցերուն մէջ...

Ժողովուրդին աղաղակը կը ծածկէ առաջնորդական տեղապահին ձայնը։ Անոր աչքերը կը թրջուին. հպարտութեան արցունքները կ՚իյնան մօրուքին վրայ։

Եկեղեցիներու զանգերը կը հնչեն տակաւին ընդհատ ու երկար ղօղանջով։

* * *

Քաղաքին փողոցները յորդած էին, վարար գետի մը նման։ Տուները նեղ կու գային խանդավառ ժողովուրդին՝ բոլորը. մեծ ու պզտիկ, թափած էին դուրս, կ՚ուզէին բան մը ընել, և որովհետև դեռ չէին գիտեր թէ ինչ պիտի ընեն, կը քալէին, կը կենային փողոցներուն անկիւնները, կը խօսակցէին բարձրաձայն։

Դպրոցական տղաքը իրենց մարզանքի գաւազաններով կը տողանցեն փողոցներուն մէջ։ Անոնց հայու աչքերը կը բոցավառէին, պայքարի արբշիռ խնդութեամբ։

— Աստուած պահէ ձեզ, թշնամին մատաղ ըլլայ ձեր

դալար կեանքին,— արցունքոտ աչքերով կը հեծեծէին կիները։

— Ղուրպան ձեր հոգուն,— կը դողդոջէր կորաքամակ պառաւ մը,— կարծես հարսնիքի կ'երթան։

— Այո՛, արեան հարսնիքին,— պատասխանեց ծերունիի մը խռպոտ ձայնը։

Պառաւը ետ դարձաւ՝ Տէր Յովհաննէսն էր, որ գաւազանին յեց, կը յառաջանար իր ձիւնասպիտակ մօրուքով։

Տղոց երգը կը թնդար, կ'անցնէր սահմանը, կ'իյնար Թրքական Թաղերուն վրայ, որպէս համազարկ։

Խումբը հեռացաւ։ Երկու սեւազգեստ կիներ կեցած էին եկեղեցիի դրսի դրան անկիւնը. դեռ կը նայէին անոնց անհետացող ստուերին։ Իրենց հոգիին մէջ տղոց երգը կը կրկնուէր, բերելով երիտասարդութեան արեւոտ օրերը։

— Մուխթարը կորսուած է,— դարձաւ աւելի տարիքոտը իր ընկերակցին,— կ'ըսեն, որ պահուած է Թրքական Թաղերը։

— Յուդա՛ն,— արտասանեց միւսը, ակռաներուն մէջէն։

— Իսկ տիրացուին համար կ'ըսեն որ սպաննուած է։

— Սպաննուա՞ծ։ — Իր պղտոր աչքերը նոր փայլ մը ստացան. խաչակնքեց երեսը.

— Տէ՛ր, արդար է քու դատաստանդ։

— Երէկ իրիկուն ուզած է եկեղեցի մտնել, Հաֆիսէ-մէ մայրիկը վռնտած է դռնէն։

— Ի հարկէ կը վռնտէ, խեղճին երեք զաւակները սպաննուեցան «Արեան Ջուր»ին մէջ։

Երկու կիները մտան եկեղեցիին բակը։

— Բայց դիակը մէջտեղ չկայ, չեն գիտեր թէ ո՞վ սպաննած է եւ ո՞ւր։

— Թող չուներուն կերակուր դառնայ անոր սատակը։ Որքան մարդիկ անթաղ մնացին։ Գիտե՞ս, ինչպէս սպաննուած են վանահայրը։

— Գիտեմ։

Երկու կիները լռեցին, սրբեցին իրենց արցունքը։

Տղոց երգը կը շարունակուէր տակաւին, կը զարնուէր իրենց չարչարուած մտքին։

Անցան մկրտութեան դռնէն, դարձան, միւս կողմի կարճ ճամբէն իջնելու համար հարաւային թաղամասը։

— Կեցի՛ր, Շուշա՛ն, ի՞նչ կայ հոդ։

Երկու կիները կանգ առին սարսափահար։

— Տէ՛ր, մեղա՜յ քեզ...

Հին գերեզմանի մը ոտքերուն, ինկած է նախկին տիրացուն՝ իր լճացած արիւնին մէջ։

— Աղջի՛կ, տիրացուն է։

— Այո՛, ան է, Յուդա՛ն,

Տղոց երգը յաղթական շեշտերով կը տարածուէր քաղաքին վրայ.

Վրէ՛ժ կը գոռան շիրմանց խորէն...

Կիներուն առաջին վայրկեանի վախը կամաց կամաց տեղի տուաւ, անակնկալին սարսափը ցրուեցաւ։ Անոնք հետզհետէ աւելի մօտեցան այդ զարշելի դիակին, որ արդէն սկսած էր նեխիլ։

Հեռաւոր երգին մարտական շեշտը քաջութիւն տուաւ իրենց. իրարու նայեցան, գեղեցիկ որոշումի մը կրակով։ Նայեցան կրկին, արդէն վճռուած էր...։

Քակեցին իրենց գօտիները, կապեցին տիրացուին ոտքերը, սկսան քաշել։ Եկեղեցիի ետեւի փոքր դռնէն դուրս ելան երկու կիները, քաշկռտելով դաւաճանին սատակը։ Անոնք կը հեւային, քրտինքը առատօրէն կը հոսէր, բայց յամառօրէն կ'երթային առաջ։ Երբեմն-երբեմն կը նայէին իրարու, քիչ առաջուան նոյն գեղեցիկ վճռականութեամբ։

Փոքրիկ տղաքը, դռներուն առջեւէն սարսափով կը

նայէին այս տարօրինակ գիւղին, և յետոյ երկու կիներուն, որոնք հեւասպառ կը քաշէին իրենց ծանր բեռը։

Երկու կիները կանգ առին հարաւային մարտկոցին առջեւ։ Առաքելը, իր խմբակը դասաւորած, կեցած մարտկոցին քով, հանդարտօրէն կը ծխէր։ Ճանչցաւ տատիկը։

— Ինչո՞ւ այս յոգնութիւնը մայրի՛կ, Թող մնար, փըտտէր տեղ մը։

— Բերած ենք Թուրքերուն նուէր, մեր առաջին նըւէրը գիշատիչներուն։

Խմբապետը բարձրաձայն խնդաց։ Երկու տղոց օգնութեամբ վերցուց գժակը ու նետեց մարտկոցէն անդին, Թրքական Թաղը։

Տղոց երգը կը շարունակուէր տակաւին, զօռ, յաղթական շեշտով կը տարածուէր հեռո՜ւն, հեռուն։

Թ·

Երեքը, — այլեւս այսպէս կը կոչուէին անոնք, Տէր Խորէն քահանան, Սարեանը և Նայիմեան Սաքօն։ — Երեքը միացած էին իրարու, նոյնացած էին մէկ հոգիի մէջ, ցեղին հոգիին։ Ալեկոծեալ ժողովուրդը մէկ անունով կ'անուանէր զանոնք՝ Երեքը։

Անոնք այցելեցին բոլոր մարտկոցները, սկսելով արեւմըտեան բլուրէն, որ կը հսկէր սպիտակ ճամբուն ու պարտէզներուն վրան։ Խմբապետը՝ Ջուլհակ Խաչէրը, նստած մարտկոցին առջեւ կը նայէր հայոց գերեզմանատան, ուր Թարմ հողակոյտի մը տակ կը քնանար Յակոբիկը։

Հոն էին Ադամենց Յաբեթը և Ինկլիզենց Մխսին, որոնց նուրբ ու սպիտակ ձեռքերը՝ վարժուած գիրքի և տետրակներու՝ կը խաղային հիմա մահուան գործիքներուն հետ։ Անոնք հանդարտ էին ու ժպտուն, ինչպէս իրենց մարզական խաղերու ատեն։

— Տղա՛ք, ո՛չ մէկ աւելի փամփուշտ, իւրաքանչիւրը

սահմանուած է թշնամի կեանքի մը, — խօսեցաւ Նայիմեան Սաքօն։

— Ի հարկին քանի մը կեանքերու, — լրացուց Խաչէրը։

Հիւսիսային մարտկոցին առջեւ, Տէր Խորէն քահանային աչքերը լեցուեցան. ճակտին կնճիռները ակօսներու վերածուեցան, մարտկի հարուածին չեղ հետքը աւելի մեծցաւ, խաչօրցաւ, խաչի մը ձեւն առաւ։

Նայիմզադը, որ քիչ առաջ հսկայ մըն էր դարձած, երբ կարգադրութիւններ կ'ընէր, երբ կը դասաւորէր իր խումբը, յանկարծ պզտիկցաւ, դարձաւ փոքրիկ, դողահար աղջիկ մը, ծռեցաւ, ստանալու համար տէր հօր օրհնութիւնը։

— Անհրաժեշտ է նոր Եղիշէ մը, շշնջաց Տէր Խորէն քահանան...

Խմբապետուհին գետին կը նայէր։ Անոր աւերակ հոգիին մէջ նոր ու հպարտ աշխարհ մը կը վերաշինուէր։ Ան վերջապէս գտած էր իր ճամբան։

— Մենք կը կատարենք մեր պարտականութիւնը տէ՛ր հայր, օրհնեցէք տկարներու այս խումբը։

Հիւսիսային դիրքէն մինչեւ արեւելեան առաջին մարտկոցը երեքը յառաջացան լուռ ու անխօս։ Ի՞նչ պիտի խօսէին. կիներուն բարձրաթռիչ խոյանքը, որպէս խորհուրդ իջած էր իրենց հոգիին վրայ։

Արեւելեան առաջին մարտկոցի տղոց խանդավառ երգը եկաւ յիշեցնելու կռուին մօտիկութիւնը։

— Ապրի՛ք, տղա՛ք, ձայն տուաւ Սարեան, ձեր դիրքը կ'իշխէ ուղիղ Թրքական Թաղերուն։

— Եւ անոնց մզկիթներուն, — լրացուց Նայիմեան։ Ծուռ Թորոս մօտեցաւ երեքին, իր երկար, թաւ պեխերով։

— Պատրաստ եմ ձեր հրահանգին։

Հարաւային մարտկոցին վրայ Առաքելը հանդարտօ-

րէն կը ծխէր։ Տղաքը, կեցած դիրքերուն առջեւ՝ կը դիտէին լճակը, որ կը փայլփլէր երեկոյեան մայր մտնող արեւի ոսկեգոյն շողերուն տակ։

Երբ երեքը մօտեցան, Առաքել գլանիկը նետեց, շըտկըւեցաւ՝ զինուորական բարեւի պատրաստ վիճակով։

Նայիմեանի աչքերուն դպաւ մարտկոցին արիւնով ներկուած կարմիրը։

— Խէր ըլլայ Առաքե՛լ, արիւնը շատ շուտ հասած է քեզի։

Առաքելը խնդաց։ Ինչպէս պիտի ըսէր, կը դժուարանար։

— Անոր սատակն է, կիները ուզեցին, որ Թուրքերուն նուիրենք։

Երեքը ուշադրութեամբ մօտեցան։

— Որո՞ւն սատակը, Առաքե՛լ։

— Անոր, այն տիրացուին, իշտէ՛, մարտկոցին անդիի կողմը կը պառկի։

Խումբի տղաքը խնդացին բարձրաձայն. խնդացին նաեւ երեքը։

Մութին, երբ եկեղեցիին բակը մտան, Թռուցիկ խումբերը, իրենց խմբապետներով կեցած էին սպառազէն։ Հոն էր Մկուշը, իր զինուորական տարազին մէջ սքանչելիօրէն գեղեցիկ։ Անոր նշանման փայլուն աչքերը կորսուած էին հեռաւոր տարածութեան մէջ. նուրբ, կարմիր շըրթունքներուն վրայ իր մշտական ժպիտը կը շողար, գարնան լուսաժպիտ ճառագայթի մը նման։

Ժողովուրդը հետզհետէ կը հաւաքուէր, կու գային բոլորը, ծեր ու երիտասարդ, այր ու կին, անոնք, որ դեռ կ՚ապրէին, դեռ կը տեւէին յամառօրէն։

Զանգակի երկրորդ կանչին հետ եկեղեցիէն ներս մտաւ Տէր Խորէն քահանան։ Իր անդրշիրիմեան ձայնովը բացուած յայտարարեց հաւաքոյթը։

— Այսօրուընէ սկսած, մե՛նք ենք մեր ճակատագրին տէրը, պիտի ապրինք այնքան ատեն, որքան որ չեն ըսպառած մեր ուժերը։ Այն օրը, երբ մեր բոլոր կտրիճները իյնան իրենց մարտկոցներուն վրայ, հայկական այս Թաղամասը թող բոցավառի մեր տուներու հրդեհէն, թող դառնայ աւերակ ու մոխիր։ Անկէ վերջ մեր դատաստանը կը ձգենք երկնաւոր Հօր։

— Բիչ առաջ այցելեցինք մեր բոլոր մարտիկներուն, անոնք ուխտած են կռուիլ մինչեւ վերջին փամփուշտը։ Աստուծոյ ամենատես աչքը թող հսկէ անոնց կեանքին վրայ։

Ժողովուրդի «Ամէն»ը տարերային աղաղակի մը նման որոտաց եկեղեցիի կամարներուն տակ, հրացայտ հոսանքի մը պէս իւրաքանչիւրի երակներէն անցաւ վժժալով։

Սարեան, երիտասարդ ուսուցիչը, դողաց այդ ահեղագոռ «Ամէն»էն, որուն մէջ ցեղին յաւերժական ձայնն էր, որ կու գար հայոց պատմութեան արիւնոտ ուղիներով, կու գար, կը զարնուէր իր հոգիին։ Նայեցաւ իր քովը նստող ընկերոջը՝ Նայիմեան Սաքօյին սեւ, խոշոր աչքերուն մէջ նոյն սարսուռը կար, նոյն արիւնոտ ալիքները, որոնք ելեկտրական հոսանքի մը նման կ'անցնէին արագ։

— Բայց մեր կռուողներուն թիւը շատ քիչ է, թշնամին դաւադրօրէն կոտորեց մեր երիտասարդութիւնը...

Ձայներ բարձրացան եկեղեցիի զանազան անկիւններէն, ալեւորներու յոգնած ու խռպոտ ձայներ.

— Մենք պատրաստ ենք կռուելու. մեր նահատակ զաւակներուն արիւնին ձայնը կը կանչէ մեզ...

Ծերերուն կերկերուն ձայնին խառնուեցաւ վերնատունը հաւաքուած կիներուն ու երիտասարդ աղջիկներուն հնչուն ձայնը՝ արծաթեայ զանգի մը նման.

— Հապա մե՞նք... փոխանակ քաշքշուելու անապատներուն մէջ, կը մեռնինք թշնամի գնդակներով։

Ժխորը այնքան տարօրինակ էր, այնքան մեծ ու սրրտառուչ, կարծես քաղաք մը կը կործանէր հիմնայատակ, Մկուչը, որ կեցած էր ձախ դրան մէջ, ներս մտաւ։

Վերնատան մէջ, աղջիկները՝ ոտքի վրայ՝ միաձայն կը պոռային, կ՚ողմկէին.

— Զէ՛նք տուէք մեզի...

Տէր Խորէն քահանան կեցած էր իր փոքրիկ սեղանին առջեւ, ուերուկներէն յառնող տեսիլքի մը նման։ Անիկա այս բազմութիւնը չէր տեսներ այլեւս, այլ միայն աչքե՛ր, կրկնապատկուած, բազմապատկուած անհամար աչքեր, որոնք լուսեղէն լեզուներու նման կ՚երկարէին իրեն, կ՚իյնային իր տանջահար, աչքերուն։

Աստուծոյ պաշտօնեային բամբ ձայնը, իր ձեռքի պզտիկ զանգակին հետ հազիւ կրցաւ վերահաստատել խանգարուած լռութիւնը եկեղեցիին։

— Անշուշտ պէտք ունինք հայ զինուորներու, պէտք ունինք բոլորիդ, մեզմէ իւրաքանչիւրը իր գործը պիտի ունենայ այս օրհասական կռուին մէջ, մահուան այս դըժընդակ վայրկեաններուն։

Տէր Խորէնին ձայնը կը դողար, կը տարածուէր, կը ծփար անհամար աչքերու այս տարօրինակ ծովուն վրայ։

Երիտասարդ ուսուցիչը ինքն ալ սարսռաց բիւրաւոր աչքերու այս յամառ հետապնդումէն։ Անոնք իրեն ալ կը նայէին, տակաւ ուելի չառնալով, բիւրապատկուելով։

— Աչքե՛րը, աչքե՛րը,— շշնջեց յուզումնահար, դառնալով իր քովի ընկերոջը։

— Ցեղը կը խօսի անոնց մէջէն,— պատասխանեց Նայիմեան, հանդարտ ու վճռական։

Կազմուած է պարենաւորման մարմին մը. վաղուընէ սկսեալ պիտի պտըտի բոլոր տուները, պիտի արձանագրէ ու ընէ անհրաժեշտ կարգադրութիւնը։

— Ցորենի մեր ամբարները երկու տարի կը բաւեն

թաղամասի ամբողջ ժողովուրդին,— լսուեցաւ ծերունիի մը ուժեղ ձայնը։

— Ինչ որ ունինք մեր տուներուն մէջ կը պատկանի բոլորին, այս օրուընէ սկսեալ. հայկական այս թաղամասին մէջ հարուստ կամ աղքատ գոյութիւն չունինք։ Կան հայ մարդիկ՝ մահուան աչքերուն չէչտակի նայող անխախտ վճռականութեամբ։

— Պիտի տանք բոլորս՝ ինչ որ ունինք։ Պիտի տանք մեր հարստութիւնը, մեր բաբախուն ու տաք արիւնը, պիտի տանք մեր պատուին, մեր ցեղային առաքինութեան համար. պիտի տանք ստանալու համար պատուաւոր մահը, փրկուելու համար սերունդներու նախատինքէն։

Այս գիշեր իսկ կը բացուի մեր զինագործարանը. իսկ վաղը առաւօտ պատրաստ կ'ըլլայ մեր հրետանոցը։

Սարեանի նայուածքը փնտռեց բժիշկը, իր նախկին մտերիմը։ Անոր դէմքին մշտական զուարթութիւնը կորսուած էր. տխուր ու ընկճուած կը նայէր Տէր Խորէնին, անոր երեսի արիւնի շեղ գիծին։ Երիտասարդ ուսուցչին սիրտը ճմլուեցաւ, շնչառութիւնը դժուարացաւ։

Նայեցաւ կրկին, անոնց աչքերը իրարու հանդիպեցան։ Նոյն աչքերն էին անոնք, նոյն թախծոտ, այլ հաւատաւոր աչքերը։

— Բոլո՛րս, այր թէ կին, մեծ ու պզտիկ, ենթակայ ենք զինուորական վերին մարմինին։ Ինչ որ կը հրամայեն մեզի, կը կատարենք առանց տրտունջի. վստահ եմ, որ ոչ ոք պիտի դժուարացնէ մեր գործը. պիտի փրկուինք և կամ մեռնինք պիտի հո՛ս, հնամեայ՝ այս քաղաքին մէջ, մեր տուներուն շեմերուն վրայ։

Վերնատունէն կրկին աղաղակ մը բարձրացաւ.

— Կորչի՛ գաղթականի անարգ կեանքը, կ'այրինք մեր տուներու բոցերուն մէջ։

Մկուչ հիացումով կը նայէր այս տկար էակներուն,

Կ՚ուտէր երիտասարդի հոգին, կը մեծնար ովկիանոսի կատաղի ալիքներուն նման։

Յանկարծ իր բիբերուն վրայ երկու աչքեր ինկան, երկու կապոյտ, երկնագոյն աչքեր շողացին իր բիբերուն վրայ։ Երիտասարդին սիրտը անսովոր պրկում մը ունեցաւ, բայց շուտով հաճելի հեշտանք մը պարուրեց իր մարմինը։ Վերնատունէն երկու երկնային աչքեր կը ժպտէին իր նշանման աչքերուն։

— Ուրեմն բոլորս դէպի պարտականութիւն, — շարունակեց Տէր Խորէն քահանան, — Թող երկնաւոր Տէրը օգնէ մեզի ու հսկէ այն հազարաւոր բազմութիւններուն վրայ, որոնք կը տառապին բանտերու մէջ և կամ աքսորի ճամբաներուն։ Թող Աստուած հսկէ բոլոր հոգեվարքներուն, բոլոր մահերուն վրայ։

Տաճարին մէջ կրկին որոտաց «Ամէն»ը մահասարսուռ ու ահաւոր շեշտով մը։ Հսկայ եկեղեցին կրկին դողաց իր կամարներուն վրայ. պատերուն վրայ հանդարտ սպասող նըկարները կնճռոտեցին իրենց ճակատները, լացին առանց արցունքի։ Վանքի ամպորոտ «Ամէն»ին յաջորդեց միաձայն ու ահեղագոռ «Հայր մեր»ը, յուզումնահար բազմութեան որպէս աղօթք քաղցրալուր, որպէս մռնչող բողոք ու որպէս մարտի վրիժացայտ հրաւէր։

Մկրտիչը կեցած էր ձախ դրան մէջ, կռթնած սիւնակին մօտերին։ Անոր մարմինը կը դողար անսովոր յուզումով, կ՚արտասուէր։ Ինչո՞ւ։ Բայց «ինչու»ներուն պատասխանը չկար, երիտասարդի իր անփորձ գլուխը անընդունակ էր պատասխանելու։

Դուրս ելաւ։ Գաւիթին մէջ կեցաւ՝ աչքերը յառած առաստաղէն կախուած ապակեայ վանդակին, որուն մէջ կը պլպլար քարիւղի լամբը։

Բազմութիւնը դուրս կու գար եկեղեցիէն՝ հանդարտ, կարգապահ։ Մկրտիչը կը նայէր անոնց, կարծես նոր կը

ճանչնար զանոնք, կարծես անոնք հայկական այս թաղամասին հին բնակիչները չէին։

Ահա կրկին նոյն կապոյտ, երկնագոյն աչքերը ինկան իր բիբերուն վրայ, կրկին նոյն պայծառ, լուսաշող ժպիտը զգաց իր նայուածքին մէջ։

— Գիշեր բարի, պարոն Մկուչ։

Երիտասարդը կարմրեցաւ, ամչցաւ փոքրիկ յանցաւորի մը նման։ Լռեց։ Կը նայէր ամպոտ ու սպառնագին երկնքին։

— Չե՞ս լսեր, պարոն Մկուչ,— յամառեցաւ աղջիկը համարձակ։

— Գիշեր բարի, օրիորդ Աշխէն,— կմկմաց երիտասարդը։ Ու նոր միայն յիշեց, որ իրենց դրացուհին այդպէս կապոյտ, երկնագոյն աչքեր ունէր։

— Աշխէ՛նը,— կրկնեց երիտասարդը մտքէն, երթեւեկելով կիսամութ գաւիթին մէջ։

Այո՛, անոր աչքերն էին. բայց ինչո՞ւ մինչեւ հիմա նկատած չէր, ինչո՞ւ։ Կրկին հաճելի դողը անցաւ իր մարմինէն, ժպտեցաւ անոր կապոյտ, երկնագոյն աչքերուն պայծառ, լուսաշող ժպիտին։

* * *

Նոյն օրը Նուարդ իր խումբին հետ լրացուց հիւանդանոցի սարքաւորումը։ Երեսուն մահճակալներ արդէն պատրաստ էին։

Սպիտակ սաւաններու տեսքը պաղ սարսուռ մը տըւաւ իրեն, ճմլուեցաւ մանկամարդ աղջկան սիրտը։ Ո՞վ գիտէ, որքան երիտասարդ կեանքեր պիտի սառէին այդ պաղ սաւաններուն մէջ, որքան սրտեր պիտի գալարուէին մահուան սառնեղէն ճանկերուն մէջ։

Երբ դուրս ելաւ հիւանդանոցէն, դեռ բժիշկները չէին եկած։ Կը շտապէր, վասնզի չէր ուզեր հանդիպիլ բժիշկ Վարդանեանին, այս դժնդակ օրերուն չէր ուզեր քրքրել

անոր հին վէրքը, որ գուցէ մոռցուած էր վաղուց, թերեւս արդէն սպիացած։

Դուրսը՝ սկսած էր անձրեւել։ Սեպտեմբերի առաջին անձրեւը կը կաթկթէր հանդարտ, շոյող կաթիլներով։ Մանկամարդ աղջիկը կը քալէր արագ, գրեթէ կը վազէր։ Անցորդները պիտի մտածէին անշուշտ որ չթրջուելու համար կ՚աճապարէր երիտասարդ աղջիկը, կը փախչէր անձրեւէն։ Բայց ո՛չ, ո՛չ։

— Ո՛չ,— պոռաց անծանօթ ձայն մը անոր կոկորդէն, «ո՛չ» պատասխանեց ուրիշ մը իր հոգիին մէջէն։ Եւ եթէ չըլլար փողոցին թանձր մութը և եթէ այդ վայրկեանին կարելի ըլլար տեսնել անոր դէմքը, իր արտում աչքերը նոյն «ո՛չ»ը պիտի ըսէին։

Կը շտապէր ամայի փողոցներէն. լռութիւնը հետզհետէ աւելի ճնշող կը դառնար. ո՛չ մէկ ձայն քաղաքին մէջ, ոչ մէկ շշուկ։ Մահուան ահաւոր լռութիւնը կը սաւառնէր այս հին ու մաշած փողոցներուն վրայ։ Խենթ ցանկութիւն մը, կատաղի ճանկառող թաթիկներով մտաւ իր հոգիին մէջ, շօշափեց կողքին կապուած ատրճանակը։ Կ՚ուզէր պարպել, ցրուել մահագոյժ լռութիւնը։

Ի հարկէ զսպեց իր խելագար ցանկութիւնը, և այդ յիմար քայլը չառնուեցաւ։ Շարունակեց ճամբան ինքն ալ խնդալով իր յիմարութեան վրայ։

Եւ ահա խօսակցութեան զուարթ ձայներ, բացականչութիւններ. աղջիկներու խումբ մը կ՚անցնի ճռուողելով։ Մանկամարդ աղջիկը կը լսէ իր աշակերտուհիներուն արծաթեայ ձայնը, որ լոյսի մը նման կը պայթի փողոցներու մութին մէջ։

Եկեղեցիի արտաքին մուտքին խռնուած բազմութիւն մը կը սպասէ. կը խօսին, կը վիճին բոլորը, առանց մտիկ ընելու։ Քաղաքի ամբոխն է, որ կը փրփրի ու կ՚եռայ, կը վռնջէ անսանձ ձիու մը նման։

Նուարդ, ճեղքելով բազմութիւնը, ներս ինկաւ հեւասպառ։

Գաւիթին մէջ, զինուած խումբերը նստած են հոս, ու հոն. ոմանք երկարած էին փսիաթներուն վրայ։ Լուռ են բոլորն ալ, պատրաստ ու վճռական։

Մկուչը կեցած է մինակ՝ կռթնած սքանչելի մօսինին։ Անոր նշանման աչքերը կորսուած են հեռաւոր տարածութեան մէջ։

Առաջնորդարանի մուտքին՝ Սարեանը առանձինն է։ Սեւ փափախին տակ իր աչքերը աւելի խորացեր են, աւելի սեւցեր։ Իր պրկուած շրթունքներուն վրայ կայ մահուան անյեղլի վճռականութիւնը, որ քաղցր է ու գրաւիչ, ինչպէս ինքը՝ ցանկութիւնը։

Մանկամարդ աղջիկը այդ ցանկութեան կը դիմէ, կը տենչայ մահուան աւելի բուռն քան ինքը՝ ցանկութիւնը։ Կ'երթայ առանց դողալու, նման դատապարտեալին, որ իր բոլոր հաշիւները վերջացուցած, փակած է իր կեանքին բոլոր տետրակները, բոլոր բարեկամները ճամբու դըրած, կը սպասէ միայն մէկուն՝ կը սպասէ մահուան։

Անոր հետ այդ մահը գեղեցիկ է ու սքանչելի քան ինքը՝ սքանչելին։

— Բարե՛ւ օրիորդ Նուարդին։ Երիտասարդ ուսուցչին ձայնը մանկամարդ աղջկան հոգիին մէջ հնչեց երգի մը նման։

— Ներողութիւն, եկած եմ քանի մը վայրկեանի համար անհանգիստ ընելու ձեզ, եկած եմ գողնալու ձեր ժամանակը։

Անոր ձայնին մէջ դող կար, կար հեւքը առագաստներուն և անյագ կարօտը անզուսպ հոգիներուն։

— Պատրաստ եմ լսելու ձեզ։ Ներս անցնինք։

Առաջնորդարանի խուցերէն մէկուն մէջն են հիմա. մերկ սենեակ մը, որուն պատին վրայ հանդարտ կը սպա-

սէ այս հնամեայ քաղաքին քարտէսը։ Սեղանին վրայ կան թուղթեր, տետրակներ, զանազան մեծութեամբ ռումբեր, տարճանակներ ու պարպուած փամփուշտներ։

— Ահա իմ սենեակս, օրիորդ, նստեցէ՛ք, հոս, եթէ կ՚ուզէք, պատուհանին առջեւ։

Բայց ո՛չ, ինքը նստելու եկած չէ, լաւ է այդպէս ոտքի վրայ։ Եկած է հին խոստում մը յիշեցնելու, խընդրանք մը ընելու...

Երիտասարդ ուսուցչին աչքերը կը հանգչին իր նայուածքին վրայ, երազի մը ջերմ ու հաճելի գեղեցկութեամբ։ Ելեկտրական հոսանք մը կը ցնցէ իր նուրբ մարմինը, կը կաթնի աթոռին։

— Կը յիշէ՞ք վանքի ձեր սենեակը, պարոն Սարեան։

— Անշուշտ օրիո՛րդ։ Դարերու կեանք մը ապրած եմ հոն։

Երիտասարդին նուրբ շրթունքները յուզումէն կը դողան։

— Ձեր սենեակը հայոց գերեզմանատան դիմացն էր, շատ մօտ մեռելներուն։

— Այո՛, ճիշդ է։ Բայց ինչո՞ւ այդ ճշդումները։ Այսօրուան սենեակս ալ կը նայի եկեղեցիի բակին, ուր մեր տղաքը կը սպասեն պայքարի ազդանշանին, կը սպասեն մահուան։ Վերջին բառը աւելի ուժեղ արտասանեց Սարեան, այնպէս, առանց կանխակալ դիտաւորութեան։

Աղջկան դէմքին վրայ ժպիտ մը փայլեցաւ, մահամերձի մեղմ, դալկահար ժպիտը։

— Անշուշտ կը յիշէք մեր խօսակցութիւնը այդ մեռելներուն մօտ, կը յիշէք ձեր խոստումը։

— Խոստումս, բայց իմ բոլոր խոստումներս վճարուած են, առանց զեղչի, երբեմն տոկոսովը միասին։

— Բացի մէկէն։

Սարեանի աչքերը երկար մնացին իր նախկին պաշտօնակից ընկերուհիին նայուածքին վրայ։ Երկուքն ալ ցնցուեցան այս տարաժամ ու խելագար հոսանքէն։ Երիտասարդը յեղակարծ շարժում մը ըրաւ վանելու համար այս յապաղած խենթութիւնը, որ կու գար այս ճակատագրական ժամուն, տկարացնելու իր հոգին։

— Դուք խոստացաք ինծի,— շարունակեց երիտասարդուհին, որ մահուան ժամուն միասին պիտի ըլլանք, պիտի դիմագրաւենք մահը, կողք կողքի, լուսաւոր ու երջանիկ ժպիտով։

— Այո՛, խոստացայ։

Կը խօսէր այնպէս, ինչպէս փոքրիկ տղայ մը իր երազին մէջ։

— Չեմ մոռցած, միասին պիտի ըլլանք։

— Բայց ինծի յանձնած էք գործ մը, որ մեզ կը հեռացնէ իրարմէ։

— Դժգո՞հ էք հիւանդանոցի ձեր պարտականութենէն. բայց հոն աւելի մօտ պիտի ըլլաք տառապանքին ու մահուան, աւելի մօտ ինծի, ինչպէս ձեր ցանկութիւնն է։

— Ես կ'ուզեմ կռուիլ ձեր կողքին, մեռնիլ ձեզի հետ, նոյն պատնէշին վրայ։

Կեցաւ։ Իրենց աչքերը կրկին հանդիպեցան իրարու։ Երազին լուսավառ ժպիտը կար այնտեղ։

Երկար ու չարչարագին լռութեան մը մէջ օրօրուեցաւ այս անշուք ու մերկ սենեակը։ Պատին վրայ հանդիստ սպասող քարտէսը քանի մը անգամ դարձաւ ուսուցչին յոգնած ուղեղին մէջ, հայկական Թաղամասը իր բոլոր մարտկոցներով խռնուեցաւ հոն, իր պարտասած գլուխին մէջ։ Ու դեռ եկան, հաւաքուեցան բոլոր հին ու նոր նահատակները իրենց արիւնոտ մատներով, իրենց ջախջախուած գանկերով։

— Մեռնի՛լ միասին, բայց բոլորս միասին ենք արդէն, Թաղամասի ամբողջ բնակչութիւնը միասին պիտի

ըլլայ մահուան մէջ։ Երէկ պատճառներ ունէինք բաժնըւելու, կեանքի հակընդդէմ հոչիւնները կը զատէին մեզ. բայց այսօր, պայքարի ու մահուան մէջ միասին ենք բոլորս։ Լաւ է որ դուք ըլլաք ձեր զինուորներուն հետ, ըլլաք բժիշկին հետ։

— Կը կարծէ՞ք որ օգտակար պիտի ըլլայ ատիկա. կը կարծէ՞ք որ իմ ներկայութիւնս արգելք պիտի չըլլայ անոր աշխատանքին։

— Ո՛չ, ընդհակառակը ձեր ներկայութիւնը պիտի քաղցրացնէ անոր վերջին ժամերը։ Դուք պիտի ըլլաք անոր հետ, նոյն պարտականութեան գլուխը, պիտի հեշտացընէք մեր վիրաւորներուն հոգեվարքը։ Ու յետոյ, գերագոյն ժամուն, վիրաւորներուն հետ, պիտի ժպտիք մահուան խեղդող քրքիջին։

— Իսկ դո՞ւք։

— Ե՞ս,— ժպտեցաւ երիտասարդը տրտում ու ցաւագին ժպիտով մը,— ես ո՛չ մէկ ատեն այսքան երջանիկ չեմ եղած։ Իմ կեանքս անցած է մինակութեան մէջ, եղած եմ որբ, պանդուխտ ու հպարտ։ Իսկ հիմա մինակ չեմ, ընկերներ ունիմ, արի ու խիզախ տղաներ, Թաղամասի ամբողջ բնակչութիւնը կայ, մահուան մէջ իսկ հոյակապ վճռականութեամբ։ Եւ յետոյ կաս դուն...

Հոս կանգ առաւ։ Թէեւ աղջիկը կ՚ուզէր որ շարունակէր, մահուան չեմին՝ յանկայս այդ ակամայ խոստովանանքը, կ՚ուզէր որ անոր ձայնը հնչէր յաւիտեան։ Բայց երիտասարդը կեցաւ յանկարծ, յառաջացումը վտանգաւոր էր։

Աղջիկը կեցած էր դիմացը։ Երիտասարդը զգաց վտանգը, որ կրնար յանկարծակի գալ, առանց խնայելու,

— Պէտք է երթա՛ք, և շուտո՛վ, հիմա։

— Լաւ,— եղաւ երիտասարդուհիին պատասխանը։

— Ցտեսութի՛ւն։

— Ցտեսութիւն։

Ու գնաց վերջին անգամ կատարելու համար Անոր հրահանգը։ Եւ երջանիկ էր, վասնզի մահուան ժամուն այսպէս կը փափաքէր Ան։

Երիտասարդ ուսուցիչը պատուհանին առջեւ կեցած՝ կը նայէր անոր անհետացող ստուերին։ Անիկա կ՚երթար ինչպէս երջանկութեան խուսափուկ թռչունը, որ անգամ մը միայն կը յայտնուի ու յետոյ անվերադարձ կը կորսուի։ Կ՚երթար անիկա իրեն հետ տանելով իր փետրաթափ երազները, կ՚երթար իր լուսաշող ժպիտովը, որ գուցէ վաղը պիտի իջնէր իր մարմրող աչքերուն վրայ։

Անձրեւը սկսած էր սաստկանալ։ Հեռուն՝ պլպլացող լոյսին տակ դեռ կեցած էր Մկուչը, կը նայէր գորշ ու սպառնական երկինքին։

Ժ.

Կէս գիշերէն վերջ միայն Սարեան կրցաւ աչքերը գոցել, բայց հակառակ սարսափելի յոգնութեան, անհանգիստ ու մղձաւանջային քուն մը ունեցաւ։ Իր չարչարուած երեւակայութիւնը, թափառական ուրուականի մը նման, շրջեցաւ ամէն տեղ։ Բախեցաւ բոլոր խրամներուն, արիւնի բոլոր ձորերուն։

Առաջին լոյսին հետ արթնցաւ յանկարծ։ Հրացաններու համազարկը կը պայթէր իր ուղեղին մէջ։ Նախ կարծեց, որ գիշերային մղձաւանջն է, որ կը շարունակուի. բայց շուտով պայծառացաւ իրականութիւնը։ Համազարկը կը սաստկանար թաղամասի բոլոր կողմերէն։

— Սեդրա՛կ,— ձայն տուաւ դուռին առջեւ սպասող պահակին։

— Հրամեցէք պարո՛ն։

— Արթնցուր պ. Նայիմեանը։

— Պարո՛ն, Սաքօն բակն է, տղոց քով։

Երիտասարդ ուսուցիչը հագուելու պէտք չունէր, վա-

օրնգի հանուած չէր արդէն։ Վերցուց հրացանը ու դուրս նետուեցաւ, աւելի արագ, քան ինքը արագութիւնը։

Սեպտեմբերի խոնաւ, օր մըն էր, անձրեւը կը մաղուէր տակաւին։ Հանդարտօրէն կ'իջնէր հայկական թաղամասին վրան, կ'իջնէր մարտկոցներուն և առաջին գծերուն վրայ։

Գաւիթին մէջ կ'որոտար Նայիմեան Սաքօն, կարգի կը դնէր Թուրցիկ խումբերը։

— Աւետի՛ս, արեւելեան առաջին մարտկոցը, Մկօ՛ւշ, երկրորդը՝ բաղնիքին վրայ, Գետի՛կ, հիւսիսային դիրքը, Նոյեմզարին խումբին քով...

Հրացաններու ձայները հետզհետէ կը շատնային, կը դառնային խլացուցիչ։

— Ցարձակումը այժմ երեք կողմէն է, — դարձաւ Նայիմեան Սարեանին, որ կեցած էր ընկերոջ մօտ, հպարտ ու ժպտուն կը նայէր անոր կուռ կազմուածքին, անոր խաղաղ ու հանդարտ նայուածքին։

— Գուցէ շուտով միւս ճակատներուն վրայ ալ սկսի նոյն յարձակումը։

— Կը սպասեմ, կ'ուզեն առաջին աւթիւ շփոթութիւն ստեղծել, յուսալքել ժողովուրդը։

Երկու երիտասարդները գաւիթին մէջ, սիւնի մը քով կեցած կը խօսակցէին, երբ աղջիկ մը հեւալով մօտեցաւ իրենց։

— Ի՞նչ կայ, Աշխէ՛ն։

— Ցարձակեցան հարաւային դիրքէն, պ. Առաքելը ըսաւ, որ յայտնեմ ձեզի։

Աղջիկը հեռացաւ ժպտուն։

— Ես կ'անցնիմ Առաքելին քով, դուն ալ, Վիգէ՛ն, կարգադրէ ինչպէս որ պէտք է։

Երիտասարդ ուսուցիչը ելաւ եկեղեցիին տանիքը, անցաւ դիտարանին առջեւ, Թրքական բոլոր մինարէները

վիրաւորուած էին մարտկոցներու, գնդակները ամէն ուղղութեամբ կը լսուէին, կը ջարդէին հայկական թաղամասի բարձր տուներուն ապակիները։ Հարաւային կողմը, լճակին շուրջը, մինչեւ վերեւի պարտէզները զինուորներու եւ ժողովրդական հսկայ բազմութիւն մը խռնուած կը բարձրանար հայկական թաղամասը։ Սարեան յստակօրէն տեսաւ մօլլաներու վայրագ դէմքերը, անոնց արիւնոտ աչքերը։ Անոնք կը յառաջանային զինուորներէն վերջ, ամբոխին առջեւէն. իրենց սուրերը կը փայլէին առտուան ամոյն լոյսին մէջ։

Դէպի արեւելք՝ բաղնիքին շրջակայ փողոցներէն կը յառաջանար ուրիշ խումբ մը։ Անոնք ընդհանրապէս գիւղացիներ էին, հաւաքուած մօտակայ գիւղերէն. անոնք կու գային թալանի, կու գային կողոպտելու անհաւատներուն ինչքերը, յափշտակելու անոնց կիներն ու աղջիկները։

Քիչ մը անդին, մեծ մզկիթի բակին մէջ, պատրաստ կը սպասէին զինուորները. հսկայ, կարմիր դէմքով սպայ մը՝ մտրակը ձեռքին՝ կ'երթեւեկէր անհանգիստ, ջղային խոշոր շարժումներով։ Արեւի առաջին շողերուն տակ, ցըցուն այտոսկրները, այլանդակ ձեւեր կ'առնէին։

Ահա՛, ամբոխը կը շարժի, կը շարժին նաեւ զինուորները։ Իրենց աղաղակները կը խեղդուին հազարաւոր հրացաններու որոտին մէջ։ Կը բարձրանան, կը մօտենան հայկական զոյգ մարտկոցներուն, հեղեղի մը պէս, որ կ'անցնի արագ, կը մեծնայ հետզհետէ, կ'երթայ քանդելու ամբարտակները, աւերելու ամէն ինչ։

Երիտասարդ ուսուցիչը կը դողայ իր դիտարանին մէջ, գնդակները վժժալով կ'անցնին գլխուն վրայէն, ոմանք կը զարնուին պատին, կը սուլեն, կ'իյնան խուլ աղմուկով մը։ Կ'ուզէ դիտակը նետել ձեռքէն, թռչիլ արագ։ Հայկական թաղամասը վտանգի տակ։

Բայց կեցիր։ Ռումբերու որոտը կը խլացնէ ականջները, ամբոխը կը ճեղքուի յանկարծ, կը սկսի փախուստը անկարգ ու խուճապահար, կարմիր երեսով սպան առաջ կ'անցնի, մերկ սուրը ձեռքին կը փորձէ արգիլել նահանջը, բայց կ'իյնայ երեսն ի վար։

Հայկական մարտկոցներէն դուրս կը նետուին տղաքը, տասնոցներու կրակին տակ կը հալածեն խուժանը, մինչև փողոցներուն ծայրը, մինչև մեծ մզկիթ։ Կ'իյնան, կը բարձրանան, կը կոխկրտեն։

Մինարէներէն գնդակները կը վժժան տակաւին, կը սուլեն հալածող տղոց ականջներուն տակ։ Կ'իյնայ մէկը, ահա ուրիշ մը...

— Օ՛հ, սքանչելի տղաք,— կը բացականչէ երիտասարդ ուսուցիչը,— կը մեռնիք աստուածներու մահով։

Հիւսիսային մարտկոցին առջև, նոյն պատկերն է կրկին. նոյն խուճապահար փախուստը ամբոխին ու զինուորներուն։ Նայեմզարը, առասպելական ոգի մը գուցէ, գուցէ վրէժխնդրութիւնը ինքը, նետուած է դուրս իր դիրքէն, ծունկի եկած շրջակայ տանիքի մը վրան, կը կրակէ առանց դադարի, առանց խնայելու։

Երիտասարդ ուսուցչին աչքերը կը լեցուին, հիացումին զսպուած արցունքները կ'իյնան ծանր, խոշոր կաթիլներով։

Հիմա արեւ է արդէն, Սեպտեմբերի մեղմ ու հաճելի արեւը իջած է ամէն կողմ, վիրաւորներուն ու դիակներուն վրայ։ Իջած է հայկական թաղամասի բոլոր տուներուն բարի ու պայծառ արեւը։

Սարեան վար կ'իջնէ եկեղեցիի տանիքէն։ Գաւիթին մէջ Տէր Խորէն քահանան յանկարծակի կը մօտենայ իրեն, կը համբուրէ ճակատէն դողահար շրթունքներով։

— Դեռ սկիզբն ենք, տէր հայր, առաջին օրը սրբազան պայքարին։

— Առաջին կամ յետին, հերոսներուն համար օրերը գոյութիւն չունին, անոնք կ'ապրին բոլոր ժամանակներուն համար, բոլոր մահերէն վեր։

Երիտասարդը խոնարհեց իր հպարտ գլուխը Աստուծոյ պաշտօնեային առջեւ։

— Այցելեցի բոլոր դիրքերը, — շարունակեց տէր հայրը, տեսայ մեր կռուողներուն սքանչելի խոյանքը, տեսայ խուճապահար նահանջը թշնամիին։ Արդ արձակեայ զծառայս քո:

Զէնքերու համազարկը կը շարունակուէր տակաւին։ Մինարէներէն արձակուած գնդակները կը ծակծկէին հայոց քարուկիր տուները։ Դիրքերէն կը բարձրանար երգերու յաղթական շեշտը։ — Հնչեցուցէ՛ք եկեղեցիներուն զանգերը․ անոնք իրենց աստուածային օրհնութեան թող աւետեն մեր առաջին յաղթանակը։

Տէր Խորէնին թաւ ձայնը կը հնչէր օդին մէջ երկնային պատգամի մը նման։

Եւ շուտով սկսան ղօղանջել հայկական երեք եկեղեցիներուն զանգակները, ներդաշնակ ու քաղցրալուր։

Հրացաններու որոտը դեռ կը շարունակուէր, կը շարունակուէր կռուողներուն երգը։ Ու այդ բոլորին հետ կը ղօղանջէին եկեղեցիներուն զանգակները՝ աւետելով առաջին յաղթանակը՝ հայկական թաղամասին։

* * *

Կէսօրուան մօտ վերջ գտաւ հրացանաձգութիւնը․ Թըշնամին նահանջած էր բոլոր ճակատներէն։ Ժողովուրդը փողոցն էր կրկին, աշնանային հաճելի արեւին տակ։

Բոլորը գոհ էին, երջանիկ, նոյնիսկ անոնք, որոնք զոհեր ունէին։ Վերջապէս միեւնոյնը չէ՞ օր մը առաջ, թէ օր մը վերջ՝ պիտի երթային բոլորը ճակատագրին նոյն դաժան ճամբաներէն։ Առաջին մեռնողները թաղուելու մխիթարութիւնը ունէին, գէթ վերջին անգամ խունկի

պարոյրը կ՚իջնէր իրենց գունատ, սառած դէմքերուն, ափ մը հողի հետ, հատիկ հատիկ Տէր Խորէնին աղօթքը կ՚իյնար իրենց մարած աչուըներուն վրայ։

Միեւնոյնը չէ՞, ինչո՞ւ դժգոհիլ, ինչու լալ հերոսական այս մահերուն վրայ։

Ասիկա այսպէս էր։ Եւ ասոր համար ալ Տէր Խորէն քահանան առաջին 12 զոհերուն թաղումը կատարեց հանդիսաւոր լռութեան մը մէջ։ Հայոց եկեղեցիին բակը, աղջկանց վարժարանին դիմաց 12 փոսեր փորեցին։ Կէս ժամ վերջ 12 հողակոյտեր բարձրացան, 12 սեւ խաչերով։

Քիչ վերջը ժողովուրդը դուրսն էր կրկին, փողոցներուն մէջ, աշնանային հաճելի արեւին տակ։ Բոլորը գոհ էին, բացի մէկէն։

Ջուլհակ Խաչէրի թուխ յօնքերը ինկած էին սեւ աչքերուն վրայ։ Փոքրիկ մացառուտ մը այդ յօնքերը, որոնք կը ծածկէին անոր աչքերուն մոլեգին արտայայտութիւնը։ Տղաքը բարձրաձայն կը կատակէին իրարու հետ, իրենց խմբապետին կը նայէին գողունի. կ՚ուզէին որ բարկանար ան, հայհոյէր անծանօթ վախկոտներուն, որոնք չէին համարձակած մտնել արեւմտեան մարտակոցին։

— Մէյ մը գայի՜ն,— կ՚ըսէր Ջուլհակը, ակռաները սեղմելով,— մէյ մը գային։

— Անշուշտ բանի տեղ չդրին մեզ,— կը կատակէին տղաքը։

— Ես անոնց մօրը... — կը հայհոյէր Ջուլհակ Խաչէրը։ Եւ յետոյ քիչ մը հանդարտած.

— Ես կը ցուցնէի անոնց թէ՛ ի՛նչ կը նշանակէ արեւմըտեան մարտակոցը։ Մէյ մը գայի՜ն...

— Յանցանքը Մխսիթինն է ու Յոքեթինը. ո՞վ կը յարձակի դպրոցական տղոց վրայ,— կը կատակէր տէրտէրի Մինասը։

— Դպրոցական տղոց վրայ չեն յարձակիր հա՛, հապա

ծծկեր տղաները... Ես անոնց հաւատքը, — կը հայհոյէր Զուլհակը, միշտ նոր ու անտիպ հայհոյանքներով։ Ինկիլիզենց Մղսին ու Ագամենց Յաբեթը կ'ամչնային, կը նայէին իրարու երեսին, գաղտնի կը խնդային։

Բայց անոնք կը սիրէին իրենց խմբապետը․ վասնզի Զուլհակը կը սիրէր զանոնք, կը գուրգուրար իրենց վրայ մեծ եղբօր մը պէս։

Հարաւային մարտկոցին վրայ Առաքելը հանդարտօրէն կը ծխէր՝ նստած բարձրադիր քարի մը վրայ։ Անիկա մոռցեր էր, որ երկու ժամ առաջ դիակները կոխկըռտելով հասած էր մինչեւ լճակը, մոռցեր էր իր առջեւէն փախչող խուժանը․ մոռցած էր Արուշն ու Ղազարը, որոնք անշունչ ինկած էին իր ոտքերուն։ Անիկա երկու դէպք միայն կը յիշէր, կը յիշէր յստակ, պայծառ․ կը յիշէր իր մարդկային բոլոր զգայարանքներով։

Կը յիշէր թէ ինչպէս մորթեցին իր հայրը, քսան տարի առաջ, կը յիշէր անոր զարհուրելի աչքերը, մարմինէն անջատուած անոր գլուխը, կարմիր արիւնը անոր, որ կը ժայթքէր կատաղօրէն։ Եւ յետոյ, յետոյ կը յիշէր «Արեան Ջոր»ը։ Այսքան միայն։ Այնուհետեւ յիշողութիւնը ցամքած էր, անջուր աղբիւրի մը նման։

Նստած բարձրադիր քարին վրայ, հանդարտօրէն կը ծխէր Առաքելը, ծուխը անյագօրէն ներս կը քաշէր, յետոյ կրկին պարպելու համար, կրկին, կրկին։

Հիւսիսային մարտկոցին խումբը փոխուած էր գրեթէ։ Նոյեմզարը առաջին յարձակումին տուած էր վեց զոհեր եւ երեք ծանր վիրաւոր։ Ինկած էին սքանչելի Յակոբը, Վարդուշն ու Աննան, Զիլինկիրենց Մինասը, Գեղանուշն ու Սիրարփին։

Նոյեմզարը խումբին կողմէ մասնակցած էր անոնց թաղումին, արցունքը աչքերուն ափ մը հող նետած էր անոնց վրայ։ Ու հիմա, նստած իր դիրքին առջեւ, կը նա-

յէր հեռուն, իրարու վրայ ինկած Թրքական տուներուն, ուր դադրած էր շարժումը։ Անդին, հնամեայ քաղաքին հիւսիսային դուռին մօտ կը նշմարուէր զինուորներու նոր համախմբում մը։

— Վազա՛րշ,— ձայն տուաւ խումբի տղաներէն մէ-կը՛ն;— զինուորները կը հաւաքուին կրկին, շուտով յարձակում պիտի ունենանք։

— Պատրա՛ստ ենք,— պատասխանեց բամբ ձայնը Վազարշին։

— Քաջութի՛ւն, Արմինէ՛,— դարձաւ խմբապետուհին, իր քովը կեցող տասնըվեցամեայ քնքոյշ աղջկայ մը, որուն նուրբ ձեռքերուն մէջ հրացանը կը դողար։ Անոր աչքերուն մէջ անծանօթին սարսուռը կը փայլէր։

— Պատրաստ եմ, տիկի՛ն,— հնչեց Արմինէի արծաթէ յատակ ձայնը։

Բայց այրին անոր նայուածքին մէջ վախ տեսաւ, տեսաւ սարսափը դարանակալ, որ ծուարած էր անոր անուշ աչքերուն մէջ։ Սիրտը ճմլուեցաւ, դէմքը դարձուց պահելու համար իր արտասուքը։ Յիշեց Ազատը, ան ալ ասոր պէս, կեանքի գարունին նորափթիթ կոկոններ էին, որոնք կրնային սքանչելիօրէն բացուիլ։

Արեւելեա՛ն առաջին մարտկոցին վրայ վարպետ Յովհաննէսը նոր դիրքեր կը բարձրացնէր. կը կատակէր, բոլորին համար ալ սրամտութիւն մը ունէր ու սուր հեգնանք մը։

— Խոշոր քարերը, տղա՛ք, գերեզմանի պէս խոշոր, որպէսզի հանգիստ քնանանք։

— Մինչեւ հիմա քանի՞ տապանաքար շինած ես, վարպե՛տ,— կը հարցնէր երիտասարդ տղայ մը։

— Քանի՞. տապանաքա՞րն ինչ է, որ միտքս պահեմ։ Բայց կեցի՛ր, մէկը լաւ կը յիշեմ, Նայիմեան, մեծ եղբօրը տապանաքարը. ամբողջ գիտութիւնս թափեցի անոր վրան։ ...

— Ուրեմն բան չմնա՞ց քեզի,— գիտել տուաւ ուրիշ մը անդիէն։

Բոլորը խնդացին, խնդաց նաեւ վարպետը, ցոյց տալով սիկարէթի ծուխէն դեղնած ակռաները։

— Այո՛, բան չմնաց, քիչ վերջը երբ իյնաս այս պատին տակ, չըլլայ որ գերեզման ուզես։ Տէ՛, չարժէ՛, շաղախը բե՛ր։

— Ի՞նչ է՞ վարպե՛տ, բե՞րդ պիտի շինես։

— Գերեզմա՛ն,— պատասխանեց վարպետը,— բարձրաձայն ծիծաղելով։

— Քանի՞ տուն շինած ես վարպե՛տ։

— Հա՛, ատիկա լաւ գիտեմ, շինած եմ 70 տուն և 52 աղբիւր։ Որոշած էի 12 աղբիւր ալ շինել, չեղաւ։

— Մնացածն ալ հոն կը լրացնես, անդին աշխարհին մէջ,— պատասխանեց թիկնեղ տղայ մը. շաղախը բերելով։

— Դէ՛ տղա՛ք, աճապարեցէ՛ք,— բարձրացաւ խմբապետին ձայնը։

Վարպետը դարձուց իր արեւահար դէմքը, նայեցաւ խմբապետի խիստ արտայայտութեան, յօնքերը կիտեց։ Ո՞վ է այս իրիկուան տղան, որ կը հրամայէ իրեն. անոր ձեռքերը գրիչ միայն կրնան բռնել կամ շատ շատ Աւետարան։ Է՜հ, ինչ ընէ, պատերազմ է ամէն կողմ։ Ո՛վ մըտիկ պիտի ընէ վարպետ Յովհաննէսը, եթէ նոյնիսկ 52ի տեղ 152 աղբիւրներ շինած ըլլայ և 70ի տեղ, 170 տուն։

— Ներողութի՛ւն պարոն,— դարձաւ վարպետը խըմբապետին։

Տղաքը ծիծաղեցան բարձր, վարակիչ ծիծաղով։

Արեւելեան երկրորդ մարտկոցին առջեւ նստած է Մըկուչը, իր հայեացքը խաղաղ էր ու երազուն, ինչպէս աւանդական լճակը այս հնամեայ քաղաքին։ Ո՞վ կրնար ըսել որ անոր հոգիին մէջ հրաբուխը կ'եռար. ո՞վ կրնար ըսել, որ քսանամեայ այս պատանին, դեռ մի քանի ժամ

տուաջ, իր անշեղ գնդակով մինարէներէն տապալած էր բոլոր ռանացող չուները. ո՞վ կրնար գուշակել, որ անիկա նետուած էր իր գիրքէն կատաղի մանչիւնով. ամբոխը խուճապահար փախած էր իր առջեւէն։

Անիկա նստած է հիմա սիրահարի մը մեղմ ու ազնըւական թախիծով։ Կը նայի հեռուէն, մինարէներուն, կը նայի մեծ մզկիթի մարմարեայ յատակ քարերուն։

Անոր հոգիին մէջ նոր կռիւներու համանուագը կը հնչէ դող ու անհալուր շեշտով մը, կը բարձրանայ, կը տարածուի ու տակաւ առ տակաւ կը մեղմանայ, կը դառնայ աշնանային եղերերգ, կը դառնայ մահուան տխուր շարական։

Կը յիշէր Թորոսը, որ դեռ առտու, առաջին լոյսին հետ իր աչքերուն կը ժպտէր. քիչ վերջը ինքն իր վրան փլաւ։

— Է՜հ, Մկո՛ւչ,— կը գոռայ Փալանճոնց Թադոսին ձայնը,— բանաստե՞ղծ ես ինչ է, ինչի՞ մասին կը մտածես։

Մկո՞ւչը։ Բայց չի մտածեր ան. անոր հոգիին մէջ նոր կռիւներու համանուագը կայ, կայ ռազմերգը սրբազան պայքարին։

Թադոսը կ՚ուզէ որ Մկուչը խօսի իրեն պէս. պոռայ, ի հարկին հայհոյէ ու ծիծաղի կոկորդալիր։

— Տղա՛ք,— կը գոռայ կրկին Թադոսը,— երգե՛նք Թորոսի յիշատակին համար, անիկա երգը շատ կը սիրէր։

Մկուչը յիշեց որ Թորոսը մեռնելու ատեն դեռ կը շարունակէր երգել, յիշեց որ վերջին բառերը չլրացուցած փլաւ անիկա, փլաւ ինքն իր վրան, ինչպէս հոյակապ շէնք մը։

— Գէվօ՛, ան ինչ երգ էր, որ վանական եղած ատենըդ կ՚երգէիր յաճախ։

Բայց Գէվօն ինչպէս երգէ հիմա, կոկորդը չոր է, ձայնը մարած։

— Է՛հ, երանելի՜ օրեր,— կը բացականչէ Պէքեարը։

— Ի՞նչն է երանելին, Գէվօ՛, վա՞նքը։

— Օղի՛ն,— կը պատասխանէ ձայն մը վերի անկիւնէն։ Պէքեարը ծուռ ծուռ կը նայի անոր ծաղկահար դէմքին։ — Այո՛, օղին․ ինչ կարծեցիր աղքատ Ղազարոսը․ 24 ժամ է բերանը թրջած չէ, ուղիղ 24 ժամ։ Եթէ առաջուայ պէս օղի ունենար, տես թէ ինչեր պիտի ընէր Գէվօն, ինչե՜ր...

Յետոյ կը դառնայ Մկուչին, կը նայի աղաչաւոր, օգնութիւն կը խնդրէ վանքի հին ուխտաւորէն։

Բայց Մկուչին նշանման աչքերը կրկին հեռուներն են․ կը զննէ մինարէներուն գագաթները, կը խուզարկէ բոլոր անկիւնները, ունկնդրելով նոր կռիւներու համանըւագին, որ կը հնչէ իր հոգիին մէջ, կը բարձրանայ, կը տարածուի, ու տակաւ առ տակաւ կը մեղմանայ, կը դառնայ աշնանային եղերերգ, կը դառնայ մահուան տըխուր շարական։

Դուրսը, առտուան անձրեւէն վերջ, աղուոր արեւ կայ, շոյող, փայփայող արեւը Սեպտեմբերի։ Դուրսը՝ Սեպտեմբերի արեւին հետ առաջին յաղթանակի գինովութիւնը կայ մարդոց աչուըներուն վրայ, կայ այդ գինովութիւնը, խենթ սարսուռը ծերունիներու սառած երակներուն մէջ։

Դուրսը՝ դպրոցական տղոց հպարտ երգը կայ ու անոնց զուարթ աղմուկը՝ փողոցներուն մէջ։ Դուրսը՝ կայ կիներուն երթեւեկը մարտկոցէ մարտկոց, տունէ տուն․ կայ անոնց աշխատանքը, անոնց պայծառ ճակատները, անոնց տրտում, այլ հաւատաւոր նայուածքը։

Դուրսը՝ Աշխէնի կապոյտ, երկնագոյն աչքերը կան, անոր պայծառ, լուսաշող ժպիտը, որ կ'իջնէ հոգիիդ վրայ աստուածային օրհնութեան մը պէս ամոքիչ։ Կայ անոր

արծաթեայ ձայնը, որ կը հնչէ երգի մը նման, կը պայթի փողոցին մէջ, որպէս լոյս ու արեւ։

Դուրսը՝ կային Երեքը։ Երեք մարմին՝ «ի մի բնութենէ հօր»: Անոնք այցելած էին բոլոր մարտկոցները, հիւանդանոցներն ու զինագործարանը։ Ահա թէ ինչու անոնց դէմքերը կը շողային Սեպտեմբերի արեւին տակ։

Տէր Խորէնի դէմքին հաւաքուած արիւնը, մտրակի անարգ հարուածին հետքը այլանդակ չէր այլեւս, անոր դէմքին վրայ խաղաղ ժպիտ մը կար, իր լանջախաչը աւելի գեղեցիկ էր այսօր, աւելի տիրական։

Երկու երիտասարդներուն հպարտ ու առնագեղ հասակը աւելի բարձրացած էր։ Անոնց բոցաբորբ նայուածքները, հրեղէն լեզուներու նման, կ՚իջնային փողոցներուն մէջ հաւաքուած բազմութեան հոգիին վրայ, հոն վառելով պայքարի սրբազան խարոյկը։

Անոնք կ՚երթային Հայոց Առաջնորդարան, կ՚երթային հայկական բոցավառ հայկական Թաղամասի կառավարական շէնքը, կ՚երթային նոր կարգադրութիւններու համար։

Երբ ներս մտան եկեղեցիի արտաքին դռնէն, թշնամի թնդանօթները որոտացին, առաջին ռումբերը ինկան Աստուծոյ տան քարաշէն ու ամրակուռ տանիքին վրայ։

— Քաղաքի հին թնդանօթներն են,— բացականչեց Նայիմեան։

Տէր հայրը չփոթահար նայեցաւ երիտասարդի խաղաղ դէմքին։ Անոր աչքերը կը դողային նոյն պայծառութեամբ։ Դարձաւ միւսին. անոր հայեացքն ալ նոյն հանդարտ փայլն ունէր։

— Շփոթելու պէտք չկայ, Տէ՛ր Հայր,— շարունակեց Նայիմեան,— այս ռումբերը չեն կրնար վնասել մեր տուներուն, և ընդհակառակը ժողովուրդը կը վարժեցնեն թընդանօթներու որոտումին. քանի մը օրէն պիտի կռուինք արդիական թնդանօթներու աւերին տակ...

Տէր Խորէն քահանան դեռ կը շարունակէր նայիլ իր երիտասարդ ընկերներուն, անոնց պայծառ ճակատներուն առջեւ կ'անցնէր իր առաջին շփոթութիւնը։ Տակաւ հըպարտութեան ալիքը կը բարձրանար հոգիին մէջ, կ'ուռէր, կը մեծնար այս տղոց մեծ ու սքանչելի սրտին նման։

ԺԱ.

Շաբաթ մը անցած էր այն օրէն, երբ Նուարդ սկսաւ իր պաշտօնին։ Ամէն օր վիրաւորներ կը բերէին, ոմանք ծանր, մահամերձ վիճակի մէջ. իրենց տառապանքի շըրջանը քանի մը ժամ կ'ըլլար միայն. յաւիտենապէս կը փակէին իրենց կարօտավառ աչքերը։

Մանկամարդ աղջկան միտքը ամէն վայրկեան յուզումի մէջ էր, սիրտը կը բարձրանար, կը վարարէր։ Ամէն օր նոր նահատակութիւն մըն էր իրեն համար. իւրաքանչիւր մեռնող նոր կրակ մը կը ձգէր իր հոգիին մէջ, կըրակ մը, որ միշտ կը բորբոքէր։

Իր ընկերոջ խաղաղ ու համակերպ արտայայտութիւնն ալ նուազ տառապանքին չէր իրեն համար։ Բժիշկը լուռ ու մունջ, յաճախ առանց քնանալու կը վերջացնէր օրուան 24 ժամերը։

Վիրաւորներու սրտակեղեք աղաղակներուն մէջ կը կատարէր գիտութեան մարդու իր համբերատար աշխատանքը, կը կարէր երիտասարդ սրունքներ, թեւեր, կը պատէր վէրքերը առանց մտածելու, թէ ի զուր էին այս բոլոր չարչարանքները. քանի մը օր ետք, բոլորն ալ պիտի թաղուէին այս քաղաքին աւերակներուն տակ, անշուշտ ինքն ալ միասին իր գիտութեամբ ու իր ահաւոր գործիքներովը։

Մանկամարդ աղջիկը չէր դիմանար եւ յաճախ դուրս կու գար գործողութեան սրահէն, կը քաշուէր անկիւն մը.

պահելու համար իր յորդառատ արցունքը։ Բժիշկ Վարդանեան անոր փախուստը կը գտնէր բնական, ներողամըտութեամբ ու վշտով կը նայէր անոր, ապա գլուխը կախած կը շարունակէր իր ծանր աշխատանքը։

Անգամ մը, սարսափելի վիրահատութենէ մը վերջ, Նուարդ հարցուց անոր.

— Բժի՛շկ, ի՞նչ կը մտածէք, աւելորդ չե՞ն այս յաւելեալ չարչարանքները, միեւնոյնը չէ՞, օր մը առաջ, թէ օր մը վերջ։

Երիտասարդ բժիշկը նայեցաւ իրեն թախիծով եւ խոր ու երկար լռութենէ մը վերջ պատասխանեց.

— Մեր պարտականութիւնն է կեանք մը աւելի փըրկել. գիտութիւնը իր վճիռներուն մէջ անողոք է ու մեկին։ Եւ յետոյ աւելի ցանկալի չէ՞ արդեօք դիմաւորել մահը առողջ մարմնով։

Բժիշկը լռած էր եւ յետոյ աւելցուցած կարծես հեռաւոր երազի մը մէջէն.

— Մի՛ մոռնաք, որ աստուածներու սեղանին տարուելիք զոհերը պէտք է ըլլա՛ն պարարտ ու անթերի։

— Երանի՜ անոնց, որոնք ճակատներուն վրայ կը դիմաւորեն մահը պայծառ ժպիտը իրենց աչքերուն մէջ, — պատասխանած էր ինքը։ Յիշած էր Նոյեմզարը ու նախանձած անոր։

Երբեմն իր երեւակայութեամբ կ'երթար բոլոր մարտակիցները, կը տեսնէր աստուածային խոյանքը կռուողներուն, կը լսէր մարտագոռ շեշտը անոնց երգին ու սիրտը կը ճնշուէր, ինքզինքը նուաստացած կը զգար, փոքրացած։

— Արդեօք անընդունա՞կ եմ անոնց խոյանքին, կը շշնջէր դառնութեամբ ու միտքը կը ըկուէր, նախանձի որդը իր հոգիին մէջ կը մեծնար, հրէշային համեմատութիւններ կ'առնէր։ Բայց շուտով կը յիշէր անոր վերջին բառերը.

— Հոդ տեղի մօտ պիտի ըլլաք տառապանքին ու մահուան, տեղի մօտ ինծի։

Կը թեթեւնար, աչքերը կը պայծառանային, կը ժըպտէր։ Չէ՞ որ արհաւիրքի ու մահուան այս օրերուն, Անոր տեղի մօտ ըլլա՛լը կ'ուզէր։ Անոր փափաքը իր ցանկութիւնն էր ու ինք պատրաստ էր ահա, պատրաստ՝ հսկելու հոգեվարքներուն վրայ, քաղցրացնելու վերջին վայրկեանները կեանքի վառ կարօտով մահացող այս հպարտ զոհերուն։

Յաճախ իր նայուածքը կանգ կ'առնէր վիրաւորի մը քաղցր ու մարմրուն աչքերուն։ Կը մօտենար, կը նստէր անոր քովը, կը խօսէր նոր յաղթանակներու մասին, ազատ կեանքի մասին, որ պիտի գար շուտո՛վ, շուտով։ Վիրաւորին հիւանդ, մելանուշ ժպիտը թռիչք կու տար իր երեւակայութեան. կը գծէր նոր կեանքին շողշողուն պատկերը։ Ապագան, իր բառերուն մէջ, երազի մը շքեղ գեղեցկութիւնը ունէր միշտ։ Կը պատահէր, որ վիրաւորը յանկարծ կը մեղմանար՝ աչքերուն մէջ երազը վաղուան ազատ ու լուսաւոր օրերուն։ Ու ինք ակռաները սեղմած, աչուըները լճացած արցունքով, կը հեռանար կամաց ու զգոյշ քայլերով։ Ո՞վ գիտէ, գուցէ ուրիշ մըն ալ այս վայրկեանին պէտք ունէր խաղաղութեան, իր աչքերը յաւիտենապէս փակելու համար։

Անգամ մը, երբ մանկամարդ աղջիկը խուլ անկիւն մը քաշուած կու լար գաղտնօրէն, գիտութեան երիտասարդ ապասարկուն մօտեցաւ իրեն, ձեռքը քնքշօրէն դըրաւ իր ուսին, նայեցաւ տխրութեամբ, խոր ու աղաչաւոր հայեացքով։ Աղջիկը ցնցուեցաւ այդ հայեացքէն, կարծես մահացող վիրաւորն էր որ դեռ կը նայէր իրեն։

— Մեռա՞ւ,— պատասխանեց աղջիկը, իբրեւ գերագոյն պաշտպանութիւն։

— Գիտեմ,— պատասխանեց բժիշկը։ Ու կրկին նայեցաւ իրեն նոյն քաղցր ու տրտում աչքերով։

Անկէ վերջ Նուարդ որոշեց ձգել չարչարանքի այս տունը, ընդմիշտ հեռանալ անկէ։ Աչքերը կը հալածէին զինքը։ Նախ այս վիրաւորներուն, ձմրան տխուր իրիկուններու աժգոյն վերջալոյսներուն նման թախծոտ ու մարմրուն, որոնց ետին սակայն գարնան լուսաճաճանչ օրերու տաք, բոցավառ արեւներու կարօտը կար։ Բայց այդ կարօտը գորշ ամպերու, սանձակոծ փոթորիկներու ժխորին մէջ կը կորսուէր առյաւէտ։

Եւ յետոյ միւսինը, վշտով ու տխրութեամբ, քաղցր ու աղաչաւոր կը նայէին իրեն, կը նայէին իր բիբերուն վրայ, կը մխուէին իր սիրտին զոյգ դաշոյններու պէս։ Ո՞վ իրաւունք տուաւ իրեն չարչարելու այս գիտութեան մարդը իր դժնդակ աշխատանքին մէջ. ո՞վ իրաւունք տուաւ իրեն, դառնացնելու անոր վերջին օրերը, անոր մահը դարձնելու երկար, տառապագին սպառում մը։

Որոշեց հեռանալ, երթալ կառչիլ պատնէշի մը ետին, ու յետոյ, թշնամի գնդակով մը բոլորէն մոռցուիլ։

Բայց Անոր վերջին խօսքերը իր երեւակայութեան մէջ կենդանացան, մեծցան։

— Հոդ աւելի մօտ պիտի ըլլաք տառապանքի ու մահուան, աւելի մօտ ինծի։

Մնաց։

Արդէն անցած էր շաբաթ մը այն օրէն, երբ սկսաւ իր պաշտօնին։

Բայց այսօր, աշնանային այս յորդ անձրեւին, թընդանօթները աւելի ուժգին կ'որոտային, զէնքերուն շաչիւնը աւելի երկար արձագանգներով կը զարնուէր հիւանդանոցի տկար պատերուն։

Այսօր վիրաւորներուն թիւը աւելի զարհուրելի էր, անոնց ոսկորները ջախջախուած էին, միսերը պատառ պատառ, բզքտուած։

— Ի՞նչ պիտի ընենք, բժի՛շկ, Առաքելին վիճակը ծանր է։

— Զգեցէք որ խաղաղութեամբ մեռնի։

— Իսկ մի՞ւսը։

— Ո՞վ։

— Փոքրիկ աղջիկը, Արմինէն։

Նուարդի բերնէն բառերը դժուարութեամբ դուրս կու գային։ Աչքերուն մէջ զսպուած արցունքներ կային։

Գիտութեան մարդը ինքն ալ յուզուեցաւ, արցունքի կաթիլ մը ինկաւ իր սպիտակ, մաքուր գոգնոցին վրայ։

— Հսկեցէ՛ք, որ հանդարտ մահ մը ունենայ...

Հեռացաւ շտապ. իր տկարութիւնը պէտք չէր տեսնէին։

Մանկամարդ աղջիկը հակեցաւ իր նախկին աշակերտուհիին վրայ. անոր աչքերը նոյն յստակ, պայծառ արտայայտութիւնը ունէին, նոյն լուսաւոր ժպիտը։ Կարծես դարձեալ դասարանին մէջն էր, նստած առաջին գրասեղանին առջեւը, խելացի նայուածքը յառած իրեն։ Միայն դէմքը աւելի աժգոյն էր ու անարիւն շրթունքները կը դողային մեղմիւ։ Կը խօսէր անտեսանելի ոգիներու հետ, կը շշնջէր անիմաստ բառեր։

Անիկա գեղեցկութեան հիանալի արձանն էր որ կը փշրուէր, եղանակի մը վերջին հատուածը, որ կը մարմրէր մահաբաղձիկ տրտմութեամբ։ Անոր աչուըներուն մէջ կար քերթուածին հոյակապ երազը, կար կարօտը խուսափող կեանքին։

Անիկա այլեւս չէր լսեր զէնքերուն շաչիւնը, թընդանօթներուն որոտը չէր պայթեր իր ուղեղին մէջ։ Պառկած էր հանդարտ, ինչպէս մանուկ մը, որուն խօսուն աչքերը կը ժպտին հրեշտակներու զուարթ աչքերուն։

Պառկած էր տասնըվեցամեայ այդ աղջիկը ծակծըկուած կուրծքով, ջախջախուած սրունքներով։ Անիկա այլեւս չէր լսեր Նոյեմզարին վերադարձի հրաւէրը, չէր լսեր արիւնարբու խուժանին անասնական կանչը, ռումբերու մարտագոռ երգը ու յետոյ ոռնոցը փախչողներուն։

Չէր յիշեր Արփիկն ու Սուրէնը, անոնց տարօրինակ ճիչը ու յետոյ կարմիր արիւնը անոնց ճակատներուն։

Պառկած էր ինչպէս փոքրիկ աղջիկ մը, որ երազուն կը հետեւի մամիկի հէքեաթներուն։ Անոր աչքերը նոյն յստակ, պայծառ արտայայտութիւնը ունէին կրկին, նոյն լուսաւոր ժպիտը։ Կը նայէր իր ուսուցչուհիին, ինչպէս առաջ։

* * *

Իրիկուան դէմ, երբ յարձակումը դադրեցաւ հարաւային մարտկոցին վրայ, Սարեան կարգի դրաւ խմբակը․ Նշանակեց նոր խմբապետ ու տաք ցտեսութիւնով մը բաժնուեցաւ տղաներէն։

Կ'երթար վերջին անգամ տեսնելու Առաքելը, այն տասնապետական հսկան, որ քանի մը ժամ առաջ կատաղի մռնչիւնով մը տապալած էր գետին, ինչպէս կաղնի մը։

Մութ էր արդէն։ Կը քալէր ու կը մտածէր այս սարսափելի կեանքին մասին, որ կը վերջանար ահա։ Հեռուէն հրացաններու խուլ ձայնը կը շարունակուէր տակաւին։ Կը քալէր ու կը յիշէր այն պատմութիւնները, զորս կը պատմէին այս զարմանալիօրէն լռակեաց մարդուն մասին։

Առաքելը։ Այն ատեն 14 տարեկան էր, գանգուր մազերով, կատակախօս տղայ մը, Աւետիս վարժապետին ամէնէն ուշիմ աշակերտը։ Ընկերները կը նախանձէին իրեն, մարդիկ կը հիանային այս առողջ ու կայտառ պատանիին վրայ։ Դերձակ Պետրոսին միակ տղան էր, Եղիսաբէթին չփացած զաւակը։

Այն զարհուրելի օրը, հայր ու որդի պահուած էին իրենց տան գետնայարկը, երբ ներս մտաւ մոլեգնած խուժանը։ Աւետիս ի զուր դիմադրութեան փորձեր ըրաւ, ի զուր խածոտեց յարձակողները․ տաւուլճի Նահասոն հսկայ մըն էր, զսպեց դերձակը, կապկպեց անոր ձեռքերն ու

ոտքերը, ձգեց գետին ու... մորթեց, ինչպէս մատացու կենդանի մը։

Առաքելը լսեց մորթուող հօրը զարհուրհելի աղաղակները, տեսաւ անոր վերջին նայուածքը։ Յարօրինակ, անմարդկային ճիչ մը արձակեց ու փախաւ... իր ետեւէն արձակուող գնդակները վզզացին ականջներուն տակ, սուլեցին ու ինկան։

Անկէ վերջ, երբ ձմրան յորդահոս անձրեւը մաքրեց հայկական թաղամասի արիւնը, երբ փողոցները կրկին բացուեցան, երբ նշենիները պայթեցան օդին մէջ, Աւետիս վարժապետը շատ աշխատեցաւ իր նախկին աշակերտը վերադարձնել գիտութեան ու լոյսին։ Մաշած ու սեւազգեստ Եղիսաբէթին աղաչանքները ի զուր անցան, ի զուր անցան անոր աղօթքներն ու արցունքները։ Առաքելը չվերադարձաւ Խցման Բակի դպրատունը։

Եւ երբ տարի մը վերջը Եղիսաբէթը սպառեցաւ բոլորովին, Առաքելը կղպեց պապենական դուռը, բանալին կոխեց գետին ու գնաց։

Գաչաղչիները շատ սիրեցին այս լռակեաց, յամառ ու քաջ տղան, որուն համար վտանգը հաճոյք էր, մահը՝ հարսանիք ու ծիծաղի աղբիւր։ Անոր կղպուած բերանը կը բացուէր, երբ տաք կռիւէ մը վերջ գոլճիներու արիւնով կը լեցուէր ճամբաները, երբ անոնց դիակները անպաշտպան կը մնային կիրճերուն մէջ։ Կը բացուէր, յաջորդ օրը կրկին կղպուելու համար, մինչեւ նոր հարսանիք։

Ու օր մը, երբ նորաբոյս ընչացքը առնագեղ խրոխտանք մը բերաւ իր աժգոյն դէմքին, երբ զգաց նոր արիւնի մը խլրտումը իր երակներուն մէջ, հրաժեշտ տուաւ ընկերներուն եւ իջաւ քաղաք։ Բայց հայրենական տունը չմտաւ։ Ճիշդ է, բանալին դեռ կոխուած էր գետին, բայց Առաքելը չփորձեց բանալ դուռը։ Հին արիւնի դառնակսկիծ բողոքը կար հոն, որ կը փրփրէր, կ'աղաղակէր։

Հին ծանօթներ, բարեկամներ, դրացիներ իրարու կը ցուցնէին գերձակ Պետրոսին տղան, փսփսուքով կը խօսէին անոր մասին, անոր կռիւններէն բազմաթիւ դէպքեր կը պատմէին, մեծցուած ու զարդարուն: Կը յիշէին անոր աստուածավախ մայրը, որ հիւծեցաւ հաց թխելով, ուրիշներուն լուացքը ընելով: Առաքելը կը նայէր անոնց իր մեծաբաց, արիւնոտ աչքերով. հազիւ բարեւ մը կը կը փոխանակէր անոնց հետ, կ՚անցնէր, ծխելով իր մատներուն պէս հաստ գլանիկը:

Ո՞ւր կը գիշերէր ան, ոչ ոք գիտէր, որո՞նց հետ կը տեսնուէր, նոյնպէս անյայտ էր: Գիտէին միայն որ Առաքելը յաճախ վարի թաղերն էր, Թրքական մեխանաներ: Ժամերով կը նստէր, կը նայէր չուրջը, մտածկոտ ու լուռ: Բոլորն ալ կը պատմէին, որ անիկա չէր խմեր, միայն ժամերով կը ծխէր, կը ծխէր:

Առտու մը, ձմրան գորշ, անձրեւոտ առտու մը, հայկական թաղամասը սարսափով արթնցաւ: Դերձակ Պետրոսի տղան, Գաչաղչի Առաքելը, մեխանայի մը մէջ, իր գինով ընկերներուն առջեւ, ոչխարի մը նման մորթած էր Նահսօն, տաւուլճին: Մարդիկ սարսափահար փախած էին դուրս. բայց ինքը, դերձակ Պետրոսի տղան՝ արիւնոտ դանակը ձեռքը՝ կեցած էր անոր անգլուխ դիակին առջեւ:

Հնամեայ քաղաքը շարժեցաւ ինքն իր վրան: Պետրոսի կղպուած դուռը բացուեցաւ զուարթօրէն: Առաքելը ներս մտաւ հօրենական տունէն: Սպասեց մինչեւ որ յիսուն ոստիկաններով եկան ձերբակալելու զինքը: Յանձնուեցաւ առանց դիմադրութեան, ժպտուն ու երջանիկ:

Բայց ինչո՞ւ — ո՛չ ոք չկրցաւ բացատրել այդ կէտը — մահուան չդատապարտուեցաւ այս յանդուգն անհաւատը: Անիկա ցկեանս պիտի մնար բանտին մէջ: Դարձեալ ինչո՞ւ — այս կէտն ալ խորունկ գաղտնիք մը մնաց չա-

տերու մտքին մէջ — երեք տարի վերջ Առաքելը դուրս եկաւ բանտէն՝ նոյն երջանիկ ժպիտով։

Նախկին խաչաղչին կրկին իր ընկերներուն հետն էր, բայց հիմա աւելի յաճախ կ՚իջնէր քաղաք, կը մտնէր հօրենական տունէն ներս, կը մնար օրերով։ Իր բարեւները դժկամ էին այլեւս, երբեմն կը կենար դրացիներուն քով, կը խօսէր անոնց հետ, նոյնիսկ կը ժպտէր։ Երբեմն իր հասակակից երիտասարդները կը մտնէին դերձակ Պետրոսենց տունը, ժամերով կը մնային և յետոյ կը հեռանային անձայն, անշշուկ։

Երիտասարդ ուսուցիչը կը քալէր մութին մէջ ու կը մտածէր այս զարմանալի կեանքին մասին։ Աչքերուն կը պատկերանար «Արեան Զոր»ի նեղ ու երկար կիրճը, 1500 երիտասարդները, տասնեակներով կախուած։

Կը պատմէին թէ Առաքել ակռաներով սպաննած էր երկու զինուոր, խածնելով անոնց կոկորդներէն և յետոյ ինկած էր դիակներուն մէջ, վիրաւոր, արիւնաքամ, բայց ազատուած էր կրկին։ Դեռ ինչե՛ր կը պատմէին այս տարօրինակ տղու մասին։

Սարեանի բորբոքուած երեւակայութեան առջեւ կը պատկերանար հարուստին մարտկոցը, բանակին խելագար յարձակումը, մեր տղոց յամառ, կատաղի կռիւը և յետոյ, ինքը, Առաքելը։

Երբ Թնդանօթի հարուածները քանդեցին պատնէշը, դերձակ Պետրոսի տղան դուրս խոյացաւ յանկարծ, մռնչելով «Նահսօ՛, Նահսօ՛»։ Ինքը, երիտասարդ ուսուցիչը անոր հետ էր, Առաքելը նետեց հրացանը, դաշոյնը մերկացուց, բռնեց յարձակող հարիւրապետի կոկորդէն, ինկաւ անոր դիակին վրայ...։

Կը քալէր երիտասարդ ուսուցիչը մութին մէջ, մաղուող անձրեւին տակ. կը քալէր ու կը մտածէր առասպելական այս հսկայի մասին, կը յիշէր այն պատմութիւնները, զորս կը պատմէին սարսափով ու հիացումով։

Հիւանդանոցի դաւթին մէջ լսեց կնոջ մը յուսահատ հեծկլտուքը։ Արմինէին մայրն էր, որ հեկեկալով ինկած էր գաւիթին անշունչ մարմինին վրայ։

— Ի՞նչպէս է Առաքէլը,— հարցուց առաջին պատահող հիւանդապահուհիին։

— Վերջացաւ։

Կանգ առաւ երիտասարդ ուսուցիչը։ Աչքերուն կըրկին պատկերացաւ Առաքէլը՝ հարաւային մարտկոցին մէջ, տեսաւ անոր արիւնոտ աչքերը։ Յիշեց այն պատմութիւնները, զորս կը պատմէին այս զարմանալի կեանքի մասին, որ կը վերջանար հոս, կը փակուէր դիւցազնական գիրքի մը պէս։

Կնոջ յուսահատ հեծկլտուքը կը շարունակուէր, կը լեցնէր ամբողջ հիւանդանոցը։

Ո՞վ պիտի լար այս զարմանալի տղուն բզքտուած դիակին առջեւ — ո՞վ։

* * *

Սարեան ձեռքի տակ սեղմումով մը ողջունեց իր գաղափարակիցը, իր նախկին բարեկամը։

— Քաջութի՛ւն, բժի՛շկ, ձեր գործը աւելի ծանր է քան մերինը։

— Բայց գնդակներու տարափէն շատ հեռու ենք, մերինը միայն ջիղերու պատերազմ է։

— Եւ ի հարկէ աւելի դժուար։

— Չեմ կարծեր,— յարեց բժիշկ Վարդանեան, ուղիղ նայելով իր ընկերոջ ջերմ արտայայտութեան։ Անոր աչքերուն մէջ տեսաւ նոյն պայծառ փայլը. նոյն տաք ու անկեղծ ջերմութիւնը։ Իր հին մտերիմն էր, առաջուան Վիգէնը։ Մահը կրկին մօտեցուցած էր զիրենք։

— Բայց դուն ջերմ ունիս, Վիգէն,— աւելցուց բժիշկը, մօտենալով երիտասարդին, որուն սեւ փափախին տակէն, աչքերը կը վառէին տենդով։

Սարեանի ականջին իր անունը հնչեց հին, մոռցուած եղանակի մը նման, որ կը չարչարուի յիշելու համար։ Ժպտեցաւ։

— Համատարած այս կրակին մէջ, միթէ կարելի՞ է ջերմ չունենալ։

Ճիշդ է, մտածեց բժիշկը։ Անցնող ութը օրուան ընթացքին հրացաններու տրատը երբեք դադրած չէր, յարձակումը կը շարունակուէր առանց դադարի, յաճախ բոլոր ճակատներուն վրայ միասին։ Ութը օրերու ընթացքին արդեօք 18 ժամ կրցա՞ծ էր քնանալ։ Եւ յետոյ ինքը, ինքը ջերմ չունէ՞ր միթէ։

— Այո՛, համատարած այս կրակին մէջ ջերմ չունենալը նոյնքան անբնական է։

— Հիւանդանոցը պէտք է վերածել երկուքի,— աւելցուց Սարեան։ — Մէկը ամբողջութեամբ յանձնենք ձեր ընկերակից բժիշկին։

— Եթէ այսպէս շարունակուի, բոլոր տուներն ալ հիւանդանոցի պիտի վերածենք,— պատասխանեց Վարդանեան, դէմքի ցաւագին արտայայտութեամբ։

— Եւ կամ մարտկոցներու, յետոյ վերջնականապէս գերեզմաններու վերածելու համար։ Բայց երկար չի տեւեր, բժիշկ, հասնող թնդանօթներ ամէն ինչ կը քանդեն եւ չուտավ։

— Կը կարծէ՞ք։

— Վստահ եմ։

— Հետեւաբա՞ր...

— Հետեւաբար պիտի աշխատինք վոհ մը աւելի խլել իրենցմէ, պիտի աշխատինք քիչ մը աւելի սուղ ծախել մեր խոնարհ գոյութիւնը։

Դուրսի սրահին մէջ իրարանցում մը սկսաւ։

— Բժի՛շկ,— լսուեցաւ կանացի ձայն մ։

Դուրս ելաւ Վարդանեան բժիշկը. Սարեան հետեւեցաւ անոր։ Նոր վիրաւորներ կը բերէին։ Երիտասարդ ու-

սուցիչը ճանչցաւ վարպետ Յովհաննէս, 52 աղբիւր կառուցանողը։ Մնացածն ալ թող հոն չինէ, վերը՝ անդենականին մէջ, մտածեց Սարեան, սրտի ծանր պրկումով մը։

Մանկամարդ աղջիկը շտապ անցաւ, առանց նկատելու իր նախկին պաշտօնակիցը։ Երիտասարդը տեսաւ անոր սեւ աչքերը, սպիտակ հագուստին մէջ. սիրտը ուժգին բարձրացաւ, կեցաւ նոյն տեղը, առանց կարենալ շարժելու։

— Կը տեսնե՞ս, Վիգէն,— վերադարձաւ բժիշկը։

— Քանի՞ հոգի են։

— Հինգ հոգի, չորսը անյոյս։

— Այսինքն աւելի բախտաւոր, եթէ կը հաւատանք այդ բթամիտ ուժին,— աւելցուց երիտասարդը դառն ժըպիտով մը։

Բժիշկը հեռացած էր դարձեալ։ Սարեան դուրս ելաւ հիւանդանոցէն, կեցաւ դրան առջեւ, շնչեց խոնաւ օդը, կրկին կրկին։ Այնքան պէտք ունէր օդի. սիրտը կը ճընչէին խոշոր, սարսափելի գլանով մը. ճակատը կ՚այրէր։ Իրա՛ւ, ջերմ ունէր ինք, սաստիկ ջերմ եւ յետոյ քուն. երկար, յաւիտենական քունի մը խենթ բաղձանքը՝ քաղցր, օրօրուն երազի մը թեւերուն տակ։

ԺԲ.

Կռիւին տասնըհինգերորդ օրն էր. ծանր թնդանօթներու գործածումին երկրորդ օրը։ Կէս գիշերին որոտումի ուերը դադրեցաւ, լռեց զէնքերու շառաչիւնը։ Հայկական թաղամասը կ՚օրօրուէր մահաբոյր լռութեան մէջ։

Սաքօ Նոյիմեան նոր վերադարձաւ արեւմտեան ճակատէն. առաջնորդարանի սենեակներէն մէկուն մէջ, ընկողմանած տախտակեայ բազկաթոռի մը վրայ, անհամբեր Մկուչին կը սպասէր։ Անիկա կ՚ուզէր ստուգել գերիներու բերած տեղեկութիւնները։

Միտքը դարձած էր գաղափարներու ռազմադաշտ մը, ծրագիրներ կը բախէին իրարու, յանդուգն գրոհի մը հեռապատկերը կը չարչարէր իր պարտասուն ուղեղը։ Ինչպէ՞ս լռեցնել նոր հասած թնդանօթները, որոնք ոչ աւելի քան ութը օրէն, հայկական ամբողջ Թաղամասը կըրնային աւերակոյտի մը վերածել, ինչպէ՞ս դիմադրաւել անոնց խորտակիչ աւերին։

Կռուողներուն թիւը փոքր է, անոնցմէ մէկ մասն ալ անփորձ տղաներ, կիներ ու աղջիկներ։ Ինչպէ՞ս պատրաստել ճակատագրական յարձակումը, ի՞նչպէս կարելի է անորոշութեան նետել ցանցառութիւնը կռուողներուն, ի՞նչպէս... Ո՛չ մէկ արտաքին օգնութիւն։ Հերոսական Զէյթունը ինկած է իր բարձունքներէն, հայկական նահանգները առած էին գաղթականի անսարք ցուպը, ցրուած անապատներու երկայնքին։

— Օ՜հ, յիմարական միամտութիւն, ամօթապարտ համակերպութիւն։

Բռունցքը զարկաւ բազկաթոռի յենակին, մռնչեց գառագեղին մէջ փակուած առիւծներու նման ու ոտքի ելաւ։ Իր միջակ հասակը ցնցուեցաւ սենեակին մէջ, բարձրացաւ հրեղէն սիւնի մը պէս. առաստաղը ցած էր, սենեակը՝ նեղ. պիտի խեղդուէր։

Եթէ չզսպէր ինքզինքը, պիտի հայհոյէր համակերպութեան բոլոր քարոզիչներուն, նոյնիսկ անոնց, որոնք նահատակուեցան բանտերուն մէջ կամ բարձրացան կախաղաններու վրայ. անոնց՝ որոնք դաւադրօրէն զոհուեցան աքսորի ճամբաներուն վրայ։ Պիտի հայհոյէր նոյնիսկ իր եղբօրը, Աբրահամին, որուն պատկերը նահատակի լուսապսակով իր աչքերուն առջեւն էր միշտ։

— Եթէ, եթէ կռիւը սկսէր չորս ամիս առաջ, սկսէր ամէն տեղ, հրդեհէր ամբողջ Թուրքիան՝ Արեւելքէն Արեւմուտք, եթէ...

Ի՞նչ պիտի ընէր երկու հարիւր կռուողներով, որոնց

կէսը չկար որդէն, միւս կէսն ալ պիտի ըլլայ վաղը կամ միւս օր։ Ի՞նչ պիտի ընէր կիներու ու փոքրիկներու այս հսկայ բազմութիւնը։ Պիտի ենթարկուէր հայութեան նոյն դաժան ճակատագրին. Թրքական հարէմները լեցուած չէին տակաւին, Եփրատը դեռ յագեցած չէր. իսկ անապատը պէտք ունէր արիւնի՝ զովանալու համար։

— Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ։

«Ոչ»երը պայթեցան իր ուղեղին մէջ, թշնամի գնդակներու նման։

Երիտասարդին միտքը կը չարչարուէր, սիրտը կ՚ուռէր, կը լեռնանար, ովկիանոսի մը ալիքներուն պէս, սանձակոծ ու մոլեգին։ Ուղեղին մէջ կար բանակներու ամեհի անցքը, կար որոտը թնդանօթներուն ու բոցավառ հրդեհը տուներուն։

Տասնըհինգերորդ օրն էր կռիւին։ Գաղափարներու անհաշտ պայքարը կը շարունակուէր իր մտքին մէջ, ծրագիրներ կը յաջորդէին իրարու, մէկը միւսէն աւելի խիզախ, աւելի հերոսական. բայց կը մռնչէր վիրաւոր առիւծի մը պէս. առաստաղը ցած էր, սենեակը՝ նեղ և հայկական թաղամասը պաշարման շղթային տակ։

Մկուչն ալ կ՚ուշանայ. վաղուց եկած պիտի ըլլար։

Մութին հետ անիկա վար սահեցաւ հայկական թաղամասի արեւմտեան բլուրէն. անցաւ հինգ ժամ։ Բայց Մըկուչը չվերադարձաւ տակաւին։ Երիտասարդը չէր ուզեր մտածել որ անիկա կրնար կորսուած ըլլալ։ Ո՛չ, Մկուչը շատ աւելի մեծ վտանգներէ կրցած էր անցնիլ. անիկա խուսափուկ է ստուերի մը նման ու աւելի խիզախ՝ քան ինքը, խիզախութիւնը։

— Դեռ չե՞ս քնացած Սաքօ՛,— լսուեցաւ Տէր Խորէնի թաւ ձայնը, դուռին մէջ։ — Առիթ է հանգստանալու, քաղաքը երբեք այսքան հանդարտ չէ եղած։

— Պիտի հանգստանամ, տէր հա՛յր, շուտով և յաւիտենապէս։

— Բայց յաւիտենականութեան երթալու համար պէտք ունիս հանդարտ ջիղերու։ Նկատի ունեցիր որ մինակ չես, իսկ ժողովուրդները անմահութեան առաջնորդելը դժուար ու ծանր աշխատանք է։

— Ծա՛նր, ծանր,— կրկնեց երիտասարդը արձագանգի մը նման։

— Արեւոտ բարձունքները առինքնող են, բայց միշտ դժնդակ։ Քիչերը կրնան տոկալ կատարներու ջերմ արեւուն։ Ու աւելի քիչերը կրնան առաջնորդել բազմութիւնները դէպի հերոսական մահ, դէպի յաւիտենականութիւն։ Այս զարհուրելի ժամերուն, հայկական Թաղամասի բոլոր աչքերը ուղղուած են քեզի։ Պէտք է տոկալ ճակատագրի հարուածներուն, արիանալ կրկին ու կրկին։

Երիտասարդը կը նայէր Աստուծոյ պաշտօնեային։ Անոր դէմքին վրայ մտրակի այլանդակ հետքը կը մնար։ Աչքերը կը փայլէին պայծառօրէն, իսկ ձայնը անդրշիրիմեան ազդակ մըն էր, որ կու գար բոլոր նահատակներէն, կու գար դաւադրօրէն սպաննուող բոլոր զոհերէն, որպէս իմաստութեան սրբազան պատգամ, որպէս զգաստութեան զօղանջ համակերպութեան բոլոր քարոզիչներուն։

Ու կը մտածէր, եթէ այսպէս ըլլային բոլոր Աստուծոյ պաշտօնեաները, եթէ անմահութեան այս պատգամը հնչէր ամենուրեք, հնչէր ժամանակին...

— Ո՞ւր է Սարեանը,— տէր հայրը կտրեց իր մտածումին թելը։

— Գացած է հիւսիսային մարտկոց, հոն պաշտպանութեան գիծը աւելի տկար է, իսկ թշնամի յարձակումը կատաղի։ Մեր զոհերուն մեծ մասը այդ ճակատէն է։

— Բնական է, հայկական Թաղամասի ամէնէն նուազ ամրացուած թեւն է։ Իսկ Մկուչը չվերադարձա՞ւ։

— Ո՛չ դեռ։

Նայիմեան նայեցաւ Տէր Խորէնի աչքերուն, իր մտածումներուն ճշդութիւնը կը փնտռէր հոն։

— Ահա և ՚ինքը։

Մկուչը ներս մտաւ սենեակէն։ Հագած էր արաբ չէյխի մը նման. երկար ու սեւ մօրուքը երկփեղած երեւոյթ մը կու տար իրեն, իր նշանման աչքերուն մէջ դեռ կը մնայ երկփեղած արտայայտութիւնը խուլ կրօնապետին, որ ինքն էր քիչ առաջ։

Երիտասարդը մօտեցաւ իր հաւատարիմ գաղափարակիցին և տաք համբոյր մը դրոշմեց անոր քրտնած ճակատին։

— Օրհնեա՛լ ըլլաք,— հնչեց Տէր Խորէնի թաւ ձայնը։

Մկուչը պատմեց ինչ որ տեսած էր. ճիշդ էր ինչ որ կը պատմէին գերիները։ Վեց ծանր թնդանօթներ եկած էին դուրսէն. երեքը զետեղուած են քաղաքի հարաւակողմը։ Երեքը՝ Հայոց վանքի դիմացի լերան կողերուն։ Քաղաքը պաշարուած է զինուորներու երկշարք շղթայով, զինուորներու հսկայ բազմութիւն մը տեղաւորուած է խաներու մէջ, հայկական թաղամասի շրջակայ թուրք տուները ամբողջովին պարպուած են։

Մկուչը հանեց կեղծ մօրուքը, քակեց տպարօչը գըլխէն։ Տէր հայրը նայեցաւ երիտասարդ Նայիմեանին։ Անոր մտքին մէջ դեռ կը շարունակուէր գաղափարներու պայքարը, ծրագիրները կը բախէին իրարու։ Թնդանօթներու որոտը կար հոն, բանակներու ամեհի անցքը ու հրդեհը տուներուն։

— Մկո՛ւչ,— գոռաց յանկարծ,— շտապէ՛ հիւսիսային մարտկոց, ըսէ՛ պարոն Սարեանին, որ հոս գայ, իսկ դուն պահէ իր տեղը։

— Արդէն գիտէինք որ այդպէս պիտի ըլլայ, նախապէս ամէն ինչ որոշ էր մեզի համար։— կը խօսէր Տէր Խորէն քահանան ինքնիրեն. ապա ձայնը բարձրացնելով.

— Տղա՛ս, պէտք է դիմադրութիւնը վերակազմել նոր ուժգնութեամբ, հսկել որ յուսահատութիւնը չսողոսկի ժո-

ղովուրդին մէջ, դասալքութիւնը խստիւ պատժել, որպէսզի հայկական այս Թաղամասը դիմաւորէ մահը առանց սարսափի։

Երիտասարդը չէր լսեր տէր հօր խօսքերը. անոր միտքը կը տարուբերէր գաղափարներու ահռելի բախումով։

— Շաբաթ մը եւս, կը կարծեմ ամէն ինչ վերջացած կ՚ըլլայ, — կը շարունակէր տէր հայրը, հետզհետէ աւելի հանդարտ, — տուներուն կարմիր բոցը մեր աչքերուն՝ կը մեռնինք խաղաղութեամբ։ Հետագայ սերունդները կը յիշեն մեզ առանց ամօթի։

— Ի՞նչ կ՚ըլլար, տէր հա՛յր, ինչ կ՚ըլլար, եթէ մեր բոլոր կրօնաւորները մտածէին ձեզի պէս, եթէ այս վայրկեանին բազմաթիւ հայկական քաղաքներ գտնուէին մեր վիճակին մէջ։

— Ի՛նչ օգուտ պատասխանել այդ հարցերուն, տղա՛ս, ուշ կամ կանուխ պատմութիւնը իր վճիռը պիտի տայ։ Իսկ այժմ պէտք է արթնանալ, կրկի՛ն ու կրկի՛ն։

Կէս գիշերը շատոնց անցած էր, երբ ներս մտաւ երիտասարդ զինուոր մը։

— Այս նամակը Թուրք սպայ մը բերաւ, ըսաւ որ յանձնենք հայկական Թաղամասի վարչութեան։

— Ինչպէ՞ս մօտեցաւ ձեզի։

— Ճերմակ դրօշակ պարզած էր, խմբապետը հրամայեց, որ չկրակենք, մօտեցաւ մեր դիրքերուն, նամակը տուաւ ու հեռացաւ։

— Ապրի՛ս, ո՛եւէ շարժում կա՞յ ձեր կողմը։

— Ո՛չ մէկ շարժում, երէկուընէ ի վեր ամէն կողմ խաղաղ է։

— Լա՛ւ, շտապէ՛ դիրքդ։

Տէր Խորէն կարդաց նամակը։ Ընդհանուր հրամանատար փաշան կը խոստանար ներել բոլորին. կռուող ուժերուն պաշտօններ տալ օսմանեան քաջարի բանակին մէջ,

կիներն ու երախաները գաղթական չհանել, օգնել անոնց, խնամել հիւանդներն ու վիրաւորները. միայն թէ շուտով յանձնուէին. այլապէս թնդանօթներու կրակին տակ հայկական թաղամասը քարուքանդ պիտի ըլլար։

Նայիմեան բարձրաձայն ծիծաղեցաւ։

— Ինչո՞ւ պիտի ներեն մեզի, ինչո՞ւ պիտի պաշտպանեն մեզ, մենք որ այնքան զոհեր խլեցինք իրենցմէ։ Հապա ինչո՞ւ չներեցին անոնց, որոնք բոլորովին անմեղ էին, ինչո՞ւ սուինահար սպաննեցին ծծկեր մանուկները, ինչո՞ւ...

Բայց վերջ կա՞ր «ինչու»ներուն։ Կրկին ծիծաղեցաւ բարձր ու լիաթոք ծիծաղով։

— Մի՛ մոռնար, որ գրողը թուրք է ու փաշա,— ըսաւ տէր հայրը հանդարտ շեշտով։

— Թո՛ւրք, այո՛,— պատասխանեց Նայիմեան Սաքօն ակռաներուն մէջէն։ — Հին սովորական զէնքն է որ կը հանեն կրկին. բայց այդ զէնքը վաղուց ժանգոտած է. հայ մանուկներու վերջին արիւնը անգործածելի դարձուցած է զայն։

Տէր հայրը նամակը նետեց սեղանին վրայ։ Սենեակին մէջ կ'երթեւեկէր հանդարտ քայլերով։

Անիկա կը տեսնէր աքսորի կարաւանները՝ անապատներու երկայնքին. բոկոտն ու սովահար կ'անցնէին անոնք մտրակներու հարուածներուն տակ։ Կը տեսնէր Եփրատի կատաղի ալիքներուն յանձնուած ցաւատանջ մարմինները հայ կիներուն, բանտային խուցերը, չարչարանքի զարհուրելի գործիքներով և յետոյ թրքական հարէմները, շուայտ ու լկտի...

— Գրողը թուրք է, տղա՛ս, — կրկնեց նորէն հանդըստացնելու համար իր տանջահար երեւակայութիւնը։

— Թո՛ւրք, — կրկնեց Նայիմեան ակռաներուն մէջէն, այդ բառին մէջ խտացնելով ամբողջ զարշանքը աշխարհին։

— Պէտք է տոկալ, տղա՛ս, շարունակեց Տէր Խորէն հետզհետէ հանդարտելով։ — Պէտք է արհամարհել ճակատագրին շուները, որ կ'ոռնան խաւարին մէջ, երբ ժամանակը գայ, պէտք է երթալ յաւիտենականութեան՝ պայծառ ու լուսաւոր ժպիտով։

— Պատրաստ եմ, տէ՛ր հա՛յր, — խոնարհեց երիտասարդը իր առնագեղ ու հպարտ գլուխը Աստուծոյ պաշտօնեային առջեւ։

— Եւ յետոյ պէտք է արթնա՛լ, միշտ արթնալ, արթնալ մահէն առաջ, արթնալ մահուան մէջ…

ԺԳ.

Կռիւին տասնըհինգերորդ օրն էր, ծանր թնդանօթներու ռմբակոծման երկրորդ օրը։

Այն ժամուն, երբ Նոյեմեան առաջնորդարանի իր խուցին մէջ կը չարչարուէր ծրագիրներ որոնելով, երբ բանտարկուած առիւծի մը նման կատաղութեամբ կը մըռընչէր, երբ նոյնիսկ կը փորձէր հայհոյել բոլոր նահատակներուն, որոնք համակրութիւնը ընդունած էին որպէս հայրենասիրութիւն, այս նոյն ժամուն, Հայոց եկեղեցիի ձախակողմեան փողոցը, հին տունի մը ստորին յարկին մէջ, հաւաքուած էին խումբ մը մարդիկ։

Հոն էր Տէր Սիմոնը, իր մօրուքին ցանցառ թելերով։ ծալլապատիկ նստած էր սենեակին վերի անկիւնը, բազմոցի մը վրայ։ Իր մանրիկ ու խորամանկ աչքերը անհանգստութեան յառած՝ անյայտ բան մը կը փնտռէին։ Երկար համբիչին սեւ հատիկները՝ իր աչքերուն մեծութեամբ ու անոնց հետ, կը դառնային առանց կենալու։

Հոն էր Աղաճան աղան, մեծ վաճառականը, կօշկակար Նիկողոսը, սափրիչ Անդրէասը, Հաճիմարդեան կարապետը, նախկին տիրացուին քոյրը և երկու անծանօթ

կ՚ըլլար, որոնց գոյութեան մասին ոչ ոք գաղափար ունէր, քաղաքին մէջ։

Եթէ հաշուենք Աղաճան աղային միւս կէսը, որ մնացած էր վարը, շուկան, իր առեւտրական սենեակին մէջ, Տէր Սիմոնի տունը հաւաքուողներուն թիւը կը բարձրանար իննի։

Բայց ի՞նչպէս հաւաքուած էին ասոնք, ինչպէ՞ս առանց սարսափի կրցած էին դուրս գալ իրենց տուներէն։ Այս հարցը բազմակնճիռ էր այնքան, որքան եթէ ուզէիր չափել նախկին տիրացուին քրոջ ատելութիւնը՝ մարդոց ու աշխարհին հանդէպ։

Ո՞վ կրնար հաստատել, որ այս պառաւած աղջիկը չէր ատեր այս մարդիկը, որոնց հետ նստած էր ահա։ Այս մասին Տէր Սիմոնի կարծիքը բացասական էր և ատոր համար ալ բռնազբօսիկ ժպիտով մը կը նայէր անոր ծարիրուած աչքերուն։

— Եթէ հանգուցեալը մուխթարին հետ ժամանակին վարի թաղը իջնէր, այդ դժբախտութիւնը չէր պատահեր, — կը խօսէր Տէր Սիմոնը, շարունակելով նայիլ պառաւած օրիորդին։

— Ճիշդ է, ինչ պիտի գիտնար խեղճը, թէ փորձանքը ե՞րբ և ուրկէ՞ պիտի գար, — ձայն տուին ամէն կողմէն հառաչելով, նայելով սեւցած առաստաղին, ուր գուցէ կարենային տեսնել նախկին տիրացուին լուսապսակ դէմքը։

— Գնաց արդարներուն մէջ, — շարունակեց տէր հայրը իր թաց շողիքին հետ աղօթքի փշրանքներ թափելով ու շփելով մօրուքին թելերը։

Լռութիւն։ Բոլորը կը նայէին իրարու, չափելով իրարու հանդէպ իրենց ունեցած վստահութեան աստիճանը։

— Պատուելի Ներսէսեանին շատ խօսեցայ, — սկսաւ Հաճիվարդեան Կարապետ, ցուցադրելով իր կարմիր քի-

թը։ — Զուզեց գալ․ «Ես կը մնամ իմ հօտիս հետ» ըսաւ վախվխելով։

— Ցիմա՛ր,— սուլեց Աղաճանին բացականչութիւնը, որուն վրայ բոլորը ծիծաղեցան, բացի երկու անծանօթ կիներէն, որոնց հետզհետէ աճող լրջութիւնը Աղաճան աղայի փոքրիկ ուղեղին մէջ տակաւ առեղծուածի մը ձեւը կը ստանար։ Աչքին պոչովը կը նայէր անոնց ներկուած շրթունքներուն, անոնց թաց ու կրքոտ արտայայտութեան։ Կ՚ուզէր արթնցնել իր թմրած յիշողութիւնը․ արդեօ՞ք այս դէմքերը ծանօթ չէի՞ն իրեն․ շատ մտերիմ տեղ մը տեսած էր այս կիները, այո՛, անոնք մեծ, շատ խոշոր ծիծեր ունէին և հաստ ու մսոտ սրունքներ։

— Բայց անոնք թուրքեր էին,— մռմռաց ինքնիրեն, կարծես մինակ ըլլար սենեակին մէջ։

— Ի՞նչ է Աղաճան աղա,— մէջ ինկաւ սափրիչը, — մուրհակներուդ հաշիւնե՞րը կը տեսնես։

— Է՛հ, ինչ ունիմ որ,— փորձեց շտկել ինքզինքը աղան,— միայն մուրհակներ, դրամ ու ապրանք․ ո՛չ կին ունիմ, ոչ հոգ,— պատասխանեց վաճառականը նայելով երկու կիներուն հաստ ու ներկուած շրթունքներուն։

Նախկին տիրացուին քոյրը ատելավառ նայուածք մը նետեց Աղաճան աղային, յետոյ դառնալով երկու կիներուն ճչաց անոնց երեսն ի վեր․

— Խօսեցէ՛ք, ձեր ձայնն ալ լսենք։

Անոնք գլխով համեստ շարժում մը ըրին, հասկցնելով, որ մտիկ կ՚ընեն և յետոյ ժպտեցան կարգով նայելով բոլորին, հաւասարապէս։

Տէր հայրը իր խորամանկ աչքերով նայեցաւ պառաւածին։ Ուզեց կարճ կապել, աւելորդ շատախօսութիւններու տեղի չտալու համար։

— Գիտէ՞ք ինչու հաւաքուած ենք հոս։

Առաջինը մէջ մտաւ կօշկակարը։

— Հաւաքուած ենք փրկութեան համար։

Պառաւը քրքջաց։

— Այո՛, փրկութեան համար,— վերսկսաւ տէր հայրը,— ի՞նչ պիտի ըլլայ այս խեղճ ժողովուրդին վիճակը. քանի մը յանցաւորներ պատճառ պիտի ըլլան բոլորիս մահուան։

Աղաճան աղան ուշադրութեամբ կը հետեւէր. Նիկողոսը հպարտութեամբ կը նայէր երկու կիներուն, իսկ պառաւածը դեռ կը հռհռար։

— Աստուած պարտք կը դնէ մեր վրան, որ խօսինք անմեղ ժողովուրդին, համոզենք ու գիշեր մը իջնենք վարի թաղը։

Վերջին բառերը վաճառականի դէմքին վրայէն սահելով անցան, հոն ձգելով հրճուանքի ճառագայթ մը։ Չէ՞ որ իր միւս կէսը հոն էր, վարի թաղը, իր առեւտրական սենեակին մէջ, իր մուրհակներուն ու տոկոսի հաշիւներուն հետ։

— Բայց կարելի՞ է արդեօք։

— Եւ շատ դիւրութեամբ,— հաստատեց Աստուծոյ անարժան պաշտօնեան։

Երկու անծանօթ կիները համեստօրէն գլուխներու հաստատական շարժում մը ըրին, կրկին պտըտցնելով իրենց ժպիտը բոլորին, հաւասարապէս։

Նախկին տիրացուին քրոջ քրքիջը դադրած էր։ Մօտեցած էր տէր հայրին, նոր խնդիր կար, ժողովուրդին խօսիլ, խմբովին վարի թաղը իջնել։ Ասոնք հետաքրքրական հեռապատկերներ էին իրեն համար։

— Բայց ժողովուրդը մտիկ պիտի ընէ՞,— ճռճռաց սափրիչը զարմանահար։

— Մեր պարտքն է խօսիլ ու համոզել, ով որ գայ, կը փրկուի, չեկողներուն մեղքը իրենց վիզին թող ըլլայ։

— Ճիշդ է, ճիշդ է,— մէջ մտաւ Աղաճան աղան, մեր պարտականութիւնն է համոզել, փրկել մոլորեալ ու-

խարնները։ — Նայեցաւ երկու կիներուն մեծ բաւարարութեամբ։ Անոնց աչքերուն մէջ տեսաւ հին չարժումը, այն խենթ փայլը, զոր անգամ մը, շատ առաջ, վարի թաղի գորշ տուներէն մէկուն մէջ տեսած էր։

— Բայց շատ զգոյշ պիտի ըլլանք, պիտի խօսինք անմեղ ու թշուառ մարդոց. մեր գիտցածը պիտի յայտնենք կամաց կամաց։

— Անշուշտ, անշուշտ,— բոլորը հաստատեցին կօշկակարին քարոզը։

— Յետոյ կը հասնինք խեղճ վարժապետի տարօրին, — լրացուց տէր հայրը։

Աղաճան աղան, վաճառականը, սկսաւ դողդողալ, դէմքը անորոշ գոյն մը ստացաւ։ Յիշեց ինչ որ կը պատմէին նախկին տիրացուի դիակին մասին։ Ճիշդ է, ինքը չտեսաւ անոր սատակը, չտեսաւ թէ ինչպէս քաշքշեցին զայն, ու իբրեւ առաջին նուէր, նետեցին Թուրքերուն։

— Ես վաղը կը սկսիմ գործի, կը համոզեմ մեր թաղամասի բոլոր կիները։

Պատուածը ոտքի ելաւ ձայնը աւելի լսելի ընելու համար։ Բայց երթալէ առաջ կրկին ատելութեամբ նայեցաւ երկու կիներուն, անոնց ներկուած շրթունքներուն։

Անծանօթ կիները անոր ատելավառ նայուածքին պատասխանեցին չինծու ժպիտով։

ԺԴ.

Երեքը որոշած էին հրամանատար փաշային նամակը կարդալ լայն ժողովի մը մէջ, կրկին հրահրելու համար վրէժխնդրութեան կայծը, կրկին արծարծելու համար պատուաւոր մահուան կարգախօսը։ Եւ յետոյ, ո՛վ գիտէ, գուցէ անգամ մըն ալ առիթ չունենային զիրար տեսնելու, շնչելու ընկերային տաք մթնոլորտին արբշիռ հաճոյքը։

— Պէտք է օգտագործել պատեհութիւնը,— ըսած էր Վիգէն Սարեան, հաղորդուելով արեան պատարագով։

Անա թէ ինչու, հակառակ թնդանօթներու որոտին, հակառակ թրքական գրոհներուն, այդ իրիկուն, Տէր Խորէնի տունը հարսանեկան երեւոյթի մը մէջ էր։

Մարտական բոլոր խումբերը իրենց ներկայացուցիչները ունէին հոն. կային ծերունիներ ու կիներ, բոլոր թաղամասերէն, ընկերային բոլոր դասերէն։ Հոն էր Նայիմզարը, իր առնական հագուստին մէջ, իր սեւ, խոր ու սքանչելի աչքերով։ Հոն էին Մկուչն ու Ծուռ Թորոսը, Ջուլհակ Խաչերն ու Չիլինկիրենց Թադոսը, Վաղարշն ու Պատուելին, ալեզարդ Տէր Յովհաննէսն ու Սիմոն անարժան քահանան, Ադամենց Աբեթն ու Ինկիլիզենց Մղսին, վարպետ Ջաքարն ու սանրագործ Պետօն, Նուարդը՝ բըժիշկ Վարդանեանին հետ։ Հոն էր Պէքարը, որուն աչքերը կը ճառագայթէին այսօր, վասնզի Տէր Խորէն քահանային գինիի կարասը բաց էր։ Անգամ մըն ալ ե՞րբ այսքան գինի պիտի կրնար գտնել. վաղը, միւս օր, թշնամի գնդակ մը, և Գէվօն չկար։

Այո՛, չկար, կը մտածէր Պէքարը, ինչպէս չկան շատերը, չկայ վանահայրը։ Գէվոյի աչքերուն մէջ ամպերը կրկին հաւաքուեցան, բայց անձրեւ չեկաւ։ Ամօթ չէ՞ր իր քաջութեան. հիմա արդէն կռուող է ինքը, խմբապետը քանի անգամ գոված է իր կորիճութիւնը։

— Է՛հ, Գէվօ՛, ինչի՞ մասին կը մտածես,— քովէն ձայն տուաւ Ջուլհակը։

— Անցած գնացած օրերու մասին,— պատասխանեց Պէքարը տխրութեամբ։

— Երգէ՛, Գէվօ՛։

— Երբ պիտի տեսնեմ գահին վրայ հայ իշխան, հայ տառերով գրեր հայոց հրաման… — *բարձրացաւ Գէվոյի կերկեր ձայնը։*

— Ապրիս Գէվօ,— բացականչեցին ամէն կողմէն։

Բայց Պէքարի աչքերուն ամպերը շատցան, անձրեւը սկսաւ, հակառակ իր կամքին։ Նայեցաւ իր հայրենա-

կիցին, ան, որ նստած էր երիտասարդ Նայիմեանին հետ, Տէր Խորէն քահանային քով։ Անոր աչքերուն մէջ ալ արցունք երեւցաւ։ Գէվօն նկատեց որ անոր աչքերը աւելի սեւ են հիմա, դէմքը աւելի անգոյն։

Նուարդի աչքերէն չվրիպեցաւ երիտասարդ ուսուցչին յուզումը. քանի մը անգամ իր նայուածքը ինկաւ անոր բիբերուն վրայ. նոյն քաղցրութիւնը կար հոն, նոյն ջերմ հոսանքը, որ անցած էր երակներուն ու կը մնար հոն, կը հասուննար յաւիտենականութեան համար։

Տիգրանակերտ, Մուշ, Պայազիտ դէպի Վան...

Դուրսը Թնդանօթներու որոտը կը շարունակուէր, զէնքերը կը շաչէին, գնդակներ կը սուլէին օդին մէջ։ Դուրսը՝ մահը կը պտըտէր խելայեղօրէն, կ'առնէր մարտկոցներու առջեւ ու հայկական Թաղամասին վերեւ։

— Սկսինք մեր գործին, — լսուեցաւ Տէր Խորէն քահանային Թաւ ձայնը, ծփացող լռութեան մէջ։ — Նախ բոլորս միասին, յարգենք յիշատակը անդարձ մեկնողներուն. անոնց, որոնք ինկան աքսորի ճամբուն վրայ եւ անոնց, որոնք նահատակուեցան մարտկոցներու առջեւ։

Ոտքի են բոլորը, իրենց սեւեռուն աչքերը յառած տէր հօր նայուածքին։ Անիկա աղօթքի պէս բան մը կ'արտասանէ, որ աւելի բողոքի կը նմանի կամ կրակի մը, որ կու գայ մեռելներէն՝ բոլոր ապրողներուն։

Ինքն ալ աշխարհին չի պատկանիր այլեւս. դարձած է անդենական էակ մը, անդրշիրիմեան ոգի մը, որ կը խօսի առանց բառերու, կը խօսի զայրոյթի աղաղակներով։

— Այսօր, տասնըվեցերորդ օրը մեր կռուին, արդէն տուած ենք 83 նահատակներ։ Օրհնեա՛լ ըլլայ յիշատակը գաղափարի բոլոր զոհերուն...

Տէր Խորէն քահանան նայուածքը դարձուց։ Դարձեալ աչքե՛րը, բազմապատկուած, բիւրապատկուած աչքերը կը նայէին իրեն, կը պեղէին իր հոգին։ Ու իրեն Թուե-

ցաւ, որ խօսողը ինքը չէր, այլ ուրիշ մը, բոլորովին տարբեր գոյութիւն մը կու լար իր հոգիին մէջ. և ձայնը, որ կ՚իջնէր այս լռութեան մէջ, իրենը չէր, այլ լացին աղաղակը անծանօթ ոգիին։

Նստաւ տեղը, կքեցաւ աթոռին վրայ։

Երիտասարդ ուսուցիչը կարդաց հրամանատարին նամակը, յետոյ թարգմանութիւնը։

Անօրինակ, անմարդկային ծիծաղ մը յորդեցաւ սրահին մէջ, որուն մէջ կար արհամարհանք, դաժանութիւն ու զայրոյթ։ Ու դեռ աւելին՝ յորդահոս այդ ծիծաղին մէջ կար դառնակսկիծ բողոքը մեռելներուն, աշխարհ աղաղակը սուինահար մանուկներուն, կար հսկայ, վիթխարի ոռնումը հայոց արիւնոտ պատմութեան։

— Փրկութիւն կը խոստանայ մեզի և պաշտպանութիւն մեր կիներուն ու փոքրիկներուն։ Ա՛յ, մեծայարգ միմո՛ս, ես քու...

Զուլհակն էր, որ իր զայրոյթը կը համեմէր անտեղ յիշոցներով։

— Թող փրկեն անապատներու երկայնքին փռուած սովահար բազմութիւնները։

— Թող փրկեն պատերուն տակ հոգեվարող անմեղ տղաքը։

— Կամ խելակորոյս մայրերը, որոնք կը վազեն իրենց մոլորած զաւակները գտնելու յոյսով։

— Ո՞վ է, այս մարդը մեզ յիմարներու տե՞ղ կը դնէ։

— Կամ գուցէ կը կարծէ որ անապատներու անարդ կեանքին կարօ՞տը ունինք։

— Խի՛ստ, խի՛ստ կերպով պատասխանել։

— Մարդկային չէ ամարդի սակարկութիւնը մեռելներուն հետ։

— Աւելի ոճրային է՝ քան ինքը՝ ոճիրը։

Տէր հայրը ոտքի է դարձեալ։ Ձայներու զայրագին

հեղեղը կու գայ կը զարնուի իր պարտասած մտքին: Իրա՞ւ, այս բազմութիւնը ի՞ր ժողովուրդն է ու ինքը առաջնո՞րդն է աստուածներու այս փաղանգին: Ինքը քրիստոսի պաշտօնեան, խեղճուկ հայ քահանայ մը: Գուցէ քիչ առաջուայ երեւոյթը ճիշդ է. գուցէ ինքը չկայ, խապառ կորսուած է, իր տեղը առլով ուրիշ մը, որ կարենայ առաջնորդել աստուածները իրենց վերջալոյսի հրաշագեղ ժամերուն:

— Ինչո՞ւ կը ճգնիս խաբել մեզ, հեգնել մեր մահը:

— Ա՛յ, ես անոնց...

Աղմուկը, աղաղակն ու ծխծաղը կը խառնուին իրարու, կը դառնան ցասումի ու վրէժխնդրութեան սանձակած փոթորիկ:

— Մենք որոշած ենք մեր տուներու հրդեհին մէջ նետել մեր փոքրիկները ու միասին այրիլ:

Կնոջ մը խիզախ ձայնն էր, որ կը բարձրանար:

— Պատասխանել անմիջապէս բիրտ ու կոպիտ բառերով:

— Եւ յետոյ ըլլալ անխնայ, զոհ մը աւելի բռնութեան և ոճիրի բանակէն:

Նոյիմեան երիտասարդի աչքերուն մէջ յանկարծ նոր բոց մը փայլատակեց, նոր, սքանչելի լոյս մը շողաց իր մտքին մէջ: Պէտք է պատժել հեղինակը այս ախտաժէտ նամակին, խեղդել դիւական քրքիջը անոր:

— Այո՛, պատժել, այո՛,— պատասխանեց երկրորդ ձայն մը իր հոգիին մէջ: Ձայները հետզհետէ շատցան, բազմացան:

Նոյիմեան նայեցաւ երիտասարդ ուսուցչին. ուրկէ՞ կու գային այդ ձայները, ուրկէ՞:

Բազմութիւնը լուռ է հիմա. հին հօտն է դարձեալ, որ կը հետեւի Աստուծոյ պաշտօնեային խօսքերուն:

Տէր Խորէն կեցած է փոքրիկ սեղանին առջեւ,

Դուրսը՝ թնդանօթները կը գոռան, կը շաչեն զէնքերը։ Դուրսը՝ մահը կը սուլէ բոլոր մարտկոցներուն առջեւ ու հայկական թաղամասին վերեւ։

* * *

Երիտասարդ Նոյեմեան կը քալէր ամայի փողոցներէն. իր քայլերու կշռոյթին հետ հին կատաղութիւնը ալիք ալիք կը կուտակուի հոգիին մէջ, աչքերէն բոցեղէն կայծեր կը թռին, երբ կը մտածէ, որ շաբաթ մը եւս, եւ հայկական այս թաղամասը պիտի դառնայ տխուր աւերակոյտ մը։ Բոլոր ձայները պիտի լռեն, պիտի դադրի փոքրիկներուն զուարթ աղմուկը...

Կը յիշէ իր երկու տղաքը։ Սրտին մէջ տաք հեղուկի մը հոսիլը կը զգայ...

ԺԵ.

Պառաւածին գործը իր մեծախօսութեան ուղիղ չհամեմատեցաւ։ Անցաւ օր մը, երկու, երեք, չորս. մնաց մինակ՝ իր մեծ խոստումներուն՝ իր թունաւոր հոգիին հետ։ Գոյնը կամաց կամաց կը փոխուէր, դէմքը կանաչի կը զարնէր, արտայայտութիւնը կը դառնար կատաղի, այտոսկրները տակաւ աւելի կը ցցուէին, կոպերուն տակի կապոյտ ծիրը կը խորանար, գորշ կանաչ կը դառնար։

Երէկուան իր բարեկամներն անգամ չէին խօսիր իրեն հետ. ազատութեան մասին իր քաղցրածոր խօսքերը կը կորսուէին յարձակողական բացագանչութիւններու մէջ։ Մարդիկ չէին ուզեր ազատուիլ։ Եւ աւելին, կը խնդային իր վրան բարձրաձայն կը ծիծաղէին ու իբրեւ վերջարան, խոշոր, գունագեղ պատկերներով, կը գծէին իր ապագայ կեանքը։ Այս վիճաբանութեանց ընթացքին, իր անորոշ արտայայտութիւնը յանկարծ կը փոխուէր. բերանը կը փրփրէր, կը վայրենանար, ակռաները պինտ սեղմած ճիգ կ՚ընէր պաշտպանելու իր յիմար գոյութիւնը։

Ուրիշ ի՛նչ կրնար ընել. ժամանակները գէշ էին: Եթէ առաջ ըլլար, գիտէր թէ ինչպէս կը վարուէր, գիտէր…

Ի՞նչ պիտի պատասխանէր Տէր Սիմոնին, ինչպէս պիտի նայէր երկու անծանօթ կիներուն: Անոնք այնքան հպարտ էին, այնքան գոռոզ: Ինչպէ՜ս կը ժպտէին Աղաճան աղայի թոյն աչքերուն: Ինչպէ՜ս: Ու պառաւածին մարմինը, թրջուած կապերտի մը նման, կը ծանրանար, կը մնար իր տեղը:

Երբեմն կը մտածէր երթալ պարոնին քով, կամ միւսին՝ երիտասարդ Նայիմեանին, երթալ, ըսել ամէն ինչ, խօսիլ անծանօթ երկու կիներուն մասին, որոնք կը մնային կօշկակարին տունը, իրենց ներկուած լպիրշ շրթունքներով: Բայց ատիկա մէկ վայրկեան կը տեւէր միայն, թոյնի իր ներգործութիւնը կրկին կը սկսէր իր հոգիին մէջ, օձ մը սողալով կ'անցնէր երակներէն, կը գալարուէր երկար, կը Փշշա՜ր:

Եւ յետոյ, վարի թաղին պատկերը հրապուրիչ էր: Ո՛վ գիտէ, գուցէ իր կեանքը նոր պիտի սկսէր, երիտասարդական յապաղած երազները պիտի գային թերեւս դափով ու թմբուկով. պիտի գային նոր ուժեն, նոր շունչ տալու թառամելու մօտ եղող իր փաթփաթած միսերուն:

Վաղուան արեւը կը չորցնէր խոնաւ կապերտը, որ ինքն էր՝ պառաւածը: Նոր, բորբոքած երեւակայութեամբ նորէն կը սկսէր գործը: Կը մօտենար կիներուն, կը պատկերացնէր հայկական թաղամասի դժնդակ ճակատագիրը, ապա միւսը՝ վարի թաղի ազատ կեանքը, Թուրքերուն հետ եղբայրաբար, եւ դեռ ինչե՜ր, ինչե՜ր: Բայց ամէն անգամ կը տեսնէր նոյն արհամարհական նայուածքը:

Անցաւ մէկ, երկու, երեք, չորս օր:

Վերջին անգամ անիկա վռնտուեցաւ մուխթարի կնոջ կողմէն:

— Մեր գերեզմանը պատրաստ է արդէն,— ըսած էր Դանոյի կինը,— մեր Ջրհորը շատ խորունկ է:

Նախկին տիրացուին քայլը, այս խօսքերուն առջեւ զարմանահար կեցաւ։ Դիմացինը կը հեծկլտար.

— Անկէ վերջ զաւակներս ինչպէս պիտի ապրին, ինչպէս։ Պիտի անիծեն իրենց հայրը, պիտի անիծեն զիս։

Պառաւը ալ չխօսեցաւ. քաշուեցաւ իր տունը։

Չորրորդ օրուան գիշերը։

Հարաւային մարտկոցի աջակողմեան հին փլատակէ մը, վար սահեցան եօթը մարդկային ստուերներ, վա՛ր, դէպի Թրքական թաղերը։ Անոնց սեւ հագուստները լուծուած էին թանձր խաւարին մէջ. ո՛չ ոք տեսաւ զիրենք, ո՛չ իսկ Թուրք պահակը, որ պաշտպանուելու համար տեղատարափ անձրեւէն, կեցած էր աւերակ մզկիթի մը պատին տակ։

Խումբը կանգ առաւ պահակատան առջեւ. երկու անծանօթ կիները զատուեցան, անցան ներս։

— Կրա՛կ, — հրամայեց յիսնապետը։

Մարդկային հինգ ստուերներ ինկան տեղացող անձրեւին տակ։ Տէր Սիմոնի աղերեկ մօրուքը ցցուեցաւ մութին մէջ. Աղաճան աղան՝ մեծ վաճառականը, վերջին անգամ բռնեց այդ մօրուքը, ու, երկաթի ժանգոտած կտորի մը պէս, թաղուեցաւ ցեխին մէջ։

Պառաւածը չի կար։ Անիկա նոյն գիշերը կախած էր ինքզինքը, իրենց ջրհորի հաստ պարանով։

ԺԶ.

Վեց ծանր թնդանօթներ կ'որոտան հիմա հայկական թաղամասին վրայ, շաւիղները անխնայ կը հորուածեն բոլոր տուները, կը քանդեն մարտկոցները։ Մինարէներէն գնդակները կը սուլեն, կը վժժան օդին մէջ, կը ծակծըկեն քարուկիր շէնքերը հնամեայ քաղաքին։

Մահուան ու քաոսի ահեղագոռ երաժշտութիւնն է որ զարհուրանքը կը բերէ, կը ճգնի խորտակել հոգիները։

Այդպէս հրամայած էր ընդհանուր հրամանատար փաշան։ Անոր ամբարտաւանութիւնը խորտակուած էր հայկական մարտկոցներուն առջեւ, անոր խորամանկ ճկունութիւնը կոտրած էր յանկարծ. իր համբաւը կը վտանգուէր դերբուկ ճամբաներու վրայ։

Այդ համբա՛ւը։ Անիկա շահած էր պալքանեան կասկածելի կռիւներուն մէջ, շահած էր երեսուն հազար թուրք զինուորներու արիւնով։

Հապա իր ճկունութի՞ւնը։ Սրուած էր ան սուլթական խորամանկութեան առջեւ, հասունցած էր Կիլիկեան ջարդի օրերուն։ Ասոնց վրայ աւելցուցէք նաեւ սուլթաններու պալատին մէջ իր նուրբ խաղերը, եւ կ՚ունենաք ներքին պատկերը այս համբաւեալ փաշային։

Անիկա երբ կարդաց անհաւատներու պատասխանը, իր դէմքի կնճիռները լայնցան, միացան ճակտին արտասուաց գիծերուն, իր հաստ ու կախուած շրթունքները զայրոյթէն դողացին։

Ի՛նչ. հո՞ս պիտի խրէր իր համբաւը, այս փոշոտ քաղաքի փոշիին մէջ պիտի փոշիանա՞ր իր անունը։ Այնքան նախանձոտ աչքեր կան իր վրան, եւ յետոյ փառքի որքա՜ն ճանապարհներ ունի դեռ։

— Փոխան իմ անունիս, թող փշրուի այս հայկական թաղամասը,— գոռաց ծերացած այս աղուէսը,— թնդանօթի կրա՛կ եւ ուժե՛ղ, անվերադարձ յարձակում բոլոր ճակատներէն։

— Այդքան զոհ չ՚արժեր, փաշա՛ էֆէնտի, անշուշտ գիտէք որ, երեք հազարէն աւելի նահատակներ ունինք արդէն,— կմկմաց երիտասարդ սպայ մը։

— Գիտե՛մ, հապա ինչպէ՞ս ջնջել այս ամօթը, որ կը սպառնայ իմ ամբողջ կայսրութեան համբաւին։

— Եթէ կ՚ուզէք, տէր իմ, յարձակումը յետաձգենք, ռմբակոծենք թաղամասը եւ ստիպենք անձնատուր ըլլալու։

— Մեղք է Թուրք զինուորին, այդ խելառները պէտք է փճացնել անապատներու մէջ, ինչպէս որ ծրագրուած է արդէն,— համարձակեցաւ հակաճառել ուրիշ սպայ մը։

— Ո՛չ,— լսուեցաւ կրկին հրամանատարին ճաթած ձայնը,— պէտք է փրկել մեր պատիւը։

Նայեցաւ նորելուկ այս սպաներուն արիւնախանձ աչքերով. երէկուայ այս լակոտները կը համարձակէին իր ներկայութեան զինուորական ծրագիրներ առաջարկել, իրենց յիմար կարծիքները պարտադրել։ Կնանման այս տղաները, որոնք կ՚ատէին զէնքը. գիտէր։

Իր կանաչ աչքերը կասկածամտութեամբ յառեց սա-րադաշտներուն վրայ. ճակտին կնճիռները երկարեցան մին-չեւ ճաղատ գլուխը։

Խնայել Թուրք զինուորին, որպէսզի խորտակուէր իր համբաւը, որպէսզի փակուէին իր առջեւ փառքի բոլոր դռները, որպէսզի անպեխ այս տղաները յոխորտային ի-րեն դէմ։

— Յարձակո՛ւմ, առանց խնայելու զինուորին. երկու օրէն ամէն ինչ վերջացած պիտի ըլլայ։

Այսպէս հրամայեց փաշան։

Յետմիջօրէին Թրքական յարձակումը սկսաւ արեւել-եան երկու գիրքերուն վրայ։ Քանդուած մարտկոցներու աւերակներուն ետեւէն խմբապետներու ձայնը կը հնչէր շարունակ.

— Փամփուշտները մի՛ խնայէք, տղա՛ք...

— Խնայե՞լ, բայց ինչո՞ւ, հապա ո՞ր օրուան համար պատրաստուած են անոնք. իւրաքանչիւրը Թուրք զինուո-րի մը համար է, իւրաքանչիւրը ոճրագործի մը համար։

Բանակին աջ թեւը կը յառաջանայ կատաղութեամբ, կը մտնէ հայոց Թաղը նեղ անցքէ մը։

— Տղա՛ք, ձեռնառումբերը...

Ահռելի, խլացուցիչ պայթիւնով մը կը թնդայ հնամ-եայ քաղաքը, կ՚ոռնան զինուորները, վիրաւոր գազան-

ներու նման։ Երիտասարդ սպան դեռ կը յամառի յարձակումի իր հրամանին մէջ։

— Տղա՛ք, կրկի՛ն, ձեռնառումբերը։

— Բեզ տեսնեմ, Թադո՛ս։

— Հա՛, ես քու... — Թադոսին անշեղ գնդակը կը սուլէ օդին մէջ, երիտասարդ սպային հրամանը կը մնայ անաւարտ, կ'իյնայ ինչպէս քար մը՝ բարձունքէն։

Խուճապը կը սկսի կրկին, ռռնալով կը փախչին, փաղոցն ի վար։

— Տղա՛ք, գիրքերէն դուրս։ — Ծուռ Թորոս, ինքը առաջինը, դուրս է արդէն։

— Աճապարէ՛, Գէվօ՛...

Բայց Պէքեարը չի կրնար շարժիլ, ձախ կողին վրայ ծանրութիւն մը կայ, յետոյ մթութիւն մը՝ աչքերուն առջեւ։ Անիկա չի նմանիր այն պղտոր նայուածքին, որ կ'ունենայ յաճախ, երբ քիչ մը աւելի կը խմէ կամ երբ կուրծքին ծանրութիւն մը չոքի։

Կը փորձէ ոտքի ելլել. կ'իյնայ գալարուելով իր արիւնին մէջ։ Շուրջը ձայն չկայ, կան դիակները, մէկ, երկու, երեք... Պէքեարը չի կրնար շարունակել, մոռցած է համրելը եւ յետոյ, աչքերը... Այդ ո՞վ է, որ գորշ վարագոյր կը քաշէ, կը խափանէ Աստուծոյ լոյսը։

— Ես անոր... — կը մտածէ Գէվօն։ Բայց հրացանը չկայ, կորսուած է, իսկ դաշոյնը՝ կ'իյնայ ձեռքէն առանց աղմուկի։

— Դեռ քիչ մը կայ, — կը շարունակէ մտածել Պէքեարը, — խմեմ, թերեւս աչքերս բացուին։

Բայց ո՞ւր է սրուակը, ո՞ւր։ Հո՛ս, գօտիին մէջ պիտի ըլլար. քիչ առաջ հոս դրաւ։ Չկա՛յ, չկայ։

— Հէ՜յ, քարսիրտ աշխարհ։ Պուտ մը օղին ալ կը խնայեն։ — Եթէ կրնար քի՜չ մը գտնել, այնպէս, իր վիշտը մոռնալու համար, մոռնալու համար վանահայրը, որ ահա գերեզմանէն դուրս ելած է, կեցած է գլխիկոր

ու մէկիկ մէկիկ իր վէրքերը կը ցուցնէ, կը կանչէ զինք տխուր, աղերսող ձայնով։

— Եկո՛ւր Գէվօ, մինակ եմ հոս, պէտք ունիմ քու օգնութեանդ։

Հապա Գէվօ՞ն, ե՞րբ մինակ չէ եղած ինքը։ Հեռաւոր լեռներու վրայ երկու գերեզմաններ ունի միայն և քանի մը գունատ յիշատակներ։ Ո՞վ ունի Գէվօն. օղիի սրուակ մը, որ կորսուած է, հայր սուրբը, որ կը կանչէ տկար, աղերսող ձայնով։

Անշուշտ կու գայ։ Ո՞ւր են տղաքը. բոլորը մեռա՜ն, մեռա՜ն։ Որպէս կենդանի շունչ մնացեր է ինքը միայն և որոտը թնդանօթին, կը պայթի իր ուղեղին մէջ։ Կու գա՛յ, կու գա՛յ։

Սպասէ՛, ի՞նչ մոռցած է այս տեղ. ինչո՞ւ այս հի՛ն, շատոնց մոռցուած եղանակը կը դառնայ իր մտքին մէջ, ինչո՞ւ։

Պէքերին շրթունքները չեն շարժիր, բայց անիմանալի ոյժ մը կը սուլէ հայրենական հին եղանակը երկա՛ր, տկա՛ր ու ողբագին։

Տիգրանակերտ, Մուշ, Պայազիտ, դեպի Վան․
Հայ տառերով գրել հայոց հրաման…

Անդին հիւսիսային մարտկոցին վրայ մահը կը սուլէ, կը կաղկանձէ անսասաղ շունի մը նման։

Մութ էր արդէն։ Այրին ինկած է քանդուած տունի մը աւերակներուն մէջ, արիւնը առատօրէն կը հոսի կուրծքէն և երկու կողերէն։ Անիկա դեռ կը սեղմէ հրացանը իր տենդահար ձեռքերուն մէջ որպէս փրկութեան լաստ, որպէս վերջին ապաւէն։

Անոր սեւ, խորունկ աչքերը արդէն սկսած են մարմրիլ, բայց այդ մարմրուն, դողահար նայուածքին առջեւ սքանչելի երազ մը կը թեւածէ։ Բարակ, կապոյտ մշուշի մը ընդմէջէն անիկա կը տեսնէ հոյակապ աշխարհ

մը՝ լոյսերու ու ծաղիկներու մէջ։ Կը տեսնէ Ազատը, գեղեցիկ, հպարտ, ինչպէս իր հայրը. անոր նայուածքը՝ երջանիկ ժպիտով, կը հանգչի իր խուսափող տեսողութեան վրայ։

Երբ երիտասարդ ուսուցիչը իր խումբով հասաւ հիւսիսային մարտկոց, նահատակի կինը հոգեվարքի մէջ էր, խաղաղ, անրջային գեղեցկութեամբ հոգեվարք մը՝ հաշիշի հանդարտ, երջանկաբեր գինովութեամբ զեղուն։

Անոր մարմինը սկսած էր սառիլ անօրինակ երաժըշտութեան մը կախարդանքով. կապուտցած շրթունքները կը դողային, բայց հրացանը ամուր բռնած էր տակաւին, իր դողդոջուն ձեռքերուն։

Սարեան մօտեցաւ վիրաւորին, իր վշտահար նայուածքը ինկաւ անոր հոգեվարող աչքերուն։ Այրին ժպտեցաւ։

Եթէ բառերը կը պակսէին, եթէ հնաբոյր խօսքը կը խուսափէր իրմէն, պերճախօս էր անոր ժպիտը։ Այդ հիւանդ ժպիտին մէջ կար տանջահար քերթուածը իր կեանքին, կար ցուրտ արհամարհանքը բոլոր մահերուն։

Մահամերձին այդ գունատ ժպի՛տը։ Անիկա երիտասարդը ծունկի բերաւ իր առջեւ։

— Նայեմզա՛ր։

Այսքան։ Անմեղ արտասանութիւնը իր անունին բոլորովին նոր, դիւթական երգի մը նման կը հոսի իր արիւնին մէջ, կը ցնցուի, կարծես անսովոր կրակ մը կը բռնկի իր աչուըներուն մէջ։ Կ'ուզէ խօսիլ, բայց բառերը կը կորսուին կախարդական այդ երգին մէջ. թմբրութիւնը կը տարածուի իր ջիղերուն. անուշ, օրօրուն թըմբրութիւն մը։

— Ազա՛տը, — կը շշնջեն անոր տենդահար շրթունքները։ — Անոր աչքերը հպարտութեամբ պիտի վառին։

Յանկարծ կը խլէ երիտասարդին ձեռքը, կը սեղմէ տա՛ք, սրտագին։

Ժպիտը կրկին կը գծագրուի իր գունատ դէմքին վը-
րայ, աշնանային վերջալոյսի մը դալկահար գեղեցկու-
թեամբ։ Լուսաւոր ժպիտը այրիին, որ կ՚արհամարհէ մահ-
ուան խելագար քրքիջը։

* * *

Թշնամին, քանդուած հարաւային ճակատէն խուժած
էր հայոց Թաղամասը։ Առաջնորդարանի խուցերը գրաւ-
ուած էին, Աստուծոյ տաճարը պատնէշուած էր անհուատ-
ներուն առջեւ, որպէս ամրակուռ հաւատք։ Տաճարները կը
ծեծէին անոր տանիքն ու պատերը. կատուի թոյլ թաթե-
րով կը ճանկռտէին անոր երկնասլաց գմբէթը։

Ո՞վ կրնայ խորտակել գմբէթները հաւատքին, երբ
անոնց մէջ կայ քրտինքը դարերուն։

Բայց Թշնամին արդէն դուռին մէջ է, սիւներու ե-
տին։ Գնդակները կ՚առնան ձիւնամրրիկի ատեն խելագար
քամիներու նման։ Ո՞վ կրնայ սանձել բնութեան ահաւոր
տարերքը, ո՞վ պիտի կրնայ կասեցնել զարհուրանքը մահ-
ուան։

Բայց մարդերը հարկ է որ մեռնին, բարձունքներէն
պէտք է գահավիժին հերոսները, պայծառ, լուսաւոր աչ-
քերով, աստուածներուն միանան, որպէսզի իրենց հոգի-
ները դարերուն ընդմէջէն հսկեն բոլոր ժամանակներուն։

Ի՞նչ օգուտ պաշտպանուիլ մահերէն, երբ անիկա դի-
մացդ է, երբ չեշտակի կը նայիս անոր աչքերուն, երբ
կը լսես տեւական քրքիջը անոր։ Ինչո՞ւ պաշտպանուիլ,
երբ աստուածները կը ճախրեն օդին մէջ, երբ կը լսես
կանչը յաւերժութեան։

Ինչո՞ւ։

Նայիմեան Սաքոյի հոգին կը բացուի, կը լայննայ,
կ՚անհունանայ։ Դարերուն բոցեղէն սլաքը կ՚անցնի անկէ,
սերունդներուն հոգը կայ հոն, կայ ճառագայթարձակ լոյ-
սը Նայիրի երկրին։

Լոյսերը։ Անոնք մարդիկը իրենց կը քաշեն։ Կը շողան անոնց դողդոջուն նայուածքին առջեւ ու ատկէ կը լուծուին անոնց հոգիին մէջ։

Լոյսերը՝ կը դառնան Աստուած։

Ո՞վ կրնայ ըսել թէ լոյսերը ինչ կ'ըսէին Նայիմեան երիտասարդին, երբ գերեզմանի մը քովէն դուրս նետուեցաւ, խոյացաւ առաջ ու ինկաւ յանկարծ արծիւի մը եթերային ճախրանքով։ Ո՞վ կրնայ ըսել թէ լոյսերը ի՞նչ կ'երգէին Մկուչի հոգիին մէջ, երբ անօրինակ մռնչիւնով, իր խոյանքին մէջ հպարտ, ինկաւ Սաքոյի դիակին վրայ։

Ո՞վ կրնայ ըսել թէ այդ անմեկնելի պահուն անոր նշանման աչքերուն վրայ կը փայլէ՞ր պայծառ ժպիտը Աշխէնի կապոյտ, երկնագոյն նայուածքին։

Ո՞վ կրնայ բացատրել անիմանալին, ո՞վ կրնայ լուծել լուսաշխէտ խորհուրդը հերոսներու անկումին։

Ինչպէ՞ս կը գահավիժին հերոսները։ Ո՞վ պիտի կըրնայ տեսնել անոնց հպարտ, լայն ճակատներուն վճիտ փայլը։ Ո՞վ պիտի կրնայ սահմանել լուսեղէն ժպիտը անոնց պայծառ աչքերուն։

Կ'իյնան հերոսները։ Ո՞վ պիտի լսէ անոնց անկումին բոցաշունչ երգը։

Ինչպէս կը գահավիժին հերոսները։ Ու արիւնի բոսոր շատրուանը, անոնց ճակատներէն կը ցայտէ որպէս լո՛յս, որպէս շունչ ու քերթուած, կը դառնայ անշէջ ջահ՝ մարդոց մթին ու ամոյն ճամբաներուն վրայ, կը դառնայ մշտավառ մորենի, հրդեհուած անտառ հեռաւոր, հալածական ուղեւորներուն, կը դառնայ յաւիտենական ղօղանջը աննահանջ գաղափարներուն բոլոր սերունդներուն համար։

Կ'իյնան հերոսները որպէս մարդեղէն աստուածներ, կ'իյնան արծիւներու հպարտ ճախրանքով, հակադրելով մահուան քրքիջին իրենց լուսավառ ժպիտը։ Լոյսը իրենց հոգիին։

Այդ լո՛յսը։ Անիկա բոլոր դարերուն համար է, բոլոր ժամանակներուն համար։

* * *

Հայոց եկեղեցիի բուկին հիւսիսային կողմը, պզտիկ դրան քով, կը բարձրանայ մթաստուեր նոճի մը։ Երբ աշնանային հովը կը սուլէ, երբ անձրեւը կ՚ողբերգէ ցըր-տաշունչ, կամ երբ ձմեռուա իրիկունները, դպիրներուն ձայ-նը կը հեծեծէ եկեղեցիի կամարներուն տակ, նոճիին տե-րեւները կը փսփսան, անորոշ մրմունջներով կը մասնակ-ցին անձրեւներու միօրինակ երգին, կը միանան յոգնած դպիրներու պարտասուն աղերսին։

Անծանօթ դարերէ ի վեր հոն է նոճին, դէմ յանդի-ման խունկին ու աղօթքին, ականատես հարսնիքի զուարթ թափօրներուն, ունկնդիր թաղմանական շարականներուն։ Անոր շուրջ, մթագոյն սաղարթները հակած են բոլոր դա-գաղներուն վրայ, լացած են սգաւորներուն հետ, որպէս ողբասաց, որպէս հինաւուրց եղերամայր։ Եւ երբ լացի ձայները դադրած են, երբ նոճին քնացած է մինակ, հին փսփսուքը սկսած է նորէն, տխուր, հեծեծագին ձայները երգած են իր ճիւղերուն մէջ։

Հիմա, անոր մթաստուեր խորհուրդին տակ երկու մարմիններ կը հանգչին, երկու հերոսներ կը քնանան հոն իրենց յաւիտենական քունով։ Սեւ հողն անգամ զլացան մարդիկ. անոնք կը պառկին առանց խաչերու, հայրենա-կան երդիքին տակ։

Հայրենական հո՛ղը, միակ զարդն է ան, միակ հա-րըստութիւնը իրենց անզարդ, բզքտուած մարմիններուն։

Անոնց հողակոյտները հաւասար են գետնին, խառնը-ւած հողին ու քարին։ Ո՛չ ոք գիտէ, որ այդ սգաւոր նո-ճիին տակ մարդկային երկու մարմիններ կը սպասեն վերջին դատաստանին։ Ո՛չ ոք գիտէ, վասնզի անոնք, որ թնդանօթներու ահեղագոռ համանուագին տակ, փառքին

յանձնեցին աստուածարեալ հերոսները, չկան հիմա։ Անոնց մարմինները շատոնց վերածուած են ջահերու։

Դիտէ միայն այս մթաստուեր նոճին, որ հնամեայ քաղաքի հայոց եկեղեցիի բակին հիւսիսային կողմը, պըզտիկ դրան քով, կը սպասէ առանց տրտունջի, կը սպասէ անհեղ դատաստանին, որ կ'ուշանայ սակայն։

Քանի՜ անգամ կացինը շողաց, ինկաւ իր շուքին պառկող հերոսներուն պէս, բայց բարձացաւ կրկին, տերեւները խաղացան, անծանօթ ոգիները կրկին փսփսացին, կըրկին սկսաւ հեծեծանքը անդարձ մեկնողներուն։

Տխրատեսիլ նոճին հոն է դարձեալ, աշնանային անձրեւներու տրտմաթախիծ երգին հետ։ Իր մթամած ստուերին տակ մարդկային երկու մարմիններ կը հանգչին, առանց խաչի, առանց պարզ, սովորական հողակոյտի։

ԺԷ.

Վիգէն Սարեան կեցած է աւերակ հիւանդանոցին դիմաց։ Ռումբէ մը ջարդուած ձախ ձեռքը դարձած է անպէտք, տաժանելի բեռ, իսկ աջին մէջ՝ դեռ կը պահէ տասնոցը։

Մահամերձներու դառնակսկիծ աղաղակը սանձակոծ փոթորիկի մը նման կը դառնայ իր ուղեղին մէջ, կը քայքայէ, կ'աւերէ դեռ ինչ որ կանգուն է հոն. դեռ ինչ որ կը մնայ անցեալէն, որպէս հեռաւոր յիշատակ։ Աղերսող, մարմրուն նայուածքներ կան իր աչքերուն առջեւ, որոնք գնդակի մը անդորրութիւնը կը խնդրեն։

Ժամանակի մասին իր յիշողութիւնը թաղուած է անբարձրացող ծուխին ու բոցերուն մէջ։ Տարիներ են անցած թէ ամիսներ. ո՞վ գիտէ, գուցէ դարեր, երկար, անվերջանալի։ Իր գոյութեան կէսը արդէն անցած է յաւիտենականութեան, ձուլուած է անծանօթին հետ։ Եւ սակայն միւս կէսը դեռ կը տեւէ, կը լսէ թնդանօթներուն որոտը ու անոնց հրացաններուն։ Կը տեսնէ համատարած

հրդեհը, որ կը բարձրանայ բոլոր թաղերէն, կը տեսնէ պաղատող աչքերը վիրաւորներուն։ Կը տեսնէ...

Իր առջեւ երկու դիակներ կան, չարչարուած երկու դէմքեր, երկու զոյգ աչքեր։ — Բժիշկի ձեռքին մէջ դեռ կը մնայ իր վիրաբոյժի ահեղ գործիքը։ Իսկ մի՞ւսը։

Մանկամարդ աղջիկը, երկու ձեռքերով ամուր բռնած է վզնոցը, որուն ծայրէն կախուած նկարը մօտեցուցած է իր անարիւն շրթունքին։ Անոր մեծաբաց աչքերուն մէջ դեռ կը մնայ լուսաւոր ժպիտը երջանիկ մահուան։

Երիտասարդը կը մօտենայ, կ'առնէ նկարը․ ի՛ր նկարը։ Արցունքի երկու խոշոր կաթիլներ կ'իյնան անոր վրայ։ Անցեալի այդ գունատ յիշատակը կրկին կը կախէ աղջկան վիզէն։ Կը ծռի, կ'առնէ անոր դալկահար, սառած ձեռքերը, կը մօտեցնէ դողդոջ շրթներուն։

Իր առաջին համբոյրը։

Կը նստի քարին վրայ։ Ո՞ւր պիտի երթայ, կեանքը դեռ գոյութիւն ունի՞, դեռ կը շարժի՞ն մարդիկը, դեռ կը տեսնե՞ն։ Միթէ վերջին քայլը չէ՞ առած ինք, չէ՞ վերջացուցած իր ճամբան։

Ձախ թեւը արդէն չի զգար։ Բայց աջ թեւը զօրաւոր է տակաւին, դեռ տասնոցը ձեռքին մէջն է, վերջին տասնըմէկ փամփուշտով։ Այս անգամ ժպիտը աւելի պայծառ է։

Իր ակար յիշողութեան առջեւ կը պատկերանան կռուող տղաքը։ Ու ասիկա ժամանակաւոր խաղաղութիւն կը բերէ իր քայքայուող ջիղերուն, պուտ մը այժ, իր սպառող կամքին, որ հետզհետէ կը թաղուի գորշ, անթափանց մշուշին մէջ։

Կը տեսնէ Ադամենց Յաբեթը, որ կը խոյանայ յարձակող թշնամիին դէմ՝ երգը շրթունքին։ Կ'իյնայ յանկարծ ու երգին վերջին բառերը կը կորսուին հրացաններու աղմուկին մէջ։ Մղոն, հպարտ, շիկնող տղան, վերջին փամփուշտը կ'ուղղէ իր ճակտին, կը ջախջախէ իր

գանկը։ Ջուլհակը, կը մանչէ կատղած վագրի մը նման, կը վազէ տունէ տուն, փողոցէ փողոց, կը հրդեհէ իր հայրենական երդիքը, կ'իյնայ լափլիզող բոցերուն մէջ։

Նոյեմզա՛րը։ Անոր վերջին հայեացքը կրկին կ'իյնայ իր բիբերուն վրայ. երիտասարդը կը ցնցուի։ Այդ հայեացքը կը մնայ իր մշուշուող աչքերուն առջեւ։

Կանգ կ'առնէ. դիմացէն յառաջացող բոցին մէջ կը տեսնէ Տէր Խորէն քահանան. անոր տժգոյն, աղնուական դէմքին վրայ մորակի հարուածին հետքը կը մնայ տաքուկին։

Բոցերը կը դառնան, կը մեծնան, կը մօտենան։ Աստուծոյ պաշտօնեան կը չքանայ յանկարծ, կը լուծուի յառաջացող հրդեհին մէջ...

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է ան,— կը մրմնջեն երիտասարդին դողահար շրթները։ — Ինչո՞ւ կ'ուշանայ, վերջին աղօթքը ընելու։

— Հրդե՛հ, հրդե՛հ։

Համատարած կրակին լոյսը կը մօտենայ իրեն, կը փայփայէ իր յոգնած տեսողութիւնը։

— Ո՞ւր է...

Բոցը կ'ընդարձակուի մինչեւ հեռաւոր տարածութիւնները։ Վառօդի, ճենճերի հոտը կը դժուարացնէ շնչառութիւնը. օդին մէջ շարժում մը կը գծէ՝ չխեղդուելու համար։ Կը քալէ, բայց ո՞ւր, ո՞ւր։

— Ո՞ւր... — կ'արձագանգէ այդ ձայնը ամայութեան մէջ։

Կը քալէ երիտասարդը, այնպէս, առանց գիտակցութեան, կը քալէ երկար, անվերջանալի կեանքի մը համար, կը քալէ յաւիտենականութեան մէջէն՝ յաւիտենականութեան համար։

Աւերակներու մէջ փշրուած հրացաններ կան, ջարդըւած սուրեր, փճացած փամփուշտներ։ Դիակներ կան, կո-

տըրտած սրունքներով, ջախջախուած գանկեր, և յետոյ՝ աչքեր, լայն, մեծաբաց, զարհուրելի։

Երիտասարդ ուսուցիչը կը ցնցուի, աչքերը կը շողան, կը բազմապատկուին, կը բզքտեն սիրտը։

Սեպտեմբերի մերկ լուսինը կը հեւայ դողահար, բարձրացող հրդեհին առջեւ։ Հովը կ'ոռնայ, կը կաղկանձէ աւերակ տուներու մէջ, կը բերէ տաք, հեղձուցիչ հոտը մարդկային այրուող մարմիններուն։

Վիգէն Սարեան կը կենայ կիսաւեր տունի մը առջեւ, կ'անցնի քանդուած տունէն, կը բարձրանայ հաւաքուած քարերուն վրայ։

Հին, մոռցուած յիշատակ մը կը բզզայ իր հոգիին մէջ։ Այս խարտակուած սանդուխներէն վեր իր պանդուխտի սենեակն էր երբեմն. հիմա արդէն աւերակոյտ մըն է։ Վերի երկու սանդխամատները կախուած են օդին մէջ, առաջին հարուածին վերջնականապէս կքելու համար։ Վարի երեք սենեակները կանգուն են տակաւին, բացուած գերեզմանի մը մահաշունչ տխրութեամբ։

Քարերուն վրայ կը կենայ, գերեզմանէն յառնող ուրուականի մը նման. հովը կը տարտղնէ իր առատ մազերը, փոթորիկը կ'անցնի իր երակներուն և ջիղերուն մէջէն, կը մռնչէ ինչպէս ալեկոծ ծով։

Դիմացի շարքին վրայ բոլոր տուները բռնկած են. բոցերը կը նետուին դէպի մթին ու ամայն երկինքը։ Լուսընկան ամպերու վրայ բացուած վէրք մըն է հիմա. գալարուող վէրք մը՝ Աստուծոյ կողին վրայ։

Երիտասարդը կը նայի շուրջը, յիշողութիւնը կը կըրծէ սիրտը։ Իրեն կը թուի, որ տարինե՛ր, երկար տարիներ անցած են այն օրէն՝ երբ վերջին անգամ դուրս ելաւ այս տունէն։ Կը կենայ, կը խորանայ մշուշուող յիշողութեան մէջ։

Կը նստի բարձրադիր քարի մը վրայ, ոտքերը կ'երկարէ։ Այնքան պէտք ունի հանգստութեան. որքան ատեն

է քնացած չէ։ Ցիշողութիւնը կրկին կ՚իյնայ թմնուտ, գորշ մշուշի մէջ։ Արիւնոտ հողը կը քաշէ զինքը, մեռեալները կը կանչեն զինքը իր անունով, պարզ, քաղցրահընչիւն։

Ալ ի՞նչ գործ ունի կատարելիք, իր պարտականութիւնը լրացած է. ինքը՝ պատրաստ։ Եւ սակայն տասնոցին մէջ տասնըմէկ փամփուշտ կը մնայ...

Երիտասարդին դէմքը կը կծկուի ցաւագին տպաւորութեան տակ։

Ցանկարծ, ընդհանուր լռութեան մէջ կը հնչէ հայոց եկեղեցիի հնամեայ կոչնակը ընդհատ, երկար ու լալագին զօղանջներով։ Ձայնը կը տարածուի բոցավառուող քաղաքին վրայ. հետզհետէ կ՚ուժեղանայ, կ՚երկարի՜, որպէս երկնային օրհնութիւն, որպէս յետին աղօթք կ՚իջնէ բոլոր նահատակներուն վրայ։

Երիտասարդը կը խաչակնքէ երեսը, հին մանկական անվերադարձ օրերու քաղցր կարօտով, անորոշ աղօթք մը կը մրմնջէ, խորունկ, երկիւղած հաւատքով ու կը զգայ որ աչքերէն արցունքներ կը հոսին տա՛ք, շա՛տ տաք։

Բայց նոյն վայրկեանին հրացանի մը պայթիւնը օդին մէջ. գնդակը վժժաց ակնայարին տակ։ Դարձաւ՝ տասնըմէկ փամփուշտները պայթեցան բոցէն կարմրած մթնոլորտին մէջ։ Եւ առաջին դէմքը զոր տեսաւ երիտասարդ Սարեան, Մուխթարինն էր։ Անոր գիշատիչի մանր աչքերը փայլեցան։ Այսքան միայն։

Թշնամի երկրորդ գնդակը պատռեց անոր ձախ սիրտը, արիւնը ժայթքեց։ Ինկաւ աւերակներուն մէջ։

Սանձակոծ փոթորիկը դադրած է անոր հոգիին մէջ։ Անիկա կը քնանայ յաւերժական հանգիստի թեւերուն մէջ։

Ցաջորդ առաւօտ անոր գլուխը կը պտըտցնէին քաղաքի հրապարակներուն վրայ։ Ամբոխը հաւաքուած՝ կը պոռար, կը հայհոյէր, կ՚աղաղակէր։

Փոքրիկները հեռուներէն քարեր կը նետէին, իրենց վախէն, կատուի փոքր ճանկերով կը սպառնային։ Բայց շուտով, սարսափահար կը փախչէին, վասնզի հերոսին հպարտ, գեղեցիկ գլուխը կ'օրօրուէր ձողին վրայ. անոր, աչքերը բաց էին տակաւին ու ահաւոր խորհուրդ մը դեռ թաքնուած էր հոն, այդ զարհուրելի, արիւնոտ խոռոչներուն մէջ։

Անոր երկար, խիտ գիսակներուն մէջ կը սուլէր Սեպտեմբերի անհանդարտ հովը. կը բերէր հայկական թաղամասի տաք մոխիրը՝ աճիւնը բոցավառուող մարդերուն։ Յետոյ անոր ականջներուն տակ կը փսփսար, անորոշ, կցկտուր բառեր կ'ըսէր ու կ'անցնէր արագ։

Մինչ ամբոխը կը պոռար, կը հայհոյէր, կ'աղաղակէր, խելայեղօրէն գինով...

* * *

Հինգ օր վերջ։

Տէր Խորէն քահանան նստած բանտային խուցին մէջ։ Հանդարտ է ան ու պատրաստ՝ մեկնելու։ Անոր միտքը պայծառ է և խիղճը խաղաղ։

Կախաղանին վրայ պիտի քալէ հայ ըլլալու իր մեղքը. անիկա գիտէ շատ որոշ, ինչպէս գիտէ որ գիշեր է հիմա ու այս գարշահոտ խուցին մէջ ձէթի ճրագը կը պլպլայ, աղօտ լոյս մը ձգելով իր շուրջը, ինչպէս գիտէ որ ինքը Տէր Խորէն քահանան է, Աստուծոյ հաւատարիմ պաշտօնեան, ժողովուրդի ծառան։

Հայ մը։

Շատոնց արդէն գիտէր ինքը, որ հայ ըլլալը դժուար է, հայ ապրիլը՝ ծանր, գերմարդկային աշխատանք, իսկ հայ մեռնիլը՝ նահատակութիւն։

Առանց տրտունջի, հանդարտ ու պայծառ իմացականութեամբ մահուան կը սպասէ. վասնզի պարտականութիւնը լրիւ կատարած է, ըրած է ինչ որ կարելի է ընել

մարդկային կարողութեամբ։ Մնացածը իր ուժերէն վեր է, մնացածը անտեսանելի է իր մահկանացու աչքերէն։

Իր կեանքը պարզ, լուսաւոր պատկեր մըն է հիմա՝ իր աչքերուն առջեւ։ Բաց գիրք մը, զոր կը կարդայ կրկին։

Այդ գի՛րքը։ Անիկա նախապէս սահմանագծուած է, ի վերուստ կարգադրուած։ Ու հիմա, երբ անոր վերջին էջերը կը թղթատէ, չեն դողար իր ձեռքերը․ իր աչքերը նոյն յստակ փայլը ունին կրկին, իր սիրտը կը շարունակէ տոկալ, պատրաստ է ան բացուելու, միախառնուելու մեծ առեղծուածին հետ։ Տէր Խորէն քահանան պատրաստ է գոցելու արնավառ այդ գիրքը, յանձնելու պատմութեան դատաստանին։

Կը յիշէ կռիւը իր բոլոր մանրամասնութեամբ։ Ո՛չ մէկ բիծ կայ հոն, ո՛չ մէկ սայթաքում, անխուսափելի ոստումը զոր դարերէն կու գար, տարերքին ընդվզումն էր ան, ժայթքը հողին, զոր կ'եռար այս չարքաշ, աշխատաւոր մարդոց հոգիին մէջ։

Ու ժայթքեց ան անդիմադրելի ոստումով, վասնզի մարդն ու հողը ձուլուած էին իրարու մէջ, վասնզի մարդու հոգիին մէջ դարերը կ'իշխէին իրենց տեւական անդիմադրելի ուժով։

Կը տեսնէ անկումը հերոսներուն, անոնց վերջին նայուածքները՝ պայծառ, ժպտուն՝ սեւեռած անիմանալիին։ Կը տեսնէ փրկարար բոցը տուներուն, բոցը իր պապենական տունին։

Հոս շրթները կը դողդոջեն, դէմքին խորշոմները վար կ'իջնեն, կը հասնին շրթներուն։ Իր արտայայտութիւնը կը դառնայ տխո՛ւր, ցաւագին։

Բոցերը չընդունեցին իր պատրաստած մարմինը, հայրենի դառն կրակը մերժեց զինքը․ վասնզի դեռ չէր վերջացած իր գործը, անծանօթ ոյժ մը կը քաշէր զայն։ Ու

երբ կինը կը պատրաստուէր, զաւակներուն հետ հրդեհի սրբագործութեանը յանձնուիլ, ինքը դողալով իջաւ սանդուխներէն, գնաց արցունքի երկու կաթիլներ ձգելով հայրենական տան չեմին։

Գնաց։ Վասնզի ոգիները կը քաշէին զինքը, վասնզի իր հոգին չէր հնազանդեր իրեն· ճակատագիրը կը քաշքշէր յոգնած քահանան, կը տանէր զայն նախասահմանուած վախճանին։

Անիկա քալեց համատարած հրդեհին մէջէն, անցաւ դիակներու առջեւէն, լսեց այրուողներու յետին աղօթքը, փոքրիկներու ճիչը ու երգը, սքանչելի երգը վերջին կըռւողներուն։ Ներս մտաւ հայոց եկեղեցիի հիւսիսային դըռնէն, ստուերի մը նման սողոսկեցաւ զգոյշ, կտրեց զանգակատան դուռը։ կեցաւ, խաչակնքեց։

Ո՞վ պիտի ընէր վերջին աղօթքը զոհերուն, ո՞վ պիտի տար աստուածային օրհնութիւնը անոնց։ Ո՞վ պիտի կատարէր յաւիտենական հոգեհանգիստը այրուող քաղաքին։

Տէր Խորէն քահանան դողդոջուն ձեռքերով գտաւ հաստ պարանները, չուլլուեցաւ անոնց վրայ, կախուեցաւ օդին մէջ։ Հայոց հնամեայ եկեղեցիին կոչնակը ղօղանջեց տխո՛ւր, լալագին չեչտերով։ Տարածուեցաւ այրուող քաղաքին վրայ, անցաւ լեռներէն անդին, մինչեւ հեռաւոր տարածութիւնները։

Տէր Խորէն քահանան կախուած էր օդին մէջ· զանգակը կը հնչէր երկա՜ր, ցաւատանջ ելեւէջներով։ կը հընչէր ինչպէս դառնակսկիծ բողոք, որպէս յուսահատ կանչ, երբ Աստուծոյ թշնամիները զանգակատան սանդուխներէն վեր խուժեցին։ Զարկին անոր ձեռքերուն, ոտքերուն ու երեսին, մինչեւ որ անոր յոգնած անդամները թուլցան,

ձեռքերը սահեցան պարաններուն վրայէն․ կոչնակը արձակեց իր վերջին հեկեկանքը ու լռեց…

Բայց այն վայրկեանին Տէր Խորէնի նայուածքը կանգ առաւ զոյգ մը գիշատիչ աչքերու վրայ։ Ճանչցաւ Մուխթարը։

Վայրագ, խելագար աղաղակով մը խոյացաւ անոր վրայ, իր եղունգները խրեցան անոր կոկորդին մէջ։ Դաւաճանին կանաչ աչքերը դուրս ինկան, շրթունքները կապուտցան, փրփրեցաւ անոր գարշելի կլափը։ Եւ երբ զինուորները Աստուծոյ պաշտօնեային ձեռքէն ազատեցին եղկելին, անիկա անշունչ առարկայի մը նման գետին ինկաւ, գլորուեցաւ զանգակատան սանդուխներէն վար, մինչեւ եկեղեցիին բակը։

Տէր Խորէն քահանան կը դողար, բոցաբորբ ու սպառնացայտ աչքերով կը նայէր անհաւատներուն, որոնք կը շղթայեն զինքը ու չէին ձգեր, որ խաչակնքէր երեսը ու մաքրուած, պատրաստ ներկայանար Աստուծոյ դատարանին:

Ու հիմա, հինգ օր վերջ, Քրիստոսի այս հաւատարիմ սպասաւորը, իր բանտային խոնաւ խուցին մէջ՝ կը վերյիշէ անցեալը, կը թղթատէ իր կեանքին գիրքը, կը փակէր զայն հանդարտ խղճով։

Զէյթի ճրագը կ'օդեւորի, դուրսէն կը լսուին աքաղաղներու սուր կանչերը, շուներու հեռաւոր կաղկանձը։ Առաւօտը մօտ է, մօտ է վերջին հանգրուանը իր կեանքին։

Դալկահար, հիւանդագին ժպիտ մը կ'ուրուագծուի անոր դէմքին վրայ, շրթունքներէն աղօթքի փշրանքներ կը թափին։

Լոյսի առաջին շողերուն հետ դուրսն է ան․ փողոցը։ Շղթայակապ կը քալէ, գլուխը բարձր բռնած, աչքերուն

բոցը արուող քաղաքին, չրթներուն՝ ժպիտը յաւիտենական, կը քալէ։

Զինուորական երեք ջոկատներ կը հսկեն վրան. գուցէ փախչի... Փախչի՞լ. ո՞ւր պիտի փախչի Աստուծոյ պաշտօնեան և ինչո՞ւ։ Անիկա վերջացուցած է իր գործը, գոցած է իր կեանքին արիւնոտ գիրքը։ Ու հիմա կը յառաջանայ թշնամի սուիններու մէջէն, կ'երթայ դէպի կախաղան...

Փողոցներուն մէջ կը յորդի խուժանը, կը սուլէ, կ'ոռնայ, կը նայի իրեն կատաղի, մոլեգին արտայայտութեամբ։ Բայց Տէր Խորէն քահանան չի տեսներ այդ մոլեռանդ խուժանը, և անոր աչքերը հեռուներն են, առտուան ջինջ կապոյտին մէջ կամ վերը, հայկական Թաղամասին վրայ, ուր ծուխը կը բարձրանայ տակաւին, ու տեղ տեղ դեռ բոցերը կը լիզեն մնացորդները հայոց տուներուն։ Չի լսեր սոյլը ամբոխին, լրբենի յիշոցները անոնց։ Անոր ականջներուն մէջ դեռ կը հնչէ մեռնողներուն վերջին աղօթքը, սքանչելի երգը ռազմիկներուն ու ողբերգը հայոց եկեղեցիի ղօղանջին։

Հրապարակը մահուան։ Հիւանդ, դալկահար ժպիտը կրկին կը գծագրուի իր տժգոյն դէմքին վրայ։ Մտրակին հետքը, լճացած արիւնի երկար գիծը՝ իր աջ երեսին վըրայ՝ կ'երերայ, կը շարժի. աչքերուն մէջ նոր, անիմանալի լոյս մը կը դողայ, լոյսը անծանօթին, անիմանալիին։

Մահուան հրապարակը։

Սուինները կը շողան արեւի առաջին ցոլքերուն տակ, ամբոխը կը հրհռայ, կը քրքջայ, կ'աղաղակէ վայրենի բացագանչութիւններով։

Տէր Խորէն քահանան կեցած է հպարտ, վսեմ ու գեղեցիկ։ Ամբոխին ձայնը չի հասնիր իրեն, իր հոգիին մէջ

կ՚արձագանգէ հայոց արիւնոտ պատմութիւնը, խոր, ահասարսուռ համանուագի մը պէս, զոր կ՚ունկնդրէ յափըշտակութեամբ։

Խօսելիք ունի՞, կը հարցնեն։ Ո՞վ, ինքը։ «Ոչ» կը պատասխանէ իր գլխու ազնուական շարժումը։ Ի՞նչ պիտի խօսի։ Վերջացած է իր խօսքը, իր գործը՝ աւարտած։

Տէր Խորէն՝ քահանային էութիւնը կորսուած է հեռաւոր ձայներուն մէջ. վարպետ Արուշին թոռը գոյութիւն չունի այլեւս։

Հիմա ինքն ալ եղանակի մը շեշտն է, այն համանուագին, որ կը կոչուի Հայոց Պատմութիւն...

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

[804]

ԳԻՆ՝ 300 Ս. Դ.

[1ո.]

A $\frac{II}{80151}$

ՏՊ. ՆԱՅԻՐԻ

ՀԱՍՑԷ՝

Նամակատուփ 879, Հալէպ